

Ռիկա Բ. Կուլումջյան

XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական
հիշողության
վերադարձը

SIRAR EDICIONES

Ռիտա Քրիստինա Կույումջյանը սովորել է Բուենոս Այրեսի Բելգրանոյի համալսարանի հոգեբանության ֆակուլտետում. հոգեվերլուծության գծով մագրիստրատուրան ավարտել է Լոմաս դե Սամորայի համալսարանում: Հոգեթերապիայի դպրոցի ասոցիացիայի համալսարանական դասախոս է: Եղել է Դուրան հիվանդանոցի Ընտանեկան բռնության դեմ հանձնաժողովի անդամ, Խոսե դե Սան Մարտին կլինիկական հիվանդանոցի մտային հիվանդությունների վարչության աշխատակից եւ Պիրովանո հիվանդանոցի հ. 1 առողջապահության կենտրոնի կանխարգելման խմբի անդամ: Հեղինակել է հետեւյալ աշխատությունները. *Իշխանություն, գաղտնիք եւ ուրացում (2003թ.)*, *Հայկական ցեղասպանության տրավման, ուրացումը եւ սուզը (2005թ.)*, *Հայկական ցեղասպանությունը եւ դրա կապը Հրեական հոլոքոստի հետ (2006թ.)*, *Հայկական ցեղասպանության տրավման՝ ծանաչման կարետությունը (2007թ.)*, *Հայերի հոգեկան տրավման. ընդհանուր ծակատագիր (2007թ.)*: Ցեղասպանությունների մասին զեկուցումներով հանդես է եկել տարբեր համաժողովներում՝ 2006թ. հոգեբուծության միջազգային XXII համաժողովը, 2007թ. ցեղասպան հասարակական արարքների երկրորդ համաշխարհային համաժողովը, 2009թ. Բուենոս Այրեսի քաղաքապետարանի մշակութային վարչության կազմակերպած «Բուենոս Այրես-Հայաստանի օրեր» հանդիպումը, 2010թ. Հոգեվերլուծական իրականության եւ ռազմավարության մասին ՄՀԱԴԱ-ի (Մասնագետների հոգեթերապիայի արգենտինյան դպրոցի ասոսիացիա) XXV գիտաժողովը եւ այլն:

Մասնակցել է հոգեվերլուծական մի շարք քննարկումների եւ հանդիպումների:

9(47.925)

Գ - 93

ՀԳ.

Հ Ք ԵԿԱ

ՔԱՅ Գ ԵԿԱ

Ռիտա Բ. Կույումջյան

XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական հիշողության
վերադարձը

5643

SIRAR EDICIONES

Վ

EL PRIMER GENOCIDIO DEL SIGLO XX

Regreso de la Memoria Armenia

RITA C. KUYUMCIYAN

Traducción del castellano al armenio

Traducción

Revisión

SHUSHAN SIROUYAN

GUEVORG YAZEDJIAN

© 2009 Rita C. Kuyumciyan

© 2012 SIRAR Ediciones

info@sirarediciones.com

Travessera de Gracia 224-226 1° 1ª – 08024 Barcelona

XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական հիշողության վերադարձը

ՌԻՏԱ Զ. ԿՈՒՅՈՒՄՉՅԱՆ

Թարգմանություն իսպաներենից հայերեն

Թարգմանիչ՝

Խմբագիր՝

ՇՈՒՇԱՆ ՍԻՐՈՒՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶԵԴՅԱՆ

Կույումջյան Ռ.

Կ 939 XX դարի առաջին ցեղասպանությունը: Հայկական հիշողության վերադարձը/Ռ. Կույումջյան.- Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2012.- 360 էջ:

Հեղինակի մագիստրոսական ատենախոսության լրամշակումն եղող այս հատորում, ուսումնասիրվել են Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի վրա այդ ցեղասպանության ուրացման հոգեկան հետեւանքները: Թեման վերլուծվել է պատմական փաստագրության միջոցով: Փորձառական ուսումնասիրության ժամանակ կիրառվել է կենսագրական մեթոդը՝ հիմնվելով մի քանի վերապրողների եւ ժառանգորդների հրատարակված աշխատությունների վրա: Կիրառվել է իրարից տարբերվող երկու մոտեցում՝ Հայկական ցեղասպանության ուրացումը իբրեւ ցեղասպան ծրագրի բաղադրիչ տարր եւ իբրեւ ժառանգորդների համար հոգեկան հետեւանք:

Աշխատությունը նախատեսված է հոգեբանների, ցեղասպանագետների, պատմաբանների, Հայոց ցեղասպանության հոգեկան հետեւանքներն ուսումնասիրողների, ինչպես նաեւ ուսանողների համար:

ISBN 978-9939-52-517-4

© 2009 Ռիտա Զ. Կույումջյան

© 2012 ՍԻՐԱՐ հրատարակչություն

info@sirarediciones.com

Travessera de Gracia 224-226 1° 1ª – 08024 Barcelona

Հորս՝ Կարո Կույումջյանի հիշատակին

Սույն գիրքը նվիրում եմ այն սիրելի անձանց,
ովքեր իմ կողքին են գտնվել ուսումնասիրության
տարիների ընթացքում: Նրանք են.

ամուսինս՝ Հայկ Պոլը,
մայրս՝ Էլիզը,
զավակներս՝ Պաբլո Արամը, Սուլանժը, Սիստիա
Քրիստինան եւ Անդրեսը,
թոռներս՝ Լուկաս Արամը եւ Կլարա Էլիզը,
եղբայրս՝ Կարլոսը եւ Նրա կինը՝ Լիան,
եղբորորդիներս՝ Սանտիագոն եւ Նիկոլասը:
Շնորհակալություն մասնավորապես
իմ թեզի ղեկավար
մագիստրոս Անդրեա Մարտինես Ֆիլոմենոյին՝
իր աննախանձախնդիր օժանդակության համար,
Սեսիլիա Միլլոնշիկին եւ Խոսե Ֆիշբայնին:

Բովանդակություն

Նախաբան՝ հայերեն թարգմանության առթիվ	11
Նախաբան	13
Առաջաբան	17
Ներածություն	21
Գլուխ I. Ցեղասպան ծրագիրը եւ հայ ժողովրդի պատմական թուլությունը	33
Նախաբան	33
Հայկական ցեղասպանության ուրացումը եւ ցեղասպան ծրագիրը	34
ա. <i>Հայկական ցեղասպանության ուրացումը՝ ցեղասպան ծրագրի հոգեկան տարր</i>	39
բ. <i>Հայկական ցեղասպանության ուրացումը՝ հոգեկան ազդեցությունը ժառանգորդների վրա</i>	39
1. Հայկական ցեղասպանության նախադրյալները	40
1.1. Հայաստանի մասին հակիրճ տեղեկանք	41
1.2. Պատմական խտրականություն եւ ցեղասպան ծրագիր	43
1.3. Ցեղասպան գաղափարախոսություն՝ հայերը որպես «ներքին թշնամիներ»	48
1.4. Հայկական ցեղասպանության փուլերը	53
2. Ցեղասպանություն բառի կարեւորությունն ու ազդեցությունը	58
2.1. Ցեղասպանությունը եւ նրա տարբերությունը պատերազմի ոճրագործություններից	61
3. Հայկական ցեղասպանությունը՝ հոգեվերլուծական տեսանկյունից ոչնչացում	62
3.1. Գարշելի երեւույթը	66
4. «Փոքր տարբերությունների նարցիսիզմը»	68
4.1. Բռնությունը՝ շահերի հակամարտությունների լուծումը	79
4.2. Ցեղասպանությունը եւ մահը	82
5. Ֆաշիստական մտային վիճակը	86

Եզրակացություններ ցեղասպան ծրագրի եւ թուլության մասին	94
Գլուխ II. Հոգեկան տրավման եւ Հայկական ցեղասպանությունը	99
Նախաբան	99
Հայկակա ցեղասպանության տրավմայի ազդեցությունը	100
1. Հոգեկան տրավմայի սահմանումը	102
2. Հրեական Հոլոքոստը. տրավմայի առաջին գաղափարները	107
Վերապրողի համախտանիշը	108
2.1. Հայկական ցեղասպանություն եւ հրեական Հոլոքոստ՝ դրանց փոխկապակցումը	112
3. Վերլուծության միավոր՝ վերապրողներ եւ ժառանգորդներ: Հայկական տրավմայի վերլուծությունը	118
Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողները	118
Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդները ...	119
3.1. Կենսագրական մեթոդը	120
Կյանքի պատմությունների գործառնությունները	123
3.2. Ֆրոյդյան ընթացակարգը եւ կենսագրական ուսումնասիրությունը	124
4. Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ցուցանիշները	130
1. Փոխանցման անհրաժեշտությունը	132
2. Տրավմայի մասին լուրջությունը	139
3. Տրավմայի արտահայտությունը լեզվի միջոցով	147
4. Ձախողված վարքեր «1922թ.» մասին	165
5. Ազդեցությունը հայկական ինքնության վրա	168
6. Վերապրողի մեղքը	177
Նկատառումներ Հայկական ցեղասպանության տրավմայի եւ ուրացման մասին	180
Գլուխ III. Հայկական ցեղասպանության ուրացումը	187
Նախաբան	187

Մոռացված ցեղասպանությունը	187
Ուրացման մեխանիզմը	189
1. Ուրացումը իբրեւ ցեղասպան ծրագրի բաղադրիչ	196
Ռազմավարության տեսություն	197
2. Ուրացում. հայերի պաշտպանական մեխանիզմը	203
2.1. Ուրացում. հերքված իրականության հոգեկան ազդեցությունը	205
2.2. Ուրացում. ցեղասպանության տրավմայի հոգեկան հետեւանքները	210
Հերքում եւ մասնատում	211
Ուրացման եւ հերքման ցուցանիշները	217
I. Ժառանգորդներ. ուրացման եւ հերքման ցուցանիշները	218
1. Ընկալման խախտումներ	218
2. Ինքնության խախտումներ	221
3. Պատմության փոխանցման հարցում՝ թերացում	227
4. Սգո մշակման բացակայություն	235
Եզրակացություններ ժառանգորդների մեջ ուրացման եւ հերքման ցուցանիշների մասին	238
II. Վերապրողներ. ուրացման եւ հերքման ցուցանիշներ	239
Ընկալման խախտումներ	241
Եզրակացություններ վերապրողների մեջ ուրացման եւ հերքման ցուցանիշների մասին	243
Նկատառումներ ուրացման, հերքման եւ սգո մշակման մասին	243
Գլուխ IV. Սգո գործընթացը եւ սերնդային փոխանցումը	249
Նախաբան	249
Ուրացում, սուգ եւ փոխանցում	250
Սգո գործընթաց՝ տեսական սահմանում	251
1. Սգո գործընթացը եւ ցեղասպանության տրավման	255
1.1. Վերապրողի համախտանիշը	259

2. Սգո գործընթացը եւ վերապրողի մեղքը	262
2.1. Մեղքի զգացմունքը ախտաբանական սգո մեջ	263
2.2. Մեղքի զգացմունքը ախտաբանական սգո եւ ցեղասպանության հետեւանքով սգո մեջ	267
2.3. Ցեղասպանության հետեւանքով սգո որոշ պայմաններ	268
3. Սգո գործընթացը եւ սերնդային փոխանցումը	271
4. Սգո գործընթացը եւ Հայկական ցեղասպանության ուրացումը	277
5. Հայկական ցեղասպանության սգո գործընթացի ցուցանիշները	285
5.1. Վերապրողի մեղքը. <i>Վերապրողի տեսանկյունից</i>	287
5.2. Ազդեցությունն ինքնության վրա. <i>Ժառանգորդի տեսանկյունից</i>	295
5.3. Մահվան սահմանումների կրկնություն. <i>Վերապրողների եւ ժառանգորդների տեսանկյունից</i>	300
5.4. Սերնդային շղթայի խզում	309
Եզրակացություններ սգո գործընթացի ցուցանիշների մասին	316
Նկատառումներ սգո գործընթացի եւ դրա փոխանցման մասին	318
Եզրակացություններ	325
Օգտագործված աղբյուրներ եւ գրականություն	345

Նախաբան՝ հայերեն թարգմանության առթիվ

Հայաստանում հրատարակվող իմ գրքի այս նախաբանը խորը հուզական իմաստ է կրում: Սույն աշխատանքի միջոցով, ոչ միայն իմ նախնիների պապենական հողերին եմ մոտենում, այլև՝ յուրահատուկ երեւոյթ է այն, քանի որ իմ ծննդավայրից՝ Արգենտինայից, հնարավորություն ունեմ կիսելու հոգեվերլուծական գիտելիքներս Հայաստանի իմ հայրենակիցների հետ:

Փոքր հասակից, Հայաստանն ինձ համար շատ հեռավոր ու գրավիչ էր, նույնիսկ՝ խորհրդապաշտական ու անհասանելի: Բայց իմ գրքի լույս ընծայմամբ՝ զգում եմ, որ հոգեպես եմ մոտեցել, քանի որ այս աշխատանքը հանձնում եմ իր պատկանելիության վայրին:

Հուսով եմ, որ սույն գիրքը կնպաստի հայերի սգո խախտված գործընթացի՝ գիտական հոգեվերլուծական տեսանկյունից ուսումնասիրմանը, մեր ժողովրդի հոգեկան վարքը հասկանալու գործին, ինչպես նաեւ՝ հնարավորություն կընձեռի *Հայկական ցեղասպանության* մշտական ու անողոր *ուրացման* հոգեբանական հետեւանքները պարզաբանելու համար:

Ցանկանում եմ շնորհակալություն հայտնել ՀՀ մշակույթի նախարար Հասմիկ Պողոսյանին՝ ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի կողմից Երեւանը գրքի միջազգային մայրաքաղաք հռչակելու մշակութային միջոցառման շրջանակներում իմ գրական աշխատանքը ներկայացնելու հրավերի համար:

Մասնավորապես ցանկանում եմ իմ երախտագիտությունը հայտնել Շուշան Սիրույանին, որ սույն գրքի թարգմանության եւ հրատարակման համար մեծ ջանքեր է գործադրել, ինչպես նաեւ՝ իրավաբան Անա Զրիստինա Շիրինյանին՝ նպատակներիս իրականացմանն ուղղված իր մշտական մասնակցության համար:

Մագիստրոս Ռիտա Զրիստինա Կույումջյան
Մարտ 2012թ.

Նախաբան

Գրքի նախաբան գրելը տոնական իրադարձություն է: Առավել եւս, եթե խոսում ենք մագիստրոս Ռիտա Երամյան-Կույումջյանի գրքի մասին՝ բարոյական, պատմական եւ քաղաքական նշանակության առումով: Նրա՝ *XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ վերադարձ դեպի հայկական հիշողություն* աշխատանքը մեզ ներկայանում է որպես լուրջ եւ մանրամասն աշխատություն, որի էջերում հեղինակն իր գաղափարներով ուղեկցում է ընթերցողին: Ողջ գրքում առկա է հուզական տարրը, քանի որ հենց հեղինակն է հանդիսանում ուսումնասիրված պատմության մի մասը:

Ռիտա Կույումջյանի գրքի մեջ խորանալով, առնչվում ես մարդկային վարքի սարսափների հետ: Տպավորիչ բովանդակություն է՝ քանի որ պատմությունը դաժան եւ տխուր է, բայց միաժամանակ՝ անհրաժեշտ, հարուստ եւ պարզաբանող: Անհրաժեշտ՝ քանի որ, մոռացման դեմ կանգնելով, փորձ է արվում սահմանափակել գրքում նկարագրված իրադարձությունների կրկնությունը: Հարուստ՝ իմաստային եւ մեթոդաբանական տեսանկյունից: Իսկ պարզաբանող՝ քանի որ իր ժողովրդի պատմության չբացահայտված - թաքնված - տարրերին է անդրադառնում: Նա ի հայտ է բերում հայ ժողովրդի խորհրդանշական արժեքները՝ նրա լռեցված ինքնությունը վերականգնելու նպատակով: Այդ իմաստով, ցանկանում եմ նշել սույն նախագծի մշակված ու վերափոխիչ բնույթը: Նրա

միջոցով, հնարավոր է վերափոխումներ կատարել անհատական եւ խմբային ոլորտներում:

Հեղինակը սահմանում է ցեղասպանությունը որպես «Բռնի ուժի ամենաքայքայիչ արտահայտությունը, երբ հզոր պետությունները գործածում են իրենց գաղափարախոսությունը՝ արդարացնելու համար ոճրային արարքները: Նրանք կիրառում են իրենց ագրեսիվությունը՝ մի ժողովրդի ոչնչացմանն ուղղված, ծրագրավորված ու անդամակալ ծրագրի միջոցով»: Պատմական, քաղաքական, գրական եւ հոգեվերլուծական փաստարկները համատեղվում են այս աշխատանքում, ինչը խթան է մտածելու ոչ միայն անհատական մարդկային վարքի, այլեւ՝ հասարակական դեպքերի մասին: Անդրադառնալով դրանց քայքայիչ բնույթին, ինչպես նաեւ՝ սգո երեւույթին, հեղինակը մեզ հուշում է հնարավոր եւ դարձանող ելքերը: Ողջ աշխատության ընթացքում, անհատական ու խմբային աղբյուրները ներկա են: Հեղինակն անդրադառնում է իրադարձության եւ տրավմայի ու համայնքային անպաշտպանվածության միջեւ փոխկապակցվածությանը: Ռիտա Կույումջյանը շեշտը դնում է ծայրահեղական պետությունների վրա, որտեղ ենթական, վերապրելու անհրաժեշտությունից ելնելով, կորցնում է իր իդեալները եւ իր կասկածն է արտահայտում խորհրդանշական կարողությունների վերականգնման հնարավորության մասին:

Եթե ցեղասպան նախագծի մեջ առկա է հայերի ջարդի՝ ժամանակի ընթացքում ծավալվող լռեցման հանձնարարական, ապա հեղինակը, սույն աշխատությամբ, սարսափելի դեպքերը մոռացությունից դուրս բերելու միջոցով ի չիք է դարձնում մի ժողովրդի խորհրդանշական վերացումը, ինչպես նաեւ՝ այդպիսի քողարկման մահացու կրկնությունը: Նա վերականգնում է նախկինում մերժված իր գոյությունը, ինչը թույլ է տալիս ապահովել իր մշակույթի շարունակականությունը:

Գրքում նկարագրված ջարդերը միակը չեն, դրանց գաղափարները հնարավոր է կիրառել մարդկային այլ տխուր իրադարձությունների համար: Այս աշխատության միջոցով կարող ենք խորհել նորագույն եւ հեռավոր արգենտինյան պատմության մասին: Զմոռանանք, որ բոլորս մեծ մասամբ գաղթականների զավակներ ենք, որ փորձել ենք նոր ուղղություն տալ մեր սերունդներին. բայց չմոռանանք նաեւ, որ բնակվում ենք մի հողում, որը սնվել է բնիկների ցեղասպանության արյունով, ինչն այս հողերում բնակվողներից շատերը նույնիսկ մեր ժամանակներում լռության են մատնում:

Պատմությունը բաղկացած է միայն իրադարձություններից, այլեւ՝ բնակիչների պայմանների բարելավումը խոչընդոտող տարրերի կրկնությանը նպաստող լռությունից:

Որպես հոգեվերլուծող, միշտ մտածում եմ լռեցված հանցանքների հետեւանքով առաջացած խոչընդոտների մասին: Հեղինակը ցանկանում է ջարդել այս լռեցումը, որը վնաս է հասցնում խմբային ինքնությանը, բացառում է մեզ, որ դա թաքցնում են պատմությունից, քանի որ ցավ է պատճառում: Նա նկարագրում է լռեցման երկու հակադիր աղբյուր, ինչպես եւ դրանց հակադիր դերակատարները: Մի կողմից՝ դահիճի լռությունն է, իսկ մյուս կողմից՝ զոհինը: Հակառակ նրան, որ դրանց մեջ առկա է նմանություն, իմաստային առումով՝ դրանք տարբեր են: Առաջինը հիմնված է պետական բռնության գաղտնի ու չարական ծրագրի գիտակցության վրա, մինչ երկրորդը՝ անտրամաբանական ծրագրին անիմաստորեն ենթարկվածի ցավի ու անպաշտպան լինելու երեւույթների վրա:

Այս գրքի ընթերցանությունը մեզ մոտեցնում է մասնավոր վերաբերմունքի արժանի գաղափարների ու մանրամասների անդրադարձին, բայց սույն նախաբանի ծավալը դա թույլ չի տալիս: Բայց ցանկանում եմ նշել, թե

հեղինակն ինչ նրբությամբ գոծնական նյութերից նշումներ է անում, եւ դրանց հետեւելով եզրահանգումներ կատարում՝ հոգեվերլուծական ընթերցանության իսկական մեթոդաբանությամբ: Սա ուսումնասիրության բարդ բնագավառ է, որտեղ հեղինակն անընդհատ համեմատում է ցեղասպանությունն իրագործողների ու զոհերի, ականատեսների ու ժառանգորդների հոգեվիճակի զարգացումը՝ դրան դիմադրելու կամ դա թաքցնելու միջոցով: Նա նշում է անջատման ու բողոքի բացասական աղբյուրներ, ինչպես նաեւ՝ սգո որոշման, ճանաչողության պահպանման ու նոր ելքերի դրական աղբյուրները: Նա մեծ ճկունությամբ շեշտը դնում է հակասական երկվության վրա՝ աններկայանալիի դատարկությունը - լինի դա՝ բողոքի կամ տեղեկությունների բացակայության հեռեւանքով - եւ սգո երեւոյթից առաջացող անհամբերության, սարսափի, անզորության, հանցանքի ու ցավի անընդունելի անցյալի ներկայացման ինտեգրումը: Սույն դեպքերի թողած մահացու հետեւանքների դիմաց, հեղինակը վերլուծում է հրաժարման ու հակասման պարտադրած մոռացության ճանապարհը, ինչպես նաեւ համատեղում է կրկնողության հետեւանքով մշտապես առկա հնարավոր քայքայումը: Մյուս կողմից, նա պնդում է հիշողության կարեւորության վրա, որը կասեցնում է հետագա սերունդների անհայտացման նախագիծը:

Կարող եմ մտածել, որ Ռիտա Կույումջյանն աշխատել է իր ընտանիքի եւ մշակույթի հստակ տեղը վերականգնելու համար: Վերջում նա հստակեցնում է իր նախնիների տեղը: Այդպիսով, այս գիրքը դառնում է հայ ժողովրդի զավակների կտակը՝ ինքնության եւ մշակույթի վերակերտման միջոցով:

Խոսե Ֆիշբայն
Դեկտեմբեր, 2008թ.

Առաջաբան

Հայկական ցեղասպանության ուրացման հոգեկան հետեւանքների մասին հոգեվերլուծողի տեսանկյունից ուսումնասիրություն կատարելու պատասխանատվության ստանձնման անհրաժեշտությունը ծագել է մարդկության անտարբերությանն արժանացած այդ պատմական իրադարձության մասին գիտական նոր ներդրում կատարելու նպատակով: Բայց միաժամանակ, որպես հայ՝ անձնական ապրումները, այս հարցի նկատմամբ մեր ընտանիքում գերակշռող լռությունը եւ թաքցնելու ցանկությունն ինձ համար վերածվեցին մարտահրավերի՝ ուսումնասիրություն եւ բացահայտումներ կատարելու նպատակով:

Ցեղասպանությունն ապրած հայ ժողովրդի ժառանգորդի, հոգեվերլուծողի յուրահատուկ դիրքից *Հայկական ցեղասպանության* մասին սույն աշխատության մշակումը բարդ պարտականություն էր, քանի որ նախնիների պատմությանը վերաբերող հարցն անհրաժեշտ էր ներկայացնել գիտական տեսանկյունից:

Վերաքննական (ռեվիզիոնիստական) շարժման մըշտական ու աշխույժ գործունեության պայմաններում, համապատասխան ուրացման հետ մեկտեղ՝ *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը* փաստելու աշխատանքը ցեղասպանության ժառանգորդների համար կրկնակիորեն բարդ է դառնում:

Միաժամանակ, *Հայկական ցեղասպանության* մասին հատուկ հայացքով գրելն ինձ համար նշանակել է կապ

հաստատել իմացյալ անցյալի հետ, որին դժվարությամբ են անդրադառնում՝ ցավալի լինելու եւ վախ ներշնչելու պատճառով: Ուսումնասիրության ընթացքում, միմիայն *հայ* լինելու պատճառով ոչնչացվելու տրավման նոր երանգ է ստանում:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման՝ հոգեվերլուծության տեսանկյունից ուսումնասիրությունը անձնական հարստացման յուրահատուկ հնարավորություն է ընձեռել: Նախնիների մասին ուսումնասիրություն կատարելը կարող է հետաքրքրական լինել, սակայն երբ հնարավոր է լինում վերծանել մանկության լռեցված խոսքերը, կամ երբ սկսում ես հասկանալ մեր մեծերի ապրած սարսափները, ուսումնասիրությունը դառնում է գրավիչ: Հասկանալով «լռության քող» կամ «այդ մասին չի կարելի խոսել» արտահայտությունները, նոր սահմանումներ եւ պարզաբանումներ են առաջանում անձնական պատմության անխուսափելի մութ ծալքերի վերաբերյալ:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման մասին գրելը կարող է շատ ցավալի դառնալ, քանի որ նորոգվում է հավաքական տրավման, բայց սույն ուսումնասիրությամբ թույլ է տրվել խոսքերով արտահայտել այն, ինչ նախորդ սերունդը չի կարողացել: Բացի դրանից, ուսումնասիրության միջոցով անձնական հայտնագործումներ եղան ընտանեկան լռեցված պատմության վերաբերյալ. պարզեցի, որ իմ ընտանիքի անդամները Հայկական ցեղասպանության զոհեր են հանդիսացել: Սույն աշխատանքի բացակայության դեպքում, դրանք հայտնաբերման ենթակա *գանձի* նման թաքնված կմախիս:

Էդուարդո Պետրոսյանի *Հայրիկ՝ մեկ եւ կես միլիոն ձայների լռության հետեւում* գրական հրաշալի աշխատությունն ընտրվել է մի շարք փաստաթղթերի միջից, քանի որ դա Հայկական ցեղասպանության զոհի որդու

արտակարգ վկայություն է, ինչպես նաեւ հավատարմորեն արտացոլում է պատմությունը Արգենտինա ժամանած շատ հայ ընտանիքների, մի երկիր, որտեղ նրանք ջերմորեն են ընդունվել:

Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ մշտապես առկա մշակութային հակասությունները թույլ են տալիս հստակորեն հասկանալ Օսմանյան թուրքական կայսրությունում հայ ժողովրդի դժվար դիրքը՝ որպես փոքրամասնություն: Միաժամանակ, նկատվում է Հայկական ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման բացակայության հետեւանքով հայերի տանջանքների կրկնությունը՝ խտրականությունից մինչեւ հոգեկան անպաշտպան վիճակը:

Այժմ հայտնի են Թուրքիայում խոսքի ազատության բացակայության մասին լուրերը, ինչպիսին է գրող, 2006թ. Գրականության նոբելյան մրցանակակիր Օրհան Փամուքի դեպքը, մարդ, որ դատապարտվել է այդ երկրի օրենսդրության 301-րդ հոդվածի հիման վրա՝ հայերի ցեղասպանությունը նշելու պատճառով, «*թուրքական ինքնությունը վիրավորելու համար*»:

Նույնն է պարագան հայկական ծագումով լրագրող եւ մտավորական Հրանտ Դինքի համար, որ ստորաբար սպանվեց Ստամբուլում, 2007թ. հունվարի 19-ին: Նա նույնպես դատապարտված էր Հայկական ցեղասպանության մասին խոսելու համար: Նա կյանքից զրկվեց թուրք մոլեռանդ ազգայնականի ձեռքով: Այսպիսով, տեսնում ենք, թե ինչպես է շարունակվում «*տարբերների*» դեմ հստակ անհանդուրժողականությունը, երբ արդեն XX դարում հայերի ոչնչացման միջոցով իրականացվել էր սատանայական նպատակը:

Այդպիսով, Հայկական ցեղասպանության տրավմայի մշտական առկայության հետեւանքով, մի կողմ թողնելով քաղաքական հարցերը, հայի զավակի տեսանկյունից, բազում են այս ուսումնասիրությունը կատարելու դրդապատճառները, սակայն մշտապես առկա է մի հիմնական

հարց. *Ինչու՞ է լռության մատնվել մեկ ու կես միլիոն հայերի մահը գրեթե մեկ դարի ընթացքում եւ ինչու՞ է դա մարդկության պատմության մեջ անտարբերության մատնվել:*

Ուսումնասիրող ընթերցողներին հրավիրում եմ անցնելու այս ճանապարհով, որը տոգորված է գիտական մոտեցմամբ՝ հոգեվերլուծական, եւ հայ ժողովրդի արմատների նկատմամբ անձնական խորը պատասխանատվության տեսանկյուններից դիտված:

Ներածություն

XX դարի առաջին մեծ ցեղասպանությունն Օսմանյան թուրքական կայսրությունն իրագործել է հայ ժողովրդի դեմ 1915-1923թթ.: Ջարդերի նախատեսված ծրագրի նպատակն էր վերացնել հայ բնակչությանը: Այդ ջարդերի հետեւանքով՝ մեկ ու կես միլիոն մարդ զոհվեց: Հայկական ցեղասպանությունը հանդիսացավ մի ժողովրդի նկատմամբ XX դարի առաջին զանգվածային ջարդը, որը նախորդեց հրեա ժողովրդի նկատմամբ Նացիստական Գերմանիայի իրագործած ջարդին (Լեո Զուպեր, 1981թ., Զ. Բասիունի, 1991թ.):

1915թ. սկզբին, երկու միլիոնից ավելի հայեր էին բնակվում Օսմանյան թուրքական կայսրության տարածքում: Այդ տարվա ավարտին, պապենական հողերի գրավման հետ մեկտեղ՝ նրանց երկու երրորդն սպանվել էր իր բնակավայրում կամ տեղահանվել էր «տարագրություն» (դեպորտացիա) իրավական անվանման տակ: Սա մի գործընթաց էր, որն իրականացվում էր Սիրիայի եւ Միջագետքի անապատներում՝ սարսափելի ու դաժան աստիճանական մի ջարդ:

XX դարի սկզբում, հայերի ջարդերի սկզբնական փուլում, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը բողոք ներկայացրին թուրքական կառավարությանը: Միաժամանակ, առկա են կարեւոր փաստաթղթեր, որոնք վկայում էին կատարված վայրագությունների մասին, ինչպիսիք էին Առնուլդ Թոյնբիի *Հայկական վայրագությունները: Մի ազգի ոչնչացումը* (1916թ.) աշխա-

տությունը, կամ՝ Թուրքիայում ԱՄՆ դեսպան Յենրի Մորգենթաուի *Մի ժողովրդի սպանությունը* (1918թ.): Բայց, որպես պատմական իրադարձություն այս ջարդն անտեսվեց, մինչև իսկ մոռացության մատնվեց:

Հայկական ցեղասպանության ողբերգական իրադարձությունը մի հոգեկան խորը վերք դարձավ վերապրողների համար. նրանք բացակայում էին արեւմտյան մտածողությունից, պատահածի մասին հետքեր չկային: Առկա էր միայն մի հարց, որն ուղղվում էր հայերից սերածներին. *Գոյություն ունեցե՞լ է Հայկական ցեղասպանությունը*:

Մարդկային մշակույթի մեջ կարելուր ու սահմակեցուցիչ դեպքը կապված է պետական սարսափի, չճանաչված ցեղասպանությունների եւ նոր ցեղասպանությունների իրագործման հետ:

Ցեղասպանությունները, որպես սարսափի զանգվածային իրագործում, մարդուն տանում են դեպի պատմական իրավիճակներ, որտեղ չարիքը կիրառվում է իր առավելագույն արտահայտությամբ:

Հայկական ցեղասպանության ուրացմամբ, թուրքական պետությունը փորձում է ամբողջապես մոռացման ենթարկել կատարված ոճրագործությունը՝ հասնելու համար իր ցեղասպան նպատակին՝ *ցեղասպանության մոռացման*:

Հայկական ցեղասպանության ուրացումը նորացնում է հայերի տրավման. նրանք գտնվում են ցավալի իրականության դիմաց, որն այդ ժողովրդի համար խորապես տրավմատիկ դեպքի նկատմամբ համաշխարհային հասարակության անտեղյակությունն է առաջացրել:

Հզոր պետությունների անտարբեր կեցվածքի պայմաններում՝ Հայերի ցեղասպանության հարաբերաբար հեշտությամբ հաջող իրագործումը, ինչպես նաեւ արդարադատությունից փախած իրագործողների անպատժելիությունը ամրապնդեցին մոռացումը՝ մարդկության

պատմության մեջ համապատասխան տեղեկատվության բացակայության պատճառով:

Թուրքական պետության ուրացած Հայկական ցեղասպանությունը թույլ է տվել նոր ցեղասպանությունների իրագործումը, որոնցից ամենահայտնին նացիստական Գերմանիայի իրագործած հրեական Հոլոքոստը դարձավ: 1939թ. օգոստոսին, Ադոլֆ Հիտլերը բանակին ուղղված իր ելույթում ասում էր.

Ես. Ես.-ի հատուկ միավորումներից մի քանիսին հանձնարարել եմ տեղափոխվել լեհական ճակատ եւ անգթորեն սպանել տղամարդկանց, կանանց եւ երեխաներին: Այսօր ո՞վ է խոսում հայերի ոչնչացման մասին (էջ 125):¹

Այս պատմական փաստի առկայության հետեւանքով, հետաքրքրություն առաջացավ չճանաչված, լռեցված եւ արեւմտյան մտածողության մեջ չգրանցված ցեղասպանության շրջանակներում ուսումնասիրություն կատարել վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո գործընթացի մասին:

Պատմաբանները լայնորեն ուսումնասիրել են *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* թեման, հիմնականում՝ զանգվածային ոճրագործության ճանաչման ուղղված պահանջներին թիկունք կանգնելու նպատակով: Ցեղասպանությունների մասին գրականության ուսումնասիրության շնորհիվ հասել ենք այն եզրակացության, որ Հայկական ցեղասպանության հոգեվերլուծական եւ ուրացման հոգեկան հետեւանքների վերաբերյալ հրատարակությունները սակավաթիվ են, ի տարբերություն հրեական Հոլոքոստի մասին գիտական մեծաթիվ հրապարակումներին:

Գերմանիայի՝ նացիստական վարչակարգից հետո մեղքի ստանձնման եւ Նյուրեմբերգի դատավարության ժամանակ նացիստ իրագործողների նկատմամբ պար-

տադրված փոխհատուցման արդարադատության միջոցով հրեական Յոլոքոստի ճանաչումը, անկասկած խորապես տարբեր ավարտ հանդիսացավ, հոգեվերլուծական տեսանկյունից՝ վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո գործընթացում:

Հայկական ցեղասպանության ծայրահեղ դաժանության, անտարբերության եւ անզորության պայմաններում ի հայտ եկան հայ վերապրողներ եւ հետագա սերունդներ՝ մասնավորապես հայ մտավորականներ, որոնք խոսքերով չէին կարող նկարագրել տրավմատիկ վիճակը, քանի որ այն արտահայտվում էր գոհերի առկայությամբ:

Այդ կապակցությամբ, հոգեվերլուծող Ռենե Զաեսը բացատրում է տրավմատիկ իրադարձությունից հետո սերունդների միջև հոգեկան կյանքի փոխանցման հետեւանքները.

Հավաքական տրավմատիկ իրադարձություններից հետո անհրաժեշտ էր նվազագույնը լռության մի սերունդ՝ մինչեւ որ հաջորդ սերունդն ի վիճակի լիներ հասկանալու նախորդ սերնդին պատահածը (էջ 8):²

Հայկական ցեղասպանության դեպքում, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո աշխատանքին խոչընդոտող հոգեկան հետեւանքները, հաշվի առնելով մի հիմնական գործոն՝ *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը*:

Հետաքրքրական է նաեւ ուսումնասիրել, թե իրագործված ոճրագործության՝ Հայկական ցեղասպանության ճանաչման բացակայությունն ու իրագործողների անպատժելիությունն ի՞նչ ձեւով կարող են դառնալ իրականությունից պարտադրված ատելի պայմաններ, որոնք ունենում են հայկական տրավմայի հոգեկան մշակմանը խանգարող վարակիչ հետեւանքներ:

Ցեղասպանության նկատմամբ անտարբերության դեպքերի մասին իր *Դժոխային խնդիր՝ ԱՄՆ-ը ցեղասպանության ժամանակաշրջանում* գրքում (2002թ., 2003թ. Պուլիցեր մրցանակ), Սամանտա Պաուերը վերլուծում է XX դարի կրկնվող զանգվածային սպանությունները՝ սկսելով Առաջին աշխարհամարտում հայերի ցեղասպանությունից մինչեւ Ռուանդայում թուրքիների ցեղասպանությունը 1994թ.: Աշխատանքը կենտրոնանում է հիմնականում զանգվածային սպանությունների նկատմամբ ԱՄՆ կառավարության ղեկավարների դիրքորոշման վրա, հստակորեն շեշտելով այդ սարսափելի դեպքերի նրանց ուրացումը եւ անտարբերությունը, նույնիսկ՝ *ցեղասպանություն* բառն օգտագործելուց հրաժարումը:

Առաջին գլխում՝ «Ցեղական սպանություն», Պաուերը ներկայացնում է XX դարի ցեղասպանությունների պատմությունը, սկսելով Հայկական ցեղասպանությունից: Երկրորդ՝ «Անանուն մի ոճրագործություն» վերնագրված գլխում նա անդրադառնում է վայրագությունների իրագործման մասին Ռաֆայել Լեմկինի գաղափարներին: Միջազգային իրավունքի լեռնամասերում Լեմկինն արդեն երիտասարդ տարիքից սարսափով էր տեղեկացել հայ ժողովրդի զանգվածային ջարդերի մասին, բայց Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո նոր միայն կարողացավ միջազգայնորեն դատապարտել այդ մեղքը՝ դա կոչելով *ցեղասպանություն*: 1933թ., միջազգային ոճրագործությունների հարցերով փաստաբանների հավաքի ժամանակ, Ռաֆայել Լեմկինը նախագուշացրել էր հրեական Յոլոքոստի մասին: Այս մասին Պաուերն ասում է.

Լեմկինը գրել էր Հիտլերի ամրապնդման եւ հայերի օսմանյան ջարդի մասին՝ ոճրագործություն, որը եվրոպացիների մեծամասնությունն անտեսել կամ մոռացության էր մատնել՝ դա «արեւելյան» երեւոյթ համարելով: Երիտասարդ փաստաբանն ասում էր, եթե մի անգամ պատահել է՝

ապա նորից կպատահի: Եթե այնտեղ է պատահել՝ ապա այստեղ էլ կարող է պատահել: Լեմկինը ծայրահեղ առաջարկ ներկայացրեց: Նա պնդում էր՝ եթե միջազգային համայնքը ցանկանում է կանխարգելել զանգվածային միջադեպեր, ինչպիսին հայերին էր եղել, ապա աշխարհի պետությունները դա արգելելու ուղղությամբ պետք է համատեղ արշավ սկսեն (էջ 51):³

Հրեական Հոլոքոստի մասին Լեմկինի գաղափարները ներկայացնելիս, Սամանտա Պաուերը հստակորեն նկարագրում է ցեղասպանության մեջ ներառվող երկու կողմերը.

Կարծում էի, որ «կրկնակի սպանություն» էր կատարվում. մի կողմից՝ նացիստները հրեաների դեմ եւ մյուս կողմից՝ Դաշնակից պետությունները, որոնք տեղյակ էին Հիտլերի ջարդարար արշավից, բայց հրաժարվում էին դա հրապարակել կամ դատապարտել (էջ 61):⁴

Միջազգային իրավունքի հանրահայտ մասնագետ Մ. Շերիֆ Բասիունին (1991թ.)⁵ անդրադարձել է հաղթական Դաշնակիցների հիշատակման չարժանացած դիրքորոշման հետեւանքներին, որոնք չեն պատժել Հայկական ցեղասպանության զանգվածային սպանություններն իրագործողներին: Այս զանգվածային սպանություններն իրարահատկությունը XX դարի առաջին ցեղասպանությունը լինելու հանգամանքն է: Նա ասում է, որ մարդկային օրենքներին հակասող ոճրագործությունների ճանաչումից հրաժարվելը երկրորդ աշխարհամարտից հետո խորը հետեւանքներ ունեցավ Արեւմուտքի համար:

Ցեղասպանության հարցերով մեծ հեղինակության արժանացած Լեո Զուպերն իր «Ցեղասպանություն»⁶ հոդվածում Հայկական ցեղասպանությունը նշում է որպես հրեական Հոլոքոստի նախադրյալ, իսկ Իսրայել Վ. Չարնին իր «Genocide: The Ultimate Human Rights

Problem»⁷-ում ակնարկում է, որ Հայկական ցեղասպանությունը հանդիսացավ հրեական Հոլոքոստի իրականացման վերջնական թատերափորձը:

Ցեղասպանության՝ տարբեր տեսանկյուններից ուսումնասիրված այդ նախադրյալները թույլ են տալիս հոգեվերլուծության տեսանկյունից ներկայացնել հետեւյալ գաղափարը. երբ մի ոճրագործություն առկա է, բայց չի հրապարակվում, ինչպես է *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* դեպքում, ջնջված հետքերը վերապրողների եւ հետագա սերունդների վրա են ազդում: Հետեւաբար, հիշողությունում առկա է խոռոչ մի բանի մասին, որը գոյություն է ունեցել:

Հաշվի առնելով վերը նշվածը, ուսումնասիրման ենթակա է հետեւյալը.

Ի՞նչ ձեւով է ազդում Հայկական ցեղասպանության ուրացումը վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո աշխատանքի վրա:

Ընդհանուր նպատակն է հայտնաբերել *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հոգեկան հետեւանքները վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո աշխատանքի վրա:

Որպես նախավարկած եւ ներկայացված հարցի ենթադրյալ պատասխան, կարող ենք ասել, որ *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը* թույլ չի տալիս վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո աշխատանքը:

Ուսումնասիրության կազմակերպման նպատակով, այն բաժանվելու է չորս մասի: Առաջին գլխում նկարագրվելու են ցեղասպան ծրագիրը եւ հայ ժողովրդի պատմական թուլությունը՝ որպես Օսմանյան թուրքական կայսրության փոքրամասնություն՝ համապարփակ կերպով Հայկական ցեղասպանության վիճակը հասկանալու նպատակով: Ուսումնասիրվելու է *Ցեղասպանություն* հասկացության իմաստը, որպես սարսափի զանգվածային կիրառում՝ մի ժողովրդի ոչնչացման ծրա-

գիրը հիմնավորող գաղափարախոսությունները հասկանալու համար: Հոգեվերլուծական սահմանումներ են ներկայացվելու ջարդարար միտումների մասին՝ ցեղասպան ծրագրում կիրառվող ատելության եւ անտեսման երեւոյթները հասկանալու համար: Չիզմունգ Ֆրոյդի մշակած *փոքր տարբերությունների նարցիսիզմի* մասին սահմանումները կներկայացվեն՝ ազգային տարբերությունների վերացմանն ուղղված օսմանականության գաղափարախոսության հարցը խորացնելու նպատակով:

Երկրորդ գլխում ներկայացվելու են Հայկական ցեղասպանությունը որպես հոգեկան տրավմա համարելու տեսական հիմունքները: Հաշվի առնելով հոգեվերլուծական գիտական զարգացումները սկսած հրեական Հոլոսթոսից որպես Հայկական ցեղասպանությանը հաջորդող պատմական գործոն, կնշվեն հայկական եւ հրեական ցեղասպանությունների միջեւ սերտ կապի առանձնահատկությունները:

Երրորդ գլխում հոգեվերլուծական տեսանկյունից ուսումնասիրվելու է ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող ուրացման երեւոյթը՝ որպես հիմնական մեխանիզմ, ինչպես նաեւ Հայկական ցեղասպանության չճանաչման պատճառով վերապրողների եւ հետագա սերունդների հոգեկան հետեւանքները:

Վերջին գլխում ներկայացվելու է *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* ազդեցությունը վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո աշխատանքի վրա՝ գնահատական տալով սերնդային փոխանցմանը: Ներկայացված վարկածը հակասելու նպատակով, խորապես ուսումնասիրվելու են Հայկական ցեղասպանության տրավմայի եւ ուրացման հիմնասյուները, հետագայում կատարելու համար տարբերակող վերլուծություն՝ հիվանդության հետեւանքով եւ ցեղասպանության հետեւանքով սգո նկատմամբ մեղքի զգացմունքի միջեւ:

Հայկական ցեղասպանության զոհերի չմշակված սգո աշխատանքի հետեւանքներն ուսումնասիրելու համար, որպես մեթոդաբանական ուղենիշ կիրառվելու է կենսագրական մեթոդի որակական ձեւավորումը:

Կենսագրական մեթոդը կիրառելիս, օգտագործվելու են հիմնական փաստաթղթեր, որոնցում ներառված են կենսագրություններ, օրաթերթեր, պատմություններ եւ վկայություններ՝ որոնելով սգո աշխատանքում ցեղասպանության ուրացման ազդեցության նշանները:

Կատարվելու է Հայկական ցեղասպանության երկու վերապրողների՝ բժիշկ Խաչերյանի եւ հոգեւորական Աբրահամ Հարությունյանի, ինչպես նաեւ՝ երկու ժառանգորդների վկայագրերի՝ բժիշկ Էդուարդո Պետրոսյանի եւ գրող Մայքլ Առլենի (որդի) օրագրերի վերլուծությունը:

Սույն աշխատության համար կիրառվելու է *Interpretative Biography. Qualitative Research Methods*-ում (1989թ.) Դենզինի սահմանած կենսագրական մեթոդը՝ կենսական փաստաթղթերի օգտագործումը, որտեղ ներառված են ինքնակենսագրությունները, կենսագրությունները, վկայությունները եւ անձնական փորձի նկարագրությունները, որոնք ներկայացնում են մարդկանց կյանքի կարեւորագույն դեպքերը: Մեկնաբանող կենսագրական մեթոդը վկայության ճշմարտության հավասար արժեք է հանդիսանում, որի միջոցով ի հայտ է գալիս նեղ հասարակական մոտեցումը՝ դերակատարների անձնական փորձի միջոցով: Ինչպես նշում է Դանիել Բերտոն (1989թ.)⁸, կենսագրական մոտեցումից ելնելով, վկայությունների դեպքում մի շարք գործառնություններ են հաշվի առնվելու:

ա. Հետախուզական գործառնությո՝ թույլ է տալիս ընդգծել հիմնասյուները, առանց նախնական դասակարգման:

բ. Վերլուծական գործառույթ - հիմնված է ոչ միայն ուսումնասիրության վրա, այլև՝ տարբեր վկայությունների մեջ հնարավոր կրկնությունների վրա:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման հիմնական ազդեցությունը գնահատվելու է հիմնվելով այն ցուցանիշների վրա, որոնք վերաբերում են սգո աշխատանքին եւ խոչընդոտում են հավաքական (կոլեկտիվ) տրավմայի մշակման:

Վերջում կներկայացվեն ուսումնասիրության եզրակացությունները:

Ելնելով ներկայացվող այս ուսումնարությունի, հնարավոր կլինի հասկանալ, թե *Հայկական ցեղասպանության ուրացումն* ինչքան կարող է հոգեպես ազդել վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո աշխատանքի վրա:

Ձեռքբերված արդյունքները թույլ կտան խորացնել գիտելիքները սգո աշխատանքի մշակման ու փոխանցման գործընթացում սերնդափոխության մասին, ինչպես նաեւ կնպաստեն հոգեվերլուծական բժշկության եւ տեխնիկայի բնագավառներին՝ տրավմատիկ իրավիճակներում սերնդից սերունդ փոխանցվող ինքնությունը ներկայացնող կադապարների բնորոշման գործում:

¹ 1939թ. օգոստոսի 22-ի Հիտլերի ելույթը Օբերգալցբուրգում: Փաստաթղթերը՝ «Akten zur Deutschen auswärtigen Politik, 191-1945», սերիա Դ, VII հատոր, հ. 193, էջ 171, հղումը՝ Հ. Պիրալյան, Genocidio y transmisión Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 2000:

² Kaes R., «Transmisión entre generaciones», en Transparencia, Revista de la Asociación Escuela de Psicoterapia, Buenos Aires, Año 2, No. 3, 2001.

³ Power, S. (2005) Problema infernal. Estados Unidos en la era del genocidio. México, Fondo de Cultura Económica.

⁴ Նույնը:

⁵ Cherif Bassiouni, M., «United Nation's War Crimes Commission, History of the United Nations War Crimes and the Development of the Laws of War», citado en Dadrian, V. Las interrelaciones históricas y legales entre el Genocidio Armenio y el Holocausto Judío: de la impunidad a la justicia retributive, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires, 2005.

⁶ New Haven, Yale University Press (1981).

⁷ Citado en Dadrian, V. Los factores comunes de dos genocidios descomunales: Una reseña de los casos armenio y judío, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires, 2005.

⁸ Bertaux, D. Los relatos de vida en el análisis social, en Aceves J. (comp.), Historia y fuente oral, Ed. Mora, Barcelona, 1989.

Գլուխ I. Ցեղասպան ծրագիրը եւ հայ ժողովրդի պատմական թուլությունը

Նախաբան

Քանի որ մարդկության պատմության մեջ քիչ կարելության արժանացած լինելու հետեւանքով Հայկական ցեղասպանությունը ծանոթ է որպէս *մոռացված ցեղասպանություն*, ուսումնասիրությունը կսկսենք հայ ժողովրդի մասին հակիրճ պատմական ակնարկով:

Կներկայացնենք Օսմանյան թուրքական կայսրությունում, որպէս փոքրամասնություն, հայերի թուլության եւ խտրականության հարցը, ինչպէս նաեւ ուժերի հարաբերական անհավասարությունը, որը հեշտացրել է ցեղասպան ծրագրի իրագործումը:

Միաժամանակ, կուսումնասիրենք *ցեղասպանություն* բառի իմաստը, որպէս մի խմբի ոչնչացման փորձ, ինչպէս նաեւ ոչնչացման ծրագիրը հիմնավորող գաղափարախոսությունները: Չիզմունդ Ֆրոյդի տեսանկյունից կներկայացվեն հոգեվերլուծական այն տեսական սահմանումները, որոնք համապատասխանում են բարոյական սահմանազանցության հետեւանքով կործանիչ միտումներին: Այդ հեղինակի «Փոքր տարբերությունների նարցիսիզմը» աշխատությունը կապակցվելու է օսմանականության գաղափարախոսությունից բխած գաղափարների հետ, որոնք փորձում էին ազգային տարբե-

րությունները ջնջել՝ հայերին ներքին թշնամիներ համարելով:

Ժառանգորդների շրջանակներում *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հոգեկան հետեւանքները հասկանալու համար, կվերլուծենք ագրեսիվ միտումը՝ ոչնչացման ծրագրի եւ *Ֆաշիստական մտային վիճակի* գաղափարախոսության տեսանկյունից՝ ըստ Հայկական ցեղասպանության ընթացքում *վերջնական լուծման* քրիստոֆեր Բոլլասի սահմանման:

Հայկական ցեղասպանության ուրացումը եւ ցեղասպան ծրագիրը

XX դարի առաջին ցեղասպանությունը հայերի դեմ իրագործվել է 1915 եւ 1923 թվականների միջեւ, հատկապես Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, երբ Օսմանյան թուրքական կայսրությունն իրագործեց նախատեսված ջարդի ծրագիրը՝ հայ բնակչությանն ոչնչացնելու նպատակով: Մեկ ու կես միլիոն մարդ զոհվեց:

Հայկական ցեղասպանությունը հայ փոքրամասնության նկատմամբ հետապնդումների եւ խտրականության պատմական շարանի վերջին քայլը հանդիսացավ: Դա արտահայտվել էր նախնական ջարդերի միջոցով, որոնք փորձնական էին եղել, ինչպիսիք էին՝ 1894 եւ 1896թթ. ջարդերը, երբ Կոստանդնուպոլսում եւ այլ կարեւոր քաղաքներում երեք հարյուր հազար հայ զոհվեց, հետո՝ 1909թ. Ադանայում եւ Կիլիկիոյում քաղաքներում՝ եւս երեսուն հազար զոհ:

1915թ. սկզբներին երկու միլիոնից ավելի հայ էր բնակվում Օսմանյան թուրքական կայսրության տարածքում: Թուրքական պետությունը, օրինականության քողի տակ, կիրառեց հայ ժողովրդի ոչնչացմանն ուղղված գաղափարախոսական քաղաքականություն, եւ ջարդերն

իրագործեց կազմակերպված, անդամնալի ու անդիմադրելի կերպով՝ հասնելով հայ ժողովրդի երկու երրորդ մասի բնաջնջման:

Ծայրահեղ ագրեսիվության վանողական բնույթն արտահայտվեց Հայկական ցեղասպանության ոճրագործության իրականացման միջոցով. մարդկային մի խմբի գոյության ոչնչացման նպատակը, սկզբից մինչեւ հետեւանքները, հարատեւում է ժամանակի ընթացքում՝ դեպքերի ուրացման միջոցով:

Սկզբից մինչեւ մեր օրերը թուրքական պետության կիրառած *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը* նպատակ է հետապնդում ջնջել ոճրագործության հետքերը՝ ուրացման վարքի միջոցով: Հայկական ցեղասպանության ուրացումը խախտում է հայ ժողովրդի հավաքական հիշողությունը, եւ դա մնում է որպես խոռոչ՝ մարդկության պատմության շրջանակներում:

Հավաքական սպանության եւ սառնորեն ծրագրված ջարդի միջոցով հայ ժողովրդի ոչնչացումը, որպես դժոխային իրադարձություն, արտացոլում է մարդկային վարքի ամենակործանիչ կողմը, որը բարոյական սահմանազանցություն է արտահայտում:

Ցեղասպանությունը բռնության ամենակործանիչ արտահայտությունն է, որտեղ հզոր պետություններն իրենց գաղափարախոսությունն են գործածում՝ հիմնավորելու համար իրենց ոճրագործ արարքները: Արդյունքում՝ ագրեսիվությամբ կատարվում է մի ժողովրդի նկատմամբ կազմակերպված ու անդիմադրելի բնաջնջում:

XX դարի սկզբներին հայերի զանգվածային սպանության հետեւանքները նշանակում է վերապրողների ու ժառանգորդների հոգեկան տրավմայի հետքի առաջացում, բայց այս իրադարձությունն իր կարեւորությունը չստացավ մարդկության պատմության մեջ:

Նկատի ունենալով այդ գործոնները, ուսումնասիրության հիմնական խնդիրը հետեւյալն է. *Ինչպե՞ս է ազ-*

դում Հայկական ցեղասպանության ուրացումը վերապորոզների եւ ժառանգորդների սգո աշխատանքի վրա:

Այդ հարցադրումը ներկայացնելու համար պահանջվում է կարելու պայմանների առկայությունը՝ հոգեվերլուծական տեսանկյունից պարզաբանելու համար հետեւյալ հարցից ծագող բարդությունները. *Ինչպե՞ս հասկանալ Հայկական ցեղասպանության ուրացման հոգեկան հետեւանքները վերապորոզների եւ ժառանգորդների համար, ներառելով դրա ազդեցությունն որպես պատմական իրադարձություն, որտեղ ծայրահեղ անհանդուրժողականության արտահայտություններին հետեւեց մի ժողովրդի բնաջնջումը:*

Այդ հարցադրման պատասխանելու համար կսկսենք անդրադառնալով Չիգմունդ Ֆրոյդի «Չանգվածների հոգեբանությունը» (1921թ.) հոդվածին, որտեղ նա դիմում է հիմնական սահմանումների: Չանգվածների հոգեբանությունը հասկանալու համար՝ նա ուսումնասիրել էր անհատական մտքի հոգեբանությունը:

Այդ շարադրանքում Չիգմունդ Ֆրոյդը հաստատում է, որ յուրաքանչյուր անհատական հոգեբանության խորքում հասարակական հոգեբանությունն է. քանի որ մարդկային բնությունը համարվում է մշակույթի մաս, նա մեր տեսակի անխուսափելի ճակատագիրն է գտնում՝ մարդկային կառուցվածքի ամենակենսաբանական տեսանկյունից: Նա ասում է, որ հոգեվերլուծությունը, հակառակ կոշտ անհատականությանը, չէր կարող բացատրել ներքին կյանքը՝ առանց արտաքին աշխարհին դիմելու:

Հոգեվերլուծական տեսանկյունից, հասարակական ոչնչացումը պետք է վերլուծել հենց հասարակական կողմից. հակառակ նրան, որ մահվան միտումը մարդկային սուբյեկտիվության բաղադրիչ մասն է, դրա ճակատագիրը կախված է լինելու հասարակական հարաբերություններից եւ սիրային հարաբերություններից, որոնք

մարդիկ կերտելու են, որպես տարբերակ՝ իրենց հասարակական իրականությանը դիմադրելու նպատակով:

Ֆրոյդը մահվան միտման գաղափարը կիրառում է որպես հիմնական բաղադրիչ մշակութային որեւէ երեւույթի վերլուծման համար: Մարդկային երեւույթի մեջ Ֆրոյդի կողմից ոչնչացման ներառումը - որը գալիս է մահվան միտումից -, բավարար է վերլուծելու մշակույթի հարցը, բայց բավարար չէ այն կիրառելու կյանքի միտման հետ պայքարը վերլուծելու համար:

Երբ նկատի ենք առնում Հայկական ցեղասպանության մարդկային բարբարոսական տարրերը, երեւույթը կապում ենք հավաքական հոգեբանության մասին Ֆրոյդի ուսումնասիրության հետ, որտեղ նա հաստատում է, թե անհատական հոգեբանությունը միաժամանակ հասարակական հոգեբանություն է՝ անհատի հոգեկան կյանքում մյուս անհատը հանդես է գալիս որպես օրինակ, առարկա, օգնական եւ թշնամի: Հասարակական հոգեբանության կամ զանգվածների մասին խոսելիս, պետք է այդ կապերը նկատի ունենալ, քանի որ, ըստ նրա, այդպիսի իրավիճակներում է ի հայտ գալիս հասարակական միտքը՝ *herd instinct* կամ *group mind*, ինչն այլ պայմաններում չէր արտահայտվի: Հեղինակը համաձայն է Լը Բոնի *Չանգվածների հոգեբանություն*-ում (1912թ.) նշվածի հետ, որ խմբային վարքը կրում է հաստատուն յուրահատկություններ, ըստ որոնց, զանգվածներն անհատներից ավելի անհանդուրժող, չտրամաբանող, անբարոյական, անխելք ու մասնավորապես՝ ազատամիտ են: Այսպիսով, զանգվածն արտահայտում, այլաստելով եւ չափազանցում է անհատների առանձնահատկությունները, ինչպես նաեւ՝ անհատներին տալիս է անհաղթահարելիության զգացում, որը տարվում է բնագործ, ինչը մենակ լինելու դեպքում վերահսկելի կլիներ: Անանուն զանգվածում, մեկուսացած անհատը կրթված

է, իսկ զանգվածում՝ դառնում է բարբարոս: Ֆրոյդն ասում է.

Բավարար է ասել, որ զանգվածի մեջ ներգրավվելիս, անհատն ենթարկվում է այնպիսի պայմանների, որոնք նրան թույլ են տալիս հիմնահատակ անել իր անգիտակցական միտումների կանխարգելումը ... հետեւաբար, արտահայտում են անգիտակցության, որպէս կառուցվածքային երեւոյթ, մարդկային ոգում ողջ չարամտությունը: Այդ պայմաններում, բարոյական գիտակցության կամ պատասխանատվության զգացմունքի վերացումը ոչ մեկ բարոյություն չի ներկայացնում (էջ 71):¹

Չանգվածների մեջ գտնվելիս, անհատների մեջ անհայտանում է ամոթի ամեն դրսեւորում, զարգանում է դաժան, կոպիտ եւ քայքայիչ բնագղների միտումնային ազատ բավարարվածությունը: Ըստ Ֆրոյդի, դրանք միշտ էլ առկա են եղել անհատի կառուցվածքում:

Չիզմունդ Ֆրոյդի այս տեսության մեջ համատեղվում է անհատական հոգեբանության հոգեկան կյանքը այլ անհատների հարաբերությունների հետ: Հետեւաբար, դրա հիմամբ ուսումնասիրել *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* ազդեցությունը վերապրողների եւ հետագա սերունդների սգո աշխատանքի վրա, նշանակում է ցեղասպան ծրագրի կառուցվածքային մի շարք տարրերի նախնական ուսումնասիրություն կատարել:

Որպէս հոգեկան տրավմա՝ *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* շուրջ կենտրոնացած սույն ուսումնասիրությունում կարելու է նաեւ համարում տարբերակել հետեւյալը.

- ա. *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը*՝ ցեղասպան ծրագրի կառուցվածքային տարր:
- բ. *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը եւ հոգեկան ազդեցությունը* ժառանգորդների վրա:

ա. *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը*՝ ցեղասպան ծրագրի հոգեկան տարր

Վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո աշխատանքի վրա *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* ազդեցությունն ուսումնասիրելու համար, անհրաժեշտ է ներկայացնել Հայկական ցեղասպանության պատմական նախադրյալները՝ Օսմանյան թուրքական կայսրությունում հայերի տնտեսական, քաղաքական եւ իրավական պայմանները:

Պետական իշխանության գաղափարախոսության պարզաբանումը թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչպէս է հնարավոր իրագործել մարդկային խմբի բնաջնջման քաղաքականությունը:

բ. *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը*՝ հոգեկան ազդեցությունը ժառանգորդների վրա

Հայկական ցեղասպանության ուրացման հոգեկան ազդեցությունը պետք է հասկանալ հոգեկան անպաշտպանվածության շրջանակներում, ինչն արտահայտվեց հոգեկան տրավմայով, ինչպէս նաեւ Օսմանյան թուրքական կայսրությունում որպէս փոքրամասնություն՝ հայերի նկատմամբ պատմական թուլության եւ խտրականության պայմաններում: Ոճրագործության ուրացման, ոճրագործների անպատժելիության եւ աշխարհի լռության հետեւանքով, մարդկության հիշողության մեջ դա չհարատեւեց, ինչը ճակատագրական հետք թողեց սգո հոգեկան մշակման գործում:

Սույն ուսումնասիրության սկզբում կվերլուծվեն *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը որպէս ցեղասպան ծրագրի կառուցվածքային տարրի* հետ կապված հարցերը, որոնք սգո մշակման գործում հոգեպէս ազդել են

Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդների վրա:
Դրանք հետեւյալն են.

1. Հայկական ցեղասպանության նախադրյալները
 - 1.1. Հայաստանի մասին հակիրճ տեղեկանք
 - 1.2. Պատմական խտրականությունն էլ ցեղասպան ծրագիր
 - 1.3. Ցեղասպան գաղափարախոսություն՝ հայերը որպես «ներքին թշնամիներ»
 - 1.4. Հայկական ցեղասպանության փուլերը
2. *Ցեղասպանություն* բառի կարեւորությունը եւ ազդեցությունը
 - 2.1. Ցեղասպանությունը եւ նրա տարբերությունը պատերազմի ոճրագործություններից
3. Հայկական ցեղասպանությունը՝ հոգեվերլուծական տեսանկյունից ոչնչացում
 - 3.1. Գարշելի երեւոյթ
4. «Փոքր տարբերությունների նարցիսիզմը»
 - 4.1. Բռնությունը՝ շահերի հակամարտության լուծում
 - 4.2. Ցեղասպանությունը եւ մահը
5. Ֆաշիստական մտային վիճակը

1. Հայկական ցեղասպանության նախադրյալները

Հայկական ցեղասպանության ողբերգական իրադարձությունները պետք է վերլուծվեն հաշվի առնելով դեպքերի պատմական նախապայմանները, Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, Օսմանյան թուրքական կայսրությունում հայերի տնտեսական, քաղաքական եւ իրավական պայմանները, որոնց հետեւանքը դարձավ սառնորեն ծրագրված ջարդը՝ բարոյական սահմանազանցությունն արտահայտվեց ոչնչացման մարդկային ամենածայրահեղ կարողությունների միջոցով:

1.1. Հայաստանի մասին հակիրճ տեղեկանք

Որպես Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ առեւտրային ռազմավարական հակամարտությունների ենթարկվող շրջան, սկսած Կովկասում իր տարածքային կազմավորումից, Հայաստանը դարերի ընթացքում մշտապես ենթարկվել է արշավանքների, մինչեւ իր յուրահատուկ դիրքորոշումն ընդունելը՝ IV դարում որպես պետական կրոն քրիստոնեության ընդունումը: Այդ քաղաքական, հասարակական եւ գաղափարախոսական պայմանները նպաստեցին Հայկական ցեղասպանության իրագործման:

Անատոլիայի շրջանում գտնվող, հյուսիսում Պոնտոսի եւ Կովկասի, իսկ հարավում՝ Տավրոսի լեռնաշղթաներին սահմանակից Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. I հազարամյակում իր բնակությունը հաստատեց հայ ժողովուրդը, որ խոսում էր հնդեւրոպական մի լեզվով:

Սեւ, Կասպից եւ Միջերկրական ծովերի միջեւ գտնվող Հայաստանը Ասիայի եւ Եվրոպայի միացման կետերից մեկն է: Պատմականորեն, Արեւելքը եւ Արեւմուտքը միացնող առեւտրական ճանապարհները Հայաստանով էին անցնում, ինչը շեշտեց նրա կարեւորությունը միջազգային քաղաքականությունում: Նրա ռազմավարական դիրքը պատճառ դարձավ շրջապատող ժողովուրդների բազում արշավանքներին: Հայաստանը 301թ. քրիստոնեությունն որդեգրեց որպես պետական պաշտոնական կրոն, իսկ 406թ. ստեղծեց իր սեփական այբուբենը:

VII դարում երկու իրադարձություն վերափոխեցին Արեւելքի կյանքը՝ իսլամի ծնունդն ու Արաբական կայսրության ստեղծումը: Միաժամանակ, այդ տարածաշրջանին տիրապետող Բյուզանդիան եւ Պարսկաստանը, ներքին տարաձայնությունների եւ միմյանց միջեւ երկարատեւ պատերազմների պատճառով թուլացել էին: Արաբական ուժերի արշավանքից հետո այդ կայսրու-

թյունները տապալվեցին. Պարսկաստանի Սասանյան կայսրությունը կտրուկ անկում ապրեց, Բյուզանդիան կորցրեց Սիրիան եւ Եգիպտոսը, իսկ արաբական ուժերը գրավեցին Հայաստանը:

Այդ օրվանից, Հայաստանի պատմությունն ընդգրկում է արաբական, բյուզանդական, հռոմեական, պարսկական, թուրանական, սելջուկ թուրքական, Զինգիզ խանի եւ Լենկթեմուրի մոնղոլական, թաթարական, օսմանա-թուրքական եւ ռուսական բանակների դարավոր սարսափը: Բայց հակառակ այս բոլորի, հայ ժողովուրդը վերապրեց եւ իր մշակութային բարձր մակարդակը պահպանեց ու զարգացրեց:

XI դարի սկզբներին, սելջուկ թուրքերը հարձակվեցին Հայաստանի վրա, եւ հաստատվեցին Փոքր Ասիայում: Հայաստանը կորցրել էր իր պետականությունը, եւ Կոստանդնուպոլսի դարպասները բայց էին թուրքմենների առաջ. հազարամյա Բյուզանդիան ավերվում էր: Սելջուկյան տիրապետության ժամանակ, ընդամենը քսանհինգ տարվա ընթացքում ավերվեցին երկու հարյուր տարվա ընթացքում կերտված հայկական յոթը թագավորություններ եւ մի շարք իշխանություններ: Սելջուկներից սերած թուրքական ցեղերն ութը դարի ընթացքում կողոպտեցին եւ ջարդեցին հայ ժողովուրդին՝ մինչեւ հանգելը 1915թ. Հայկական ցեղասպանության:

1507-ից մինչեւ 1829, Հայաստանը մասնատվեց Օսմանյան թուրքական եւ Պարսկական, իսկ հետագայում՝ Ռուսական կայսրությունների միջեւ: Պատերազմները մի շարք հետեւանքներ ունեցան հայ ժողովրդի համար. մարտերի շրջանակներում շարունակվում էին հայերի ջարդերը, նրանց քաղաքների ավերումն ու կողոպուտը:

Իրադարձությունների այս հակիրճ ակնարկն արտացոլում է իրավիճակը Օսմանյան թուրքական կայսրությունում, որը բնակեցված էր պարտված ժողովուրդներով եւ գլխավորապես եվրոպական փոքրամասնու-

թյուններով: Այդպիսով, թուրքական արշավանքից հետո, հայ ժողովրդի մեծ մասը Փոքր Ասիայում ապրում էր օսմանյան վարչակարգի ենթակայության տակ, իր պապենական գրավված տարածքներում:

1.2. Պատմական խտրականություն եւ ցեղասպան ծրագիր

Հայկական ցեղասպանության ողբերգությունը հնարավոր է հասկանալ պատմական զարգացումների միջոցով, որի հետեւանքով ժառանգորդներն ստացել են բացարձակ թուլության կտակը:

Հայերի նկատմամբ ծայրահեղ բռնության եւ զանգվածային սպանությունների իրագործումը եղել է քաղաքական, տնտեսական եւ սոցիալական բարդ վիճակի հետեւանքը, Օսմանյան թուրքական կայսրությունը կերտողների եւ հայերի միջեւ առկա ազդեցության անհավասար հարաբերությունների արդյունքը, քանի որ վերջիններս հանդես են գալիս զոհի կարգավիճակում՝ որպես *իրարից տարբեր* փոքրամասնություններ:

Նսեմացված փոքրամասնության ստորադաս կարգավիճակում գտնվող հայերը, պատմականորեն, դարերի ընթացքում մի կողմ են թողնվել հզոր պետությունների կողմից, որոնք գրավել են նրանց պապենական տարածքները:

XVII դարի ընթացքում, երբ Օսմանյան թուրքական կայսրությունը հասնում էր մինչեւ Վիեննա, որպես քրիստոնյա փոքրամասնություն՝ հայերը պաշտոնական խտրականության էին ենթարկված եւ երկրորդ կարգի քաղաքացի էին համարվում:

Մինչ Օսմանյան թուրքական կայսրությունը տարածվում էր, հայերը հարաբերականորեն հանգիստ պայմաններում էին ապրում, բայց այն ժամանակից, երբ ներքին կոռուպցիան, ինչպես նաեւ՝ XVIII եւ XIX դարերի համաշխարհային արտաքին մարտահրավերները թուլացրեցին

վարչական, ֆինանսական եւ զինվորական ենթակառուցվածքը, անհանդուրժողականությունն ու խտրականությունը աճեցին, ինչը արյունարբու հալածանքների եւ հետագա ջարդերի առաջնորդեց:

Արշավանքների ենթարկված ժողովուրդների նկատմամբ Օսմանյան թուրքական կայսրության որդեգրած քաղաքական կազմակերպումը ստեղծում էր բարդ խնդիրներ, քանի որ նրանց թույլ էին տալիս մնալ իրենց տարածքներում, բայց, միաժամանակ՝ նրանց ստիպում էին բնակվել մեկուսացված թաղամասերում: Հայերը խմբավորված էին *միլլեթների* համակարգում, որ արաբերեն նշանակում է «կրոնական համախմբում», այսինքն՝ կրոնական-ազգային մի համայնք:

Քրիստոնեական *միլլեթները* ստեղծել է Մուհամմեդ II սուլթանը՝ 1453թ. Կոստանդնուպոլիսը գրավելուց հետո. հայկական *միլլեթը* գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի կամ *միլլեթ բաշիի*՝ սուլթանի նշանակած համայնքի ղեկավարի ենթակայության տակ: *Միլլեթները* քաղաքական, կրոնական, մշակութային, սոցիալական եւ տնտեսական բնագավառներում ինքնավար մարմիններ էին համարվում. հետեւաբար, Պատրիարքի պարտականություններն ընդգրկում էին քաղաքացիական կյանքը՝ ամուսնություններից, կտակներից սկսած մինչեւ կրթական դաստիարակությունը:

Խտրականությունը հասարակական ոլորտում արտահայտվում էր իրավական սահմանափակումներով, այդ թվում՝ հատուկ հարկերի կիրառումը, դատավարության ժամանակ վկայություն տալու անկարելիությունը, զենք կրելու իրավունքի արգելումը, ինչը նրանց անպաշտպան էր թողնում բռնության պարագային: Բացի աննշան բացառություններից, իրենց քաղաքական իրավունքներից զրկված հայերն իրենց միջավայրում զրկված էին կառավարական, վարչական եւ զինված ուժերի կառուցվածքից:

Անատոլիայի մի քանի շրջաններում արգելվում էր հայերեն խոսելը՝ բացառությամբ կրոնական երգեցողության. այստեղից նորից բխում է Հայ եկեղեցու՝ որպես իր ժողովրդի առաջնորդի, ինչպես նաեւ՝ հայկական ավանդույթների եւ մշակույթի պահպանի ճակատագրական դերը հասկանալու կարելիությունը:

Փոքրամասնությունների սովորություններն ու կառուցվածքն արմատականորեն տարբերվում էին ծայրահեղ իսլամի համապատասխան սովորություններից եւ կառուցվածքից, քանի որ թուրքական իրավունքը եւ մուսուլմանական կրոնը միախառնվում էին. եթե անհատը չէր կարող դատվել Ղուրանի կանոններով, ուրեմն նրա իրավունքները խալիֆան չէր երաշխավորում, հետեւաբար, նա *գյավուր*՝ անհավատ էր համարվում:

Մուսուլմանական այլ երկրներում, Ղուրանի մեկնաբանությունն ավելի ճկուն էր, բայց Թուրքիայում ոչմուսուլմանների նկատմամբ խտրական կոշտ քաղաքականություն էր հաստատվել: Քանի որ նույն կրոնին չէին պատկանում, նրանք տուգանվում էին անօրինության համար, եւ հրապարակայնորեն դասակարգվում էին որպես *գյավուր*, որը քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվում էր հեզնական ձեւով: Արդարադատության համար, հայերն իրավական ենթակա չէին՝ մուսուլման չլինելու պատճառով՝ դատավարությունների ժամանակ չէին ճանաչվում, չէին կարող վկայություն տալ:

Այդ պայմաններում, հայերը չէին կարող վատ վերաբերմունքին եւ խտրականության դեմ կանգնել, որովհետեւ նրանց որեւէ իրավական կամ քաղաքական միջոց չէր պաշտպանում:

Հայերի նկատմամբ խտրականության արտահայտություններից էին զենք կրելու իրավունքի արգելումը, քաղաքական իրավունքներից զրկումը, վտարումը իշխանական ենթակառուցվածքներից՝ զինված ուժեր, կառավարություն, վարչական համակարգ: Հայերը թեւ

առեւտրի եւ արդյունաբերության ազատություն ունենի, սակայն այլ տեսակի ճնշումների տակ, հարկերի խիստ ու խտրական պարտադրանքների կիրառումով:

Հատուկ հարկերը կարող էին պարբերաբար ներառել երեխաների պարտադիր հանձնումը՝ *դելչիրմեն*, որի միջոցով հավաքագրում էին քրիստոնյա երեխաներին՝ մինչեւ համապատասխան քվոտան լրանալը: Այս մանկահավաքը կազմակերպում էին մասնագիտացված զինվորականները:

Դելչիրմեն նպատակն էր քրիստոնյա երեխաների առեւանգումը՝ նրանցից զինվորներ պատրաստելու համար: Երեխաների այս հավաքագրումն ապահովում էր սուլթանին ծառայող մարմինների կազմավորումը: Քրիստոնյաներից բռնախլված արու երեխաները ամենից առաջ բռնությամբ իսլամացվում էին՝ նրանց ծագումը ջնջելու նպատակով:

XIX դարում Օսմանյան թուրքական կայսրության թուլացումը, տարածքների հետագա կորուստը եւ կապիտալիստական համակարգի հետ մրցելու անկարողությունը բացասական ազդեցություն ունեցան հայերի կյանքում:

XIX դարի սկզբին, մեծ թվով հայ երիտասարդներ հնարավորություն ունեցան ուսում ստանալու եվրոպական համալսարաններում եւ 1830 ու 1848 թվականների հեղափոխությունների ականատես դարձան: Այդպիսով, նրանք տոգորվեցին ազատական նոր գաղափարներով եւ իրենց ներդրումը բերին հայ մշակույթի զարգացման գործին:

Այդ մշակութային զարթոնքի հետ համատեղ, եվրոպական քաղաքական ռոմանտիզմի ազգային գաղափարներով ոգեւորված՝ ենթակա ժողովուրդներն սկսեցին անկախ պետությունների կազմավորման ճանապարհով ընթանալ: Մինչեւ օսմանցիների հպատակ ժողովուրդների աստիճանական անկախացումը, գլուխ

ցցեց թուրք ազգայնամոլությունը, ինչը խորացրեց թշնամությունը դեռ թուրքերի ենթակայության տակ գտնվող փոքրամասնությունների նկատմամբ:

Հունաստանի անկախությունը (1830թ.), եւ մասնավորապես՝ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո (1877-78թթ.) Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Սերբիայի եւ Մոնտենեգրոյի անկախությունը հայ ժողովրդի մեջ արթնացրեցին իրավական, սոցիալական եւ քաղաքական իրավունքներ պահանջելու անհրաժեշտության գիտակցությունը:

Թուրքական պետությունն ուներ հայերի նկատմամբ թուրքերի գերակայությունն արտահայտելու համապատասխան լծակները. քաղաքացիական վարչակարգը լիովին կախված էր թուրքական պետությունից, օրենքները հաստատում էին, որ ոչ-թուրք փոքրամասնությունների ենթակայությունը, հզոր բանակը, համիսլամական գաղափարախոսությունը նպաստում էին ոչ-մուսուլմանների նկատմամբ մոլեռանդության եւ ատելության:

Հայերի *պատմական թուլությունը* հիմնական գործոններից է եղել ուժերի հաստատված հարաբերակցության գործում, որը նպաստեց Օսմանյան թուրքական կայսրության իշխանությունների կողմից ցեղասպանության իրագործմանը:

Նսեմացված փոքրամասնության կարգավիճակի հետեւանքով, իշխող խմբերի ծայրահեղ խտրական բնույթին հարմարվելու գործընթացի պայմաններում, հայերը խորացրեցին իրենց տարբերակումը հզոր էթնիկական ինքնությամբ, պահպանելով իրենց հավատքն ու սովորությունները, ինչը կատաղեցնում էր դահիճներին:

1.3. Ցեղասպան գաղափարախոսություն՝ հայերը որպես «ներքին թշնամիներ»

Նորագույն ժամանակաշրջանի շեմին ի հայտ էին գալիս ազատական ժողովրդավարությունները եւ սոցիալիստական վարչակարգերը. հայկական մի նոր, կազմակերպված հասարակություն էր ստեղծվում:

1884-1896թթ. առաջին ջարդերի ժամանակ զոհվեցին երեք հարյուր հազարից ավելի հայեր: դրանք իրագործող սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի դաժան քաղաքականության պատճառով կազմավորվել էր ընդդիմություն՝ Երիտասարդ թուրքերը, որոնք առաջարկում էին կայսրության արդիականացումը բոլոր փոքրամասնությունների մասնակցությամբ, ազատական կառավարության հաստատման միջոցով:

Սկզբում, Երիտթուրքերի կուսակցության առաջարկը մոսկովյանների եւ քրիստոնյաների միջեւ հավասար իրավունքներ հաստատելու հնարավորություն էր ընծեռում, բայց քիչ ժամանակ անց՝ 1908թ. հեղափոխությունից հետո, երբ հայերը հավասար իրավունքներ ձեռք բերեցին, Երիտթուրքերն իրենց խտրականությունն արտահայտեցին:

Եվրոպական կայսերապաշտական պայքարն ու Երիտթուրքերի կառավարության թուլացումը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ խտրականության խնդիրներ հարուցեցին եւ ավելի ուժգին դարձավ տարբեր համարվողների անհատականության վերացման վրա հիմնված գաղափարախոսությունը՝ *նրանք համարվեցին ներքին թշնամիներ*:

Օսմանյան թուրքական կայսրության գոյություն ունեցող քաղաքական գաղափարների շրջանակներում, Համաթուրքականությունը հիմնվում էր դեպի Արեւելք ընդլայնման գաղափարի վրա, որի համար հաշվի էին առնում հայկական «քրիստոնեական կղզու» վերացման

գաղափարը՝ թուրքական ժողովուրդների միության հասնելու համար: Երիտթուրքերի ներքին եւ արտաքին պարտությունները խորացրեցին ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ մոլեռանդությունը՝ վրեժխնդրության եւ անտրամաբանության կիրառմամբ: Հետապնդվում էր ոչ միայն տարբեր համարվողների անհատականության վերացման, այլեւ՝ նրանց վերջնական բնաջնջման նպատակը:

Մշտական էին դառնում հայ բնակչությունն իրենց ենթարկելու ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը՝ այսպես, բարբարոսություններ, հրկիզումներ, ջարդեր, որոնց գազաթնակետը դարձավ Օսմանյան թուրքական կայսրության իրագործած բնաջնջման ծրագիրը:

Զափազանցված ազգայնամոլությունը *տարբերություն* էր ընդունում. դրա համար էլ՝ հետապնդումները, նսեմացումը եւ բարբարոսական արարքները դարձան Հայկական ցեղասպանության նախադրյալները: *Տարբեր փոքրամասնության* կարգավիճակում գտնվող հայերը պետք է վերացվեին՝ առանց խնայելու կանանց եւ երեխաներին:

1915թ. փետրվարի 2-ին, Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշան, Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմին տեղեկացրեց հայերի դեմ որդեգրված որոշման մասին՝ խնդրելով, որ նրա կառավարությունը չխոչընդոտի դրա իրագործման:

Մի քանի օր անց, փետրվարի 18-ին, կառավարության եւ իշխող կուսակցության միջեւ կապ հանդիսացող Բեհեդդին Շաքիրը կուսակցության Ադանայի շրջանի քարտուղար Ջեմալ բեյին գրում էր ջարդի ծրագրի մասին.

Որոշվեց բնաջնջել բոլոր հայերին, որեւէ մեկը ողջ չի մնալու: Կուսակցությունն ընդունել է դրա իրականացման համար կառավարության օրինականությունը: Կառավարու-

թյունը շարդերի կազմակերպման մասին համապատասխան հանձնարարականներ է տալու նահանգապետերին եւ բանակի ղեկավարներին: Կուսակցության ներկայացուցիչներն իրենց շրջաններում պարտավոր են համագործակցել եւ որեւէ հայի օգնություն կամ օժանդակություն ստանալը կանխարգելել (էջ 12):²

Ըստ ամբողջատիրական մտածողության, օսմանականացման քաղաքականության խանգարող «տարբերները» պետք է վերացվեն: Ֆաշիստական պետության համար, իրադարձությունները ամբողջատիրական գաղափարախոսության վրա հիմնված տրամաբանությամբ են կարգավորվում: Կասկածանքը, ինքնակասկածանքը կամ տարակուսանքը պետք է մտքից վերացվեն:

Չիգմուկ Ֆրոյդը «Յուսի ապագան»-ում (1927թ.) անդրադառնում է վստահության հիվանդագին գործունեությանը հոգեվերլուծական տեսանկյունից.

Որպես մենախոսություն անտարբեր զարգացող ուսումնասիրությունն իր հետ վտանգ է բերում: Այդ ուսումնասիրությունը կասեցնելու համար, չափազանց հեշտությամբ գիշում ենք եւ ընկնում մի շարք գաղափարներ մի կողմ դնելու գայթակղության մեջ, սակայն դրան հետեւում է անվստահության զգացմունքը, որ չափազանց կտրուկ ձեւով է արտահայտվում (էջ 21):³

Օսմանականացման գաղափարը մշակող թուրք գաղափարախոսները ազգությունները տարբերակող բոլոր առանձնահատկությունների վերացումն էին պահանջում: Հետեւաբար, հայերը պետք է վերացվեն առանց բացառության, ինչը ագրեսիվ եւ քայքայիչ միտումների էր առաջնորդում:

Հայերի դեմ թուրքական պետության իրագործած ցեղասպան ծրագիրը կազմավորվել է սկսած ցեղական գերակայության գաղափարախոսության կառուցումից, որն

ազգային առանձնահատկությունների վերացման նպատակ էր հետապնդում: XIX դարի երկրորդ կեսին սկսել էին ի հայտ գալ գերմանական ցեղի գերակայության մասին տեսությունները, իսկ թուրքական կառավարության ղեկավարությունը հարգում էր գերմանական մտավորականությանը, ինչպես նաեւ պրուսական քաղաքականությանն ու զինվորական կառուցվածքին:

Բարբարոսական բնաջնջման չարամիտ ծրագրին նեցուկ է հանդիսացել Օսմանյան թուրքական կայսրության որդեգրած օսմանականացման գաղափարախոսության ռազմավարությունը, որը ծայրահեղ ազգայնամոլությամբ ներծծված՝ պահանջում էր կայսրությունում բնակվող ժողովուրդների ազգային տարբերակող առանձնահատկությունների վերացումը, իսկ այդ գաղափարին չենթարկվողն անգթորեն պիտի բնաջնջվեր:

Համաթուրքականները ձգտում էին Ասիայի եւ Ռուսաստանի թուրքացեղ ժողովուրդների միության իրագործման՝ գրական միասնական լեզվի ստեղծման միջոցով, առանց հաշվի առնելու արտասանական առանձնահատկությունները: Նրանց նպատակն էր թուրք-թաթարական ժողովուրդների միությունը եւ այդ գաղափարին չենթարկվողների ձուլումը կամ ոչնչացումը:

Հայկական ցեղասպանությունը մշակվեց իթթիհադական երիտթուրքերի միաձույլ քաղաքական կուսակցության (Միություն եւ առաջադիմություն կոմիտե) գաղափարախոսության շուրջ: Իշխանության գալուց հետո, սրանք պետական կառույցն ու պետական իշխանությունը ոճրագործ ավերման շարժիչի վերածեցին: Ներխուժելով պետական կառույցներ եւ գրավելով դրանք, իթթիհադականները կիրառեցին իրենց *գաղափարախոսական շահերը՝ հայերի բնաջնջումն իրագործելու համար*:

Քաղաքական ծրագիրը հիմնվում էր թուրքականության տեսությունների՝ լեզվական ինքնության եւ հա-

մաթուրանականության՝ Թուրան կոչվող մի երկիր-կայսրության բոլոր բնակիչների միության ցեղամուկական գաղափարին վրա: Ազգային առանձնահատկությունների վերացման միջոցով նույնացման քաղաքականության շրջանակներում, համաթուրանականությունը գտնում էր, որ այդ գաղափարին ենթարկվել չցանկացող որեւէ անհատ կամ խումբ անբարոյական խոչընդոտ էր հանդիսանում:

Օսմանյան թուրքական կայսրությունն իրանականացրեց իր պետական իշխանությունը՝ սխալ կերպով առաջ քաշելով *սուրբ պատերազմի* գաղափարը, չարաշահեց *ջիհադի* հոգեւոր գաղափարը, որը կրոնականորեն նշանակում էր պաշտպանել Աստծո խոսքի գերակայությունը, եւ որպէս քաղաքական գործիք կիրառեց կրոնական մոլեռանդությունը՝ ցեղասպան ծրագիրն իրագործելու համար:

Թուրքական պետության քաղաքական եւ կրոնական առաջնորդները փոփոխման ենթարկեցին Ղուրանի հնագույն կանոնները, արմատապէս այլակերպելով իսլամությունը, որպէս քաղաքական գործիք՝ գաղափարախոսությունը պահպանելու եւ իրենց իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով:

Ջիհադի հայտարարումը նշանակում էր, որ չափահաս մուսուլմանները պարտավոր էին, անհրաժեշտության դեպքում, զոհաբերել իրենց սեփականությունն ու կյանքը՝ հանուն իսլամի: *Ջիհադի* հոգեւոր իմաստն է Աստծու խոսքին ծառայող սուրբ ճանապարհին կատարել մեծ զոհողություններ, ինչը չի սահմանափակվում միայն գեներների կիրառմամբ: *Ջիհադը* պայքար է նրանց դեմ, որոնք սուրբ խոսքի գերակայությանը եւ հավատացյալների նվիրվածությանը խոչընդոտում են: *Ջիհադը* կարող է հայտարարվել կամ պարտադրվել, երբ առկա է *ֆիթնայի*՝ հետապնդման, գայթակղության,

ապստամբության սպառնալիք: Դրա միակ նպատակն է Աստծու խոսքի հաղթանակը:

Ձանգվածներին համալրելու եւ ռազմավարական նպատակներով՝ իսլամության կառույցն արմատապէս վերափոխվեց՝ կիրառվեցին Ղուրանի հնագույն օրենքները, որոնք ձգտում են մարդու հոգեւոր գերակայությանը՝ ենթարկված փոքրամասնություններին ճնշելու եւ ոչնչացնելու համար: Հայերն, իրենց ազգային տարբերակիչ անուրանալի ներկայությամբ, համարվեցին անբարոյական խոչընդոտ, որը պետք է անգթորեն վերացվեր:

1.4. Հայկական ցեղասպանության փուլերը

Հայկական ցեղասպանությունը պատմական եւ սոցիալական գործոնների միաձուլման ողբերգական արդյունքն էր: Նա արտահայտում էր մարդկային ավերիչ միտումների անկասելի բնույթը՝ համախումբ պայմանների, տնտեսական եւ քաղաքական լուրջ խնդիրների առկայության դեպքում: Դրանք սկսեցին XVIII եւ XIX դարերում, երբ վարչական տկարացումն ու կոռուպցիան Օսմանյան թուրքական կայսրությունը սնանկացման տարին:

Սարսափելի ցեղասպանության իրագործումը հնարավոր դարձավ քաղաքակրթության սոցիալական, իրավական եւ կանոնակարգային ենթակառուցվածքի տկարացման պայմաններում, որոնք երաշխավորում էին միտումների վերահսկումը եւ սահմանափակումը: Հասարակության խոր անկայունության պայմաններում, թուրքական պետության ղեկավարները հնարավորություն գտան իրագործելու օսմանականության եւ համաթուրանականության գաղափարախոսությունը, եւ հստակորեն արտահայտեցին մարդկային ազդեցիկությունը, որին հետեւեց ծրագրված ջարդը:

Տարբեր համարվող հայերի վերացմանն ուղղված քայքայիչ դիրքորոշումն իրագործվեց օսմանականության ամբողջատիրական տրամաբանությամբ, որն իր գաղափարախոսության միջոցով սոցիալական բռնությունը շեղեց դեպի *օտար* կամ *անհավատ (գյավուր)* համարվող խումբը:

Առաջին աշխարհամարտի պայմաններում, Օսմանյան թուրքական կայսրության կառավարությունը պատեհ առիթ գտավ իրագործելու Հայկական ցեղասպանությունը լռության քողի տակ, ինչը ցեղասպան ծրագրի կառուցվածքային գործոններից է:

Հայկական ցեղասպանության ընթացքում բնաջնջման ռազմավարությունն իրագործվել է երեք փուլով.

1. Առաջին փուլ - Մտավորականության գլխատումը

Հայկական ցեղասպանության բնաջնջման ծրագիրը սկիզբ առավ, երբ մի գիշերվա՝ 1915թ. ապրիլի 23-լույս 24-ի ընթացքում, այժմյան Թուրքիայի ողջ տարածքում, հայ ժողովրդի երեւելի հազարավոր առաջնորդներ՝ գաղափարախոսներ, կղերականներ, գրողներ, գիտնականներ, քաղաքական գործիչներ, արվեստագետներ, մանկավարժներ, բժիշկներ, եւ այլն, ձերբակալվեցին եւ հետագայում աքսորվեցին Անատոլիայի խորքերը, որից հետո՝ սպանվեցին:

Մտավորական դասի վերացումը խորհրդանշում էր, որ հայ ժողովրդին զրկում էին իր առաջնորդներից եւ մտավորականներից. նշանակում էր՝ հայ ժողովրդի *մտքի* գլխատումը:

2. Երկրորդ փուլ - Տղարմարողկանց վերացումը

Հայերի դեմ ցեղասպանության իրագործումը պետք է ներառեր երիտասարդ տղամարդկանց վերացումը: Առաջին աշխարհամարտի շեմին, օսմանյան քաղաքացիու-

թյուն ունեցող 18-ից 40 տարեկան տղամարդիկ զորակոչվեցին բանակ, բայց զինվորական կրթություն չստացան. առանց զենքեի եւ առանց համազգեստի՝ նրանք զոհվեցին հետին դիրքերում՝ նախապես հաստատված ծրագրի համաձայն, ինչը հնարավոր դարձրեց բնաջնջման ավելի լավ կազմակերպումը:

Հայ տղամարդկանց սպանությունը խորհրդանշում էր երիտասարդության ֆիզիկական ուժի ոչնչացումը. ժողովրդի *թելերը* ոչնչացնելը նշանակում էր նրա ամրությունը ոչնչացնել:

3. Երրորդ փուլ - Մնացած բնակչության բնաջնջումը

Հայ տղամարդկանց վերացումից հետո, հեշտությամբ շարունակվեց մնացած բնակչության բնաջնջումը, ինչն առանց դիմադրության հանդիպելու գործ էր:

Քանի որ հայերը սփռված էին Օսմանյան թուրքական կայսրության ընդարձակ աշխարհագրական տարածքով, անհրաժեշտ էր սպանության մի ընթացակարգի մշակումը:

Ցեղասպան ծրագրում, իրադարձությունները թաքցնելն օգտագործված ռազմավարություն է: Գաղտնիությունը թույլ է տալիս լինել աննկատ եւ դժվար ապացուցվող:

Հայերի բնաջնջումը հիմնականում իրագործվեց *աքսորի* իրավական սահմանման շրջանակներում. ցեղասպան ծրագրում դա մի ռազմավարական միջոց էր, որը թույլ էր տալիս ջարդերն իրականացնել՝ առանց համապատասխան անվանումը գործածելու, այսպիսով հեշտացնելով բնաջնջման գործը:

Վերատեղավորումը հանգստացնող եւ տրամաբանական բացատրություն էր, որի միջոցով զանգվածներն ենթարկվում էին՝ հաշվի առնելով պատերազմի առաջացրած դժվարությունները: Ավելի ապահով, մարտի շրջաններից հեռու վայրեր տեղափոխելու պատրվակով,

Նրանց վստահեցնում էին, որ պաշտպանված էին տեղափոխվելու եւ որ նրանց սեփականությունը ենթակա էր վերադարձման:

Իրականում, աքսորը մարդկային ոչնչացման հոմանիշ էր, նշանակում էր՝ անապատով մարդկային զանգվածների անհայտ տեղաշարժ, որի ընթացքում հայերը մահվան էին հանդիպում՝ խոշտանգումների, ուժասպառ լինելու, ֆիզիկական թուլության հետեւանքով:

Աքսորի գաղափարը տանում է արտաքսման գաղափարին՝ չսիրված ժողովրդից ազատումը եւ նրա սեփականության կողոպուտը: Բնական պայմանների առկայությամբ, աքսորը հայ ժողովրդի բնաջնջման գերազանց միջոցն եղավ. զանգվածների մեծամասնությունը տեղահանվում էր բոքիկ, կիսամերկ, ծարավ, սարսափահար, ոչխարների նման ուղեկցված:

Թույլ եւ հոգեկան տեսակետից անպաշտպան կանայք, երեխաներն ու ծերունիները աքսորվեցին անհայտ ուղղությամբ, դեպի Սիրիայի եւ Միջագետքի անապատները, որտեղ նրանք մահանում էին սպանության կամ սովի, ծարավի, արեւահարման եւ հիվանդությունների պատճառով. մի մասը տեղափոխվեց գնացքով՝ անմարդկային պայմաններում:

Հայերի նկատմամբ թուրքերի կիրառած անմարդկային վայրագությունները վկայակոչվել են պատմական բազմաթիվ փաստաթղթերում: Տանջանքները, սարսափը, ստորացումն ու խոշտանգումը նպատակ էին հետապնդում ջարդել հայկական ոգին՝ ֆիզիկական բնաջնջումից առաջ: Բացի հիշյալներից, աքսորի ժամանակ տարածված էին անչափահասների սեփականացումը, բռնաբարությունը եւ ստրկացումը:

Հայկական ցեղասպանությունն իրականացվեց արդյունավետ կերպով եւ համալրված ուժերով, ինչն ապացուցում է սպանության հաշվառված ծրագրավորումը: Ցեղասպան գործընթացն իրականացվել է հաստատված

օրենսդրության սահմաններում. նույնիսկ նշանակվեցին պատասխանատու պաշտոնյաներ, որոնք պատիժների կենթարկվեին դատալքության դեպքում:

Թուրքական պետության իրագործած Հայկական ցեղասպանության ժամանակ կատարված վայրագությունները հարցականի տակ դրեցին ցեղասպան ակտերի կանխարգելման եւ պատժման գործում միջազգային կարգմակերպությունների գործունեությունը: Հրեական Հոլոքոստի դատապարտման շրջանակներում, Հայկական ցեղասպանության կարեւորությունը հիմնվում է միջազգային իրավունքում «մարդկության դեմ ոճրագործությունների» սահմանման ներառման վրա, քանի որ Առաջին աշխարհամարտի մասնակից Դաշնակից մեծ պետությունները հրապարակախորհն դատապարտեցին Թուրքիայի կատարած ոճիրները: Հետագայում, այս գաղափարը ներառվեց Նյուրեմբերգի կանոնադրությունում (1946թ.) որպես միջազգային դատական նոր կանոն, իսկ հետո՝ ՄԱԿ-ի ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման եւ դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայում (1948թ.):

Պատժիչ լծակների բացակայությունը նախադրյալներ ստեղծեց նոր ցեղասպանությունների համար, ինչպիսին էր հաջորդող հրեական Հոլոքոստը Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում:

Հետեւաբար, անդրադառնում են XX դարի երկու մեծ ցեղասպանություններն իրագործողների՝ Թալեթի եւ Հիտլերի գաղափարական սմանություններին: *Ֆաշիստական մտային վիճակի* մասին Զրիստոֆեր Բոլլասի (1982թ.) սահմանման մեջ նկատում ենք, որ այդպիսի մտածողության հիմնաքարը յուրաքանչյուր տարբերվող երեւույթի գործընթացի իդեալականացումն է:

Հայկական ցեղասպանության գլխավոր իրագործողը՝ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշան

1915թ. սեպտեմբերին Հայկալի նահանգապետին ուղարկում էր հետևյալ հեռագիրը.

Նախապես տեղեկացված է, որ Կոմիտեի հանձնարարությամբ՝ կառավարությունը որոշել է ամբողջովին բնաջնջել թուրքիայում բնակվող հայերին: Ովքեր դեմ կկանգնեն սույն հանձնարարությանը, կգրկվեն կառավարության մեջ պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքից: Պետք է վերջ տալ նրանց գոյության՝ առանց խտրություն դնելու կանանց, երեխաների եւ հաշմանդամների միջեւ, առանց ուշադրություն դարձնելու, թե ինչքան ողբերգական կլինեն բնաջնջման միջոցները, առանց լսելու խղճի զգացմունքները (էջ 291):⁴

Հայկական ցեղասպանության նկատմամբ աշխարհի լուրերունը՝ *մոռացված ցեղասպանությունը*, հայկական ջարդերից քսանչորս տարի անց խթան հանդիսացավ Ադոլֆ Հիտլերի համար: Նա 1939թ. օգոստոսի 22-ին իր բանակի հրամանատարների առաջ հրեաներին բնաջնջելու մասին ելույթում ասում էր. «*Այսօր ո՞վ է խոսում հայերի բնաջնջման մասին*» (էջ 215):⁵

2. Ցեղասպանություն բառի կարեւորությունն ու ազդեցությունը

Ցեղասպանությունը սարսափի զանգվածային գործադրումն է, որի նպատակն է մի ժողովրդի ամբողջական վերացումը բռնության, ստորացման եւ բնաջնջման փորձերի կիրառմամբ՝ կարգապահության եւ անվտանգության պաշտպանության համար օրինականության քողի տակ պետությունների թաքնվելու միջոցով:

Ցեղասպանություն նշանակում է մի ազգային, կրոնական կամ ցեղական խմբի համակարգված եւ ծրագրված բնաջնջումը, որն իրականացվում է տարբեր ճանա-

պարհներով եւ ուղղված է այդ խմբի հարատեւման հիմունքների դեմ:

Հայկական ջարդերից հետո գոյություն չունեղ մի բառ, որն ամբողջովին նկարագրեր մի ժողովրդի բնաջնջման, հավաքական սպանության գաղափարը, որը նաեւ ներառներ իսկական մահը՝ մի ժողովրդի ինքնության, պատմական հիշողության եւ մշակույթի ոչնչացումը:

Ցեղասպանություն հասկացությունը հայտնվում է Երկրորդ աշխարհամարտից, հրեական Հոլոքոստից հետո: Առաջինը դա կիրառել է լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինս իր *Axis Rule in Occupied Europe* գրքում (1944թ.): Լեմկինը դա սահմանում է որպես ազգային, կրոնական կամ ցեղական խմբի համակարգված եւ ծրագրված բնաջնջում, որն իրականացվում է տարբեր ճանապարհներով եւ ուղղված է այդ խմբի հարատեւման հիմունքների դեմ:

Ռաֆայել Լեմկինս ստեղծեց *ցեղասպանություն* (*genocidio*) բառը, հիմնվելով ծագումնաբանության վրա հունարեն «*genos*»՝ ցեղ, ժողովուրդ կամ ցեղախումբ բառի եւ լատիներենի «*cide*» բառի, որն առնչվում է սպանելու, մեղսնելու գաղափարի հետ:

Նախապես, 1920-ականներին անգլիացիների կողմից Մալթայում արգելափակված պատերազմի թուրք ոճրագործների ազատման կապակցությամբ, Լեմկինը մտածել էր հայերի անանուն ոճրագործության մասին: Հայկական բնակչության դեմ իրագործվող զանգվածային ջարդերից եւ իրագործողների անպատժելիությունից սարսափած, Ռաֆայել Լեմկինս սկսեց միջազգային իրավունքին վերաբերող աշխատություններ գրել անանուն ջարդերի մասին՝ հավաքական բարբարոսության նոր ոճրագործություններ կանխարգելելու նպատակով:

1933թ. Ազգերի լիգայի կազմակերպած եւ դատական իրավունքի միավորմանն ուղղված միջազգային մի խորհրդածողովի ժամանակ, Լեմկինն առաջարկեց ցե-

ղական, կրոնական կամ հասարակական մի համայնքի ոչնչացումը հայտարարել միջազգային իրավունքով պատժելի ոճրագործություն, բայց՝ ապարդյուն:

Այդ տասնամյակի ընթացքում, ապարդյուն դարձան նրա հողվածները նացիստների օրինազանցությունների մասին, որոնք գալիքը կանխարգելելու փորձեր էին: Վերջապես, հրեական Յոլոքոստի ժամանակ, Ռաֆայել Լեմկինս իր սեփական ընտանիքից 49 անդամների կորցրեց: 1944թ. նա կիրառեց *ցեղասպանություն* հասկացությունը, որը 1946թ. վերջապես ներառվեց ՄԱԿ-ի օրակարգում, թեեւ դրա համար անհրաժեշտ էր եղել XX դարի երկրորդ ծրագրված մեծ ջարդը՝ հրեական Յոլոքոստը:

1948թ. հաստատվում է Մարդու իրավունքների համաշխարհային հռչակագիրը: Ըստ ՄԱԿ-ի ընդունած «Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման եւ դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի» 2-րդ հոդվածի՝ *ցեղասպանությունը* ներառում է հետեւյալ բոլոր ձեւերը, որոնց նպատակն է ամբողջությամբ կամ մասամբ ոչնչացնել ազգային, էթնիկական, ցեղական կամ կրոնական մի խումբ:

1. հմբի անդամների ջարդը:
2. հմբի անդամների ֆիզիկական կամ մտային ամբողջականության հասցրած ծանր վնասը:
3. հմբի մասնակի կամ ամբողջական ֆիզիկական ոչնչացման հանգեցնող միտումնավոր գործունեությունը:
4. հմբում ծնունդների կանխմանն ուղղված քայլերը:
5. հմբի երեխաներին ուրիշ խումբ բռնի տեղափոխումը:

2.1. Յեղասպանությունը եւ նրա տարբերությունը պատերազմի ոճրագործություններից

Յեղասպանությունը՝ 1954թ. Հաագայի կոնվենցիայում սահմանված պատերազմի ոճրագործություններից տարբերվում է նրանով, որ վերջինները խախտում են պատերազմական ժամանակի օրենքները, մինչդեռ առաջինը խախտում է մարդկային օրենքները:

Մարդկության դեմ ոճրագործություններն առաջին անգամ հստակ սահմանվել եւ սահմանումներն էլ առաջին անգամ կիրառվել են Երկրորդ աշխարհամարտից հետո՝ Նյուրմբերգի դատավարությունների ընթացքում (1945-46թթ.): Դա նպաստեց Մոստեսկիեյի Համաշխարհային օրենքի կամ համաշխարհային քաղաքացիական օրենքի գաղափարի մշակմանը, որը բոլոր մարդկանց համարում է աշխարհի քաղաքացիներ:

Յեղասպանության եւ պատերազմի ոճրագործության միջեւ տարբերությունները հետեւյալն են.

1. Յեղասպանությունը ողջ մարդկության օրենքներն է խախտում:
2. Յեղասպանությունը մարդկության դեմ ոճրագործություն է, քանի որ միմիայն գոյություն ունենալու պատճառով են մեկին սպանում: Դա մարդու էության դեմ ոճրագործություն է:
3. Յեղասպան ծրագիրը փորձում է մարդկային մի խմբի վերացնել, ոչնչացնել: Դրա իսկական նպատակն է՝ մարդկության մի հատվածի վերացումը, մի խմբի ժառանգորդների անսահման ոչնչացումը:

Միմիայն գոյություն ունենալու համար մեկին սպանելը համարվում է մարդկության դեմ ոճրագործություն՝ մարդու էության դեմ ոճրագործություն: Յեղասպա-

նությունն արտահայտում է մարդու որակի մասին անգրագիտությունը, քանի որ վտանգ է ժողովուրդների հարատևման համար: Միաժամանակ, դա նշանակում է համաձայնություն մի քանի անձի միջև, որոնք իրագործում են զանգվածային բնաջնջում՝ բազում իրագործողների առկայությամբ ու նախապաշարումով ծրագրված գործողության միջոցով:

Չանգվածային սպանությունը սահմանելու համար Ռաֆայել Լեմկինի կիրառած *ցեղասպանություն* հասկացությունը, ինչպես նաեւ «դահիճասպանություն» եւ «մարդասպանություն» բառերի առկայությունը, թույլ են տալիս վերլուծել այդպիսի ոճրագործությունները: Ցեղասպան գործունեությունը փորձում է ամբողջությամբ բնաջնջել մի ժողովրդի՝ մարդկանց *խսկական սպանության* միջոցով, նրանց ծագումից մինչեւ իրենց ապագան: Դա ամբողջությամբ մի ժողովրդի պատմության եւ մշակույթի բնաջնջման միտումնավոր եւ համակարգված փորձ է:

3. Հայկական ցեղասպանությունը՝ հոգեվերլուծական տեսանկյունից ոչնչացում

Հայկական ցեղասպանության ողբերգության նպաստող ենթակայական պայմաններին հոգեվերլուծական տեսանկյունից անդրադառնալու համար, պետք է ուսումնասիրել միտումների մասին ֆրոյդյան տեսության մեջ մշակված գաղափարները:

Թուրքական պետության իրագործած Հայկական ցեղասպանության ընթացքում կիրառված ծայրահեղ ագրեսիվության արտահայտությամբ եւ ամենադաժան երազանքների իրականացմամբ, մարդը հանդես եկավ իր ամենաքայքայիչ հատկություններով:

«Հաճույքի սկզբունքից այն կողմ» (1920թ.) հոդվածում Չիգմունդ Ֆրոյդն անդրադառնում է մինչեւ այդ աներեւակայելի՝ ուղեղում առկա ուժերին, որոնք հաճույքի սկզբունքից *այն կողմ* են գտնվում: Միտումների տեսության շրջանակներում, Ֆրոյդը ներմուծեց երկվությունը երկու մեծ սկզբունքների՝ ֆիզիկական աշխարհի գրավման եւ վանողական սկզբունքների միջեւ՝ այսինքն՝ կյանքի եւ մահվան միտումների երկվությունը:

Մահվան միտումը ներառվում է մի նոր երկվությունում, որը հակասում է կյանքի միտմանը (համարվում է լավագույն միտումը), քանի որ դա կրում է կրկնողական բնույթ՝ որպես անդիմադրելի ուժ, որը կենդանի էակին վերադարձնում է ոչ-օրգանական վիճակին՝ լարվածության ամբողջական վերացման միջոցով: Առաջին հայացքից, մահվան միտումը գնում է դեպի ներս՝ դեպի ինքնառնչացում, իսկ հետո՝ դեպի դուրս, ագրեսիվ կամ քայքայիչ միտման ձեւով:

Ըստ Ֆրոյդի, միտումը հարաշարժ մի գործընթաց է, որն օրգանիզմին հրում է դեպի ավարտ: *Միտման* ֆրոյդյան սահմանումը ներկայացվում է մարդկային սեռականության մասին նկարագրությունում՝ «Սեռական տեսության մասին երեք աշխատություն» (1905թ.) հոդվածում, որտեղ Ֆրոյդն օգտագործում է գերմանական արմատ ունեցող *Trieb* հասկացությունը, որը կրում է հրելու գաղափարը (*trieben*: հրել), ինչպես նաեւ միտման աղբյուրի, առարկայի եւ ավարտի առանձնահատկությունները, որոնք Ֆրոյդն օգտագործում է իր ողջ աշխատանքում: Միտման աղբյուրը հանդիսանում է մարմնական ոգեւորությունը, ավարտը նշանակում է միտումնային աղբյուրից վերացնել առկա լարված վիճակը, իսկ առարկայի միջոցով՝ միտումը հասնում է իր ավարտին:

«Նարցիսիզմի մասին ակնարկ»-ում (1914թ.), Չիգմունդ Ֆրոյդն ուսումնասիրում է Նարցիսիզմի համապատասխան դերը սեռական զարգացման մեջ: Ես-ի եւ ար-

տաքին առարկաների միջեւ հարաբերությունների մեջ խորանալիս, Ֆրոյդը սահմանում է մի նոր տարբերություն՝ ես-ական սեռական ցանկության եւ առարկայի սեռական ցանկության մտային էներգիայի միջեւ: Սկզբում, Ֆրոյդը ճանաչեց որպես սեռական ցանկություն առաջին միտումնային երկվությունը սեռական միտումների էներգիայի միջեւ, իսկ որպես դրա հակադրություն՝ ես-ի միտումներից սերած սեռական ցանկությունը կամ ինքնապահպանման միտումները:

Նարցիսիզմի գաղափարի միջոցով ներմուծվում է սեռական միտումների մի նոր տարբերակում, որը հաշվի է առնում սեռական ցանկության մտային էներգիայի երկու ձեւ. սեռական ցանկությունը կարող է որպես առարկա համարել հենց նույն անձին՝ ես-ի սեռական ցանկության ժամանակ, կամ նարցիսիստական սեռական ցանկությունը, կամ էլ՝ առարկայի սեռական ցանկության ժամանակ արտաքին մի առարկա օգտագործել:

«Միտումները եւ դրանց ճակատագիրը»-ում (1915թ.), միտման գաղափարը վերլուծվել է ելնելով սեռական միտումների եւ ես-ի կամ ինքնապահպանման միտումների միջեւ այդ երկվության հասկացությունից: Հոգեվերլուծության մեջ, սեռական միտումը համարվում է ներքին մղում՝ սեռական գործունեության պարզ հասկացողությունից ավելի լայն իմաստով: Սեռական միտումը կապված է նրան սահմանող մի խումբ արտահայտությունների եւ երեւակայությունների հետ: Հոգեկան համակարգի տնտեսական տեսանկյունից, Ֆրոյդն առաջարկում է սեռական ցանկության գոյությունը որպես միտումների վերափոխումների էներգիա, իսկ դինամիկական տեսանկյունից՝ սահմանում է սեռական միտումը որպես հոգեկան հակամարտության անհրաժեշտ բեւեռ: Ինքնապահպանման միտումներն ընդգրկում են անհատի պահպանության համար անհրաժեշտ հիմնական գործառնությունները, ինչպիսիք են սովը եւ սնունդը: Միտումների մասին

այս առաջին սահմանման մեջ, նշված երկվությունն առկա է սեռականության ծագումից սկսած, եւ Ֆրոյդը փորձում է բացատրել հոգեկան հակամարտությունը՝ ես-ն ինքնապահպանման միտման մեջ գտնում է անհրաժեշտ էներգիայի մեծ մասը՝ սեռականության դեմ պաշտպանվելու համար:

«Հաճույքի սկզբունքից այն կողմ»-ում (1920թ.), մահվան միտումը ներառվում է մի նոր երկվության մեջ, որը հակադրվում է կյանքի միտմանը: Սեռական միտումը, որը միտումների առաջին տեսությունում հակադրվում էր ինքնապահպանման միտումներին, այս նոր երկվությունում հանդես է գալիս կյանքի միտում անվան տակ, որը հակադրվում է ամբողջական լիցքաթափման սկզբունքով գործող մահվան միտմանը:

Իր աշխատությունում Ֆրոյդը փորձում է փաստել, որ առկա են մտային ուժեր, որոնք չէզոքացնում են հաճույքի սկզբունքը՝ իրականության սկզբունքը ներկայացնելով որպես անմիջական բավարարվածությունը հետաձգելու կարողություն՝ արտաքին աշխարհի կողմից պարտադրված պայմանների հիման վրա:

Ֆրոյդն իր աշխատություններում հաճախ ներառում է ագրեսիվ միտման գաղափարը, որպես մահվան միտման նշանակման շարունակություն, քանի որ դա արտաքինին է ուղղված՝ հանդիսանալով առարկայի ոչնչացման ագրեսիվ միտման ավարտը: Միաժամանակ, նա օգտագործում է քայքայիչ միտման գաղափարը որպես մահվան միտման սահմանում՝ կենսաբանական եւ մտային տեսանկյունից, որտեղ մահվան միտումը շեղվում է դեպի արտաքին աշխարհ եւ այլ կենդանի էակներ:

Հայկական ցեղասպանության ժամանակ կատարված սարսափելի դեպքերն ուսումնասիրելը նշանակում է հոգեվերլուծական տեսական տեսանկյունից ներառել գարշելի երեւույթի նկատմամբ զգացմունքի եւ միտումների մասին Ֆրոյդի սահմանումները:

3.1. Գարշելի երեւոյթը

Ծրագրված ռազմավարության շրջանակներում, թուրքական պետության որդեգրած՝ հայերի բնաջնջման քաղաքականությունն արտացոլվել է բազում փաստաթղթերում:

Դեպքերի լուրջ վկա հանդիսացող, Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպան Յենրի Մորգենթաուն իր *Secrets of the Bosphorus* գրքում (1918թ.) զարմանքով պատմում է Հայկական ցեղասպանության ոճրագործության մասին: Այս կարեւոր պատմական փաստաթուղթը նկարագրում է հայկական բնակչության ապրած վիճակը:

XXV գլխում՝ «*Talaat tells me why he annihilates the Armenians*» («Թալեաթն ինձ ասում է, թե ինչու է հայերին ոչնչացնում») (էջ 215)⁶, հեղինակը ներկայացնում է Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարի հայտարարությունը: Թալեաթն առանց սահմանափակումների խոստովանել է, թե ինչպես իր կառավարությունը պատրաստել է իրագործել է Հայկական ցեղասպանությունը: Մորգենթաուն անդրադառնում է 1915թ. օգոստոսի 3-ի իրենց հանդիպման՝ գրելով.

Թալեաթն ասաց ինձ, որ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցությունը մանրամասնորեն ուսումնասիրել է հարցը, եւ կիրառված քաղաքականությունը պաշտոնապես էր որդեգրված: Ասաց, որ տեղահանումները հանպատրաստից չէին որոշվել. իրականում, դրանք երկարատեւ եւ ուսումնասիրված բանավեճի արդյունք են եղել (էջ 219):⁷

Այդ գլխում Յենրի Մորգենթաուն նկարագրում է ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հետ խոսակցությունը, որն արտահայտում է հայերի ոչնչացման մասին իր համոզմունքը: Հեղինակը գործածում է «*annihilates*» անգլերեն բառը, որը նշանակում է կատարյալ ոչնչացում: Կարելի է ասել, որ համատեղվում են երկու բայ՝

«*annihilate*» (ոչնչացնել) եւ «*hate*» (ատել)՝ Թալեաթի ցանկությունը հստակորեն արտահայտելու նպատակով՝ «ատելով ոչնչացնել» հայերին:

Մարդկային բնույթի այս չարամիտ իրադարձություններից ելնելով, ներկայացնում ենք Ֆրոյդի սահմանումը, որը ներառված է իր «Գարշելի բնույթը» (1919թ.) հոդվածում: Ֆրոյդը նշում է, որ գարշելիությունը պատկանում է սարսափելի երեւոյթների շարքին, այն՝ ինչ տխրություն եւ սարսափ է ներշնչում: Բառի գերմաներենով բազմիմաստության հիման վրա, հարցը պարզաբանվում է. գարշելի նշանակում է ոչ-հարազատ, «*Unheimlich*», որի «*un*» նախդիրը բացասական իմաստ ունի եւ հակադրվում է «*heimlich*»-ին (մտերիմ), «*heimisch*»-ին (ընտանի) եւ «*vertraut*»-ին (ընտանեկան): «Գարշելին» գալիս է մի երեւոյթից, որը սարսափելի է, քանի որ հարազատ չէ, ոչ էլ՝ ծանոթ: Ինչքան, որ անձը կողմնորոշվում է իր միջավայրի մեջ, այնքան քիչ պատկերացում է կազմում գարշելի երեւոյթի մասին:

Ֆրոյդը լեզվական վերլուծություն է կատարում եւ եզրակացնում, որ *գարշելի* բառն այլ լեզուներում չունի այդ սարսափելի իմաստը: Հունարեն նշանակում է՝ օտար, տարօրինակ. անգլերեն հոմանիշներն են՝ *uncomfortable, uneasy, gloomy, dismal*. Ֆրանսերեն՝ *inquiétant, sinistre, lugubre*. Իսպաներեն՝ *sospechoso, lúgubre, siniestro*. Իսկ արաբերենի եւ եբրայերենի մեջ «գարշելին» ներկայացնում են «սատանայականը» եւ «սարսափելին»:

Ֆրոյդն եզրակացնում է.

Ընդհանրապես, մենք նախագուշացված ենք, որ *Heimlich* բազմիմաստ է, նա պատկանում է երկու շրջանակների, որոնք, թեկուզ հակադիր չեն, բայց իրար ծանոթ էլ չեն: Մեկը՝ հարազատը եւ հաճելին է, իսկ մյուսը՝ ընդհատական, թաքնվածն է (էջ 225):⁸

Գարշելին վերաբերում է նրան, որ նախատեսված էր գաղտնի եւ թաքուն մնալու, բայց ի հայտ է եկել: Չարամիտ բնույթը ցույց է տալիս, որ գարշելին (*Unheimliche*) այն հարազատ (*Heimliche*) երեւոյթն է, որը ճնշված էր եւ հետո վերադառնում է: Ֆրոյդն ընդունում է, որ այն ամենն, ինչ հիշեցնում է ճնշված ցանկության կամ մարդկության հիմնական ժամանակաշրջանից հաղթահարված մտածմունքները, կարող են ինքնին գարշելի լինել:

Հայկական ցեղասպանության ընթացքում հայ զոհերը հանդիպեցին գարշելիին՝ ծայրահեղ բռնի սարսափելի պատկերների միջոցով, որոնք մարդկային անսահման ցավ են պատճառել:

Ամփոփելով, Հայկական ցեղասպանությունը նշեց հասարակական արժեքների առավելագույն ենթարկվածությունը, որտեղ քայքայիչ ուժերի արտակարգ բնույթը պատճառեց քաղաքակրթության կանոններն երաշխավորող իրավական եւ հասարակական կառույցների վերացումը: Բարոյական սահմանազանցության պատճառով, ստորացված հայ զոհերը չարամտության եւ սարսափին հանդիպեցին:

4. «Փոքր տարբերությունների նարցիսիզմը»

Առաջին աշխարհամարտը պատեհ առիթ հանդիսացավ թուրքական պետության եւ նրա գլխավոր առաջնորդների՝ Իթթիհադի, Էնվերի, Թալեաթի եւ Ջեմալի համար: Նրանք ազատորեն, անսահմանափակ որոշումներ կայացրին՝ բռնի եւ սարսափազդու քայլեր կատարելու նպատակով:

Չափազանցված հայրենասիրության եւ պատերազմական վիճակից ելնելով արտաքին սպառնալիքների պայմաններում, *օտար եւ տարբեր* փոքրամասնությունը թշնամի համարվեց:

Ներքին եւ արտաքին թշնամիները վերածվեցին իրար փոխարինող երեւոյթների: Վերջապես, երբ փոքրամասնությունը համարվեց արտաքին թշնամուց ավելի վտանգավոր, դա նշանակեց ցեղասպանության միջոցով նրա բնաջնջումը:

Ինչպե՞ս հասկանալ օսմանյան վարչակարգի համար սպառնալիք համարվող այդ *տարբերների* նկատմամբ մոլեռանդ ատելությունը, որի հետեւանքով հայերը՝ նարցիսիստական հակամարտությունից սերող ագրեսիվ ուժի կիրառման զոհերը դարձան:

Ֆրոյդն ուսումնասիրում է մշակույթի պարտադրած միտումնային պարտավորությունների եւ սահմանափակումների միջեւ հակադրությունը: «*Հույսի ապագան*» (1927թ.) հոդվածում, Ֆրոյդն անդրադառնում է ճնշման պատճառով ստեղծված մշակույթի նկատմամբ հակակրանքին, որը միտումնայինից հրաժարվելու հետեւանք է: Արվեստի եւ բարոյականության հետ մեկտեղ, նա կրոնը համարում է մարդկության ամենաարժեքավոր սեփականություններից մեկը, եւ նշում, որ կրոնի անհրաժեշտությունը ծագում է մարդկային բացահայտ անպաշտպանվածությունից, ինչը կարելի է համեմատել մանկության ապրումների հետ: Այդպիսով, Ֆրոյդը կարծում է, թե կրոնը նույն ծագումն ունի, ինչ մշակույթի այլ բնագավառները:

Ֆրոյդի այդ աշխատությունն սկսվում է մշակույթի մասին բանավեճով, որը սահմանվում է որպես հավաքական զոհողություն՝ արտաքին բնությունը վարելու եւ մարդկային հարաբերությունները համակարգելու նպատակով: Յուրաքանչյուր անհատ պետք է զոհողություններ կատարի, ցանկությունների բավարարումը հետաձգի եւ հաճույքներից զրկվի՝ ի նպաստ ընդհանուր բարեկեցության:

Մարդկային մշակույթը բարձր է անասնական պայմաններից, քանի որ կանոնների միջոցով համակարգում

Ե մարդկանց միջեւ փոխադարձ կապերը եւ նյութական միջոցների բաշխումը: Նա պահպանում է մարդկանց ագրեսիվ նախաձեռնությունները, քանի որ բոլոր մարդկանց մեջ առկա են քայքայիչ, հակահասարակական եւ հակամշակութային միտումներ:

Մշակույթի զարգացման գործընթացը հիմնվում է աշխատանքի պարտադրման վրա, որը միտումնային նպատակների աստիճանական տեղափոխումն է: Ֆրոյդը նշում է միտումնային արգելափակումների ներաճը, եւ հիասթափություն է կոչում այն, երբ միտումը չի բավարարվում, արգելափակում է հաստատված կանոնի դեպքում, զրկում՝ արգելափակման հետեւանքով ստեղծված վիճակի դեպքում: Մշակույթը սկիզբ է առնում, երբ առկա է հիմնական անասնական վիճակից հրաժարում, ինչն ստեղծում է անհատների միջեւ ագրեսիվության հիմքը՝ պարտադրված սահմանափակումների նկատմամբ:

Արտաքին պարտադրանքի ճնշման հանդիպելիս, միայն որոշ անհատներ ենթարկվում են արգելափակումներին կամ բարոյական պահանջներին: Հասարակական որոշ դասակարգերի վերաբերող սահմանափակումներն ստեղծում են խոր արգրեսիվություն տվյալ մշակույթի նկատմամբ: Մշակույթը գնահատվում է իր անդամների բարոյական մակարդակով, ինչպես նաեւ մշակութային սկզբունքների, գաղափարների եւ գեղարվեստական ստեղծագործությունների խորության աստիճանով: Մյուս կողմից, գաղափարների սեփականությունը կազմվում է գերագույն ձեռքբերումներից, որոնք հնարավոր են լինում մշակույթի ներքին կարողություններով եւ արտաքին պայմաններով:

Ձեռքբերումների դեպքում, մի մշակույթի գաղափարներն իրենց անդամներին տալիս են հպարտության նարցիսիստական բավարարվածություն, մի գործընթաց, որ Ֆրոյդն այսպես է նկարագրում.

Որպեսզի բավարարվածությունը կատարյալ լինի, նա պահանջում է համեմատություն այլ մշակույթների հետ, որոնք ուրիշ ձեռքբերումներ են ունեցել եւ այլ գաղափարներ են մշակել: Այդ տարբերությունների հիման վրա, յուրաքանչյուր մշակույթ իրեն թույլ է տալիս թերագնահատել մյուս մշակույթները: Այդպիսով, մշակութային գաղափարները պատճառ են դառնում մշակութային տարբեր շրջանակներում այլախոհության եւ թշնամության, ինչը հստակորեն նկատվում է ժողովուրդների միջեւ (էջ 13):⁹

Ֆրոյդն անդրադառնում է նարցիսիստական բավարարվածությանը, որը սերում է մշակույթի գաղափարից, եւ դեմ է կանգնում մշակույթի նկատմամբ թշնամության.

Ոչ միայն մենաշնորհներ վայելող բարձր դասակարգերը կարող են մասնակից լինել, նաեւ՝ ճնշվածները, որոնք իրենց սեփական միջավայրում նախապաշարումներից ազատվում են, երբ օտարներին այսպես էլու իրավունք են ստանում (էջ 13):¹⁰

Ֆրոյդը նկարագրում է ճնշվածների սերտացումն իրենց ճնշող դասակարգի հետ, որպես հարաբերությունների մի բարդ ցանց, որտեղ դրանք հոգեպես կապված են առաջնորդների հետ՝ հակառակ առկա թշնամության: Այդ իրավիճակն արտացոլում է բազում մշակույթների փոխհարաբերությունները՝ հակառակ զանգվածների խոր թշնամությանը:

«Անհանգստություն մշակույթի մեջ» (1929թ.) հոդվածում, Հիգմունդ Ֆրոյդը նորից անդրադառնում է մշակույթի մեջ թշնամության գաղափարին: Ֆրոյդը հասարակական կյանքը համարում է մի գործարք՝ մարդկության հարատեւումը պահպանող նույն մարմինները միաժամանակ դժգոհություն են պատճառում:

Այդ մասում Ֆրոյդը խոսում է զանգվածային բնաջնջումների, մարդկության ծայրահեղ տանջանքի մասին.

Կարող ենք սարսափահար վերադառնալ որոշ իրավիճակների, ինչպիսիք են Հին աշխարհի տանջված ստրուկի, Երեսնամյա պատերազմի գյուղացու, Ինկվիզիցիայի զոհերի, բռնություններ սպասող հրեայի վիճակը. կարող ենք որեւէ մեկից սարսափել, բայց անկարելի չէ այդ անձանց տանջանքը զգալ, պարզել սկզբնական թուլության, աստիճանական անզգայության, հույսից հրաժարման, նուրբ կամ կոպիտ թմրեցման ձեւերի պատճառած փոփոխությունները հաճույքի եւ տհաճության զգացմունքների ընդունման գործում (էջ 88):¹¹

Ճնշված ցանկությունների մասին յուրահատուկ մոտեցում դրսեւորելով՝ Ֆրոյդը փորձում է մշակույթը հասարակության անդամներին կապել սեռական ցանկությունների միջոցով՝ շեշտը դնելով նրանց միջեւ ինքնության հստակ ընդհանրությունների վրա: Համայնքային կապերն ամրապնդելու նպատակով նա օգտագործում է սեռական ցանկությունների նպատակն ընկերական կապերի համար՝ սեռական կյանքի անխուսափելի սահմանափակ բնույթի առկայությամբ:

Չիզմունդ Ֆրոյդը հաստատում է, որ մարդը ոչ միայն հարձակման դեպքում պաշտպանվելու կարողությունն ունի, այլեւ՝ ունի ագրեսիվ վարքի մի պաշար, որը խանգարում է իր նմանի հետ հարաբերություններին:

Հարմար իրավիճակներում, երբ բացակայում են սահմանափակող հակառակ ուժերը, մարդ արարածները բնականորեն արտահայտվում են, բացահայտվում որպես վայրենի հրեշներ, որոնք չեն հարգում նույնիսկ իրենց տեսակին պատկանող անդամներին (էջ 108):¹²

Մարդկային բնության ագրեսիվ թեքման կենդանի արտահայտումները հիշատակելիս, Ֆրոյդը նշում է հոնեթի եւ մոնղոլների վայրագությունները, Երուսաղեմի գրավումը հաջակրաց արշավանքներում եւ Առաջին աշ-

խարհամարտի սարսափելի պատկերները: Դրա հետ կապված, հարկ ենք համարում նշել, թե ինչպես թուրքական պետությունն աշխարհամարտի պատրվակի ռազմավարությունն օգտագործեց Հայկական ցեղասպանության ծրագիրն իրականացնելու համար՝ այն թաքցնելու քողի տակ:

Հասարակական կյանքի վերլուծության վերաբերյալ, Ֆրոյդը նշում է, որ մշակույթը սիրային հարաբերությունների եւ չարտահայտված նպատակների խթանման միջոցով սահմաններ պետք է գծի ագրեսիվ միտումների համար: Այդտեղից է գալիս սեռական բավարարվածության սահմանափակման անհրաժեշտությունը: Ագրեսիվությունը հաճույքի աղբյուր է, որից, ինչպես եւ այլ հաճույքների դեպքում, մարդը դժվարությամբ է հրաժարվում: Սեռական ցանկությունը կապվածություն է ստեղծում խմբի անդամների միջեւ, ինչը նրանց ամրապնդում է՝ ատելության ենթակա օտարների առկայության դեպքում: Այդպիսով, ագրեսիվությունը սիրո լրացուցիչ մասն է:

«Փոքր տարբերությունների նարցիսիզմ» հասկացության միջոցով Ֆրոյդը նկարագրում է այդ նպաստավոր ատելությունը, որպես հարեան համայնքների միջեւ առկա՝ օտարների նկատմամբ թշնամություն: Մահվան միտման ավելի նեղ իմաստով, Ֆրոյդն ագրեսիայի միտումը սահմանում է որպես աշխարհի եւ այլ կենդանի էակների դեմ ուղղված ոչնչացում:

Անկասկած, մարդկային էակների համար դժվար է հրաժարվել ագրեսիվ բավարարվածության հաճույքից. նա լավ չի զգում հրաժարվելու դեպքում: Պետք է արժեւորել ավելի փոքր մշակութային շրջանակի առավելությունները՝ օտարների թշնամական մոտեցման դեպքում կարելի է առաջարկել միտման փախուստ: Միշտ հնարավոր է ավելի մեծ քանակությամբ մարդկանց տանել դեպի սեր, բայց մյուսները

դուրս են մտնում եւ արտահայտում իրենց ագրեսիվությունը (...) հարեւան համայնքները, նույնիսկ ամեն առումով մերձակա, թշնամանում եւ իրար նվաստացնում են (...) «Փոքր տարբերությունների նարցիսիզմը» անվանումով (...) նշում ենք ագրեսիվ թեքման հանգիստ ու անվնաս բավարարվածությունը, բայց որի միջինը թույլ է տալիս համայնքի անդամների միությունը (էջ 111):¹³

Ֆրոյդն ավելացնում է, որ ամբողջ աշխարհում սփռված հրեա ժողովուրդը, հանդես եկավ որպես նարցիսիզմի թիրախ, որը թույլ տվեց քրիստոնյաներին լիցքաթափել իրենց անհաջողությունները:

Զիգմունդ Ֆրոյդի կատարած վերլուծությունը թույլ է տալիս հասկանալ մի մշակույթի մեջ արտահայտվող ատելության անխուսափելի առկայությունը: Մինչ մարդկային խմբերն ամրապնդվում են սիրո միջոցով, ծայրահեղ ագրեսիվության «փոքր տարբերությունների նարցիսիզմի» զոհերն *օտարներն* են, որոնք տարբեր են համարվում:

Ագրեսիվությունը սիրո լրացուցիչ մասն է. մի խմբի անդամների սեռական ցանկություններն ամրապնդվում են, եթե առկա են ատելության ենթակա օտարներ: Ֆրոյդն անդրադառնում է տարիներ առաջ իր մշակած միտումների տեսությանը, որտեղ երկու մեծ հակադիր ուժերը՝ սերը եւ ատելությունը, պայքարում են մարդու հասարակական կյանքին տիրապետելու համար:

Էրոսի հետ մեկտեղ, մահվան միտումը հակադիր եւ միաձուլվող գործունեության միջոցով թույլ կտա բացատրել կյանքի երեւոյթները: Էրոսի արտահայտությունները բացահայտ են, իսկ մահվան միտումն անձայն աշխատում է անհատի ներսում: Միտման մի մասն ուղղված է արտաքին աշխարհին՝ ագրեսիայի կամ քայքայման միտման ձեւով:

Ֆրոյդն ասում է, որ մարդկանց սեռական ցանկությունների միջոցով արտահայտվող հարաբերությունները պետք է լինեն մշակույթի շրջանակներում, սակայն դեմ է մահվան միտմանը փոխարինող ագրեսիվ միտումին, որն արտահայտվում է թշնամության միջոցով:

Ֆրոյդը վերլուծում է, թե մշակույթն ինչպես սահմանափակում է ագրեսիան, եւ դրա համար, նա մեղքի զգացմունքը մշակութային զարգացման կարեւորագույն խնդիրն է համարում: Ներքին արտահայտման միջոցով, մշակույթը ետ է ուղարկում ագրեսիան դեպի սեփական ես-ը: Մի շարք վարքեր կազմում են բարոյական խղճի հիմքը եւ հակադրվում են մնացած ես-ին՝ որպես Գեր-ես: Գեր-ես-ը համարում ենք հոգեկան համակարգի մասին Ֆրոյդի երկրորդ տեսության մեջ ներկայացված բնավորության փուլերից մեկը, որի գործառույթն ընդգրկում է բարոյական խիղճը, ինքնադիտարկումը եւ գաղափարների կազմավորումը: Գեր-ես-ը սահմանվում է որպես Էոդիպոսի բարդույթի ժառանգորդը, որը կազմավորվում է ծնողական պարտադրանքների եւ արգելանքների ներքին արտահայտման հետեւանքով: Բարոյական խիղճը գործում է ես-ի դեմ նույն խստությամբ, ինչպես կգործեր այլ անհատների դեմ: Իսկ մեղքի զգացմունքը՝ խիստ դարձած Գեր-ես-ի եւ ես-ի միջեւ լարվածությունն է, որն արտահայտվում է պատժի անհրաժեշտության ձեւով:

Յետեւաբար, մշակույթը սահմանափակում է անհատի ագրեսիվությունը՝ մի փուլի միջոցով, որը գտնվում է իր ներսում եւ որը վերհսկում ու դատում է: Մեղքի զգացողությունների աղբյուրներն են. արտաքին իշխանության ագրեսիայի նկատմամբ տխրությունն ու ներքին իշխանության՝ Գեր-ես-ի նկատմամբ տխրությունը: Այդպիսով, Գեր-ես-ի եւ քաղաքակրթության հիմքերը գտնվում են սիրո եւ ատելության միջեւ պայքարում: Արտաքին աշխարհից եկող միտումնային հրաժարումը ստեղծում է

բարոյական խիղճը, որն էլ ավելի հրաժարականներ է պահանջում՝ հետզհետե ավելացնելով ագրեսիան:

Այդ տեսական հասկացությունները մեզ թույլ են տալիս մտածել, թե ինչպես սկիզբ առավ Հայկական ցեղասպանության ողբերգական իրադարձությունը՝ ծրագրված բնաջնջման միջոցով, որպես առավելագույն ագրեսիվության եւ ոչնչացման արտահայտություն:

Հայկական ցեղասպանությունում, *օտար եւ տարբեր* համարվող զոհերն ստացան այդ ագրեսիվությունը, որը խորացավ «*փոքր տարբերությունների նարցիսիզմի*» առկայության պատճառով: Օսմանցի առաջնորդների գաղափարախոսությունը, հիմնվելով հայերի նկատմամբ պատմական ուժգին խտրականության վրա, հասարակական բռնությունը շեղեց դեպի այս թույլ խումբը:

«Անհանգստություն մշակույթի մեջ»-ի (1929թ.) ավարտին, Ֆրոյդը մի հարցական է թողնում՝ արդյոք քաղաքակրթությունը կարո՞ղ է սանձել ոչնչացման միտումները. սա շատ այժմեական հարց է, որը կարելի է ներկայացնել ցեղասպանություններում ամբողջական խմբերի կատարյալ բնաջնջման կապակցությամբ:

Իմ կարծիքով, սա է մարդկային տեսակի ճակատագրի համար հիմնական հարցը. արդյոք իր մշակութային զարգացումը թույլ կտա՞ կառավարել համատեղ կյանքի խախտումները, որոնք ագրեսիային եւ ինքնառնչացման միտումների հետեւանք են: Դրական պատասխանի դեպքում, ի՞նչ չափով է դա հնարավոր: (...) Մարդիկ այնքան շատ են տիրապետում բնության ուժերին, որ շատ հեշտ կլինի իրար ոչնչացնելը՝ մինչեւ վերջին մարդը: (...) Այստեղից է գալիս ժամանակակից մտահոգության, դժբախտության, տխուր բնավորության մեծ մասը (էջ 140):¹⁴

Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել պատմա-հասարակական տվյալ վիճակի բարդությունը: Ըստ թուրք պաշտոնատարների, զինվորականների եւ քաղա-

քացիական անձանց վկայությունների, որոշումների նկատմամբ առկա էին լարվածություն եւ հակասություններ՝ ոչ բոլորն էին համաձայն ծրագրի հետ: Նրանց մի մասը հեռացվել է աշխատանքից, ուրիշները՝ անմիջապես կամ դավադրությունների միջոցով սպանվել են:

Վահագն Տատրյանը հիշատակում է Երրորդ բանակի հրամանատար եւ Իթթիհադ վե Թերաքքիի [CUP] անդամ Մեհմեդ Վեհիպի տպավորիչ վկայությունը.

Հայկական տեղահանումները կատարվեցին մարդկության եւ քաղաքակրթության մասին մեր պատկերացման, ինչպես նաեւ՝ կառավարության պատվին հակառակ: Հայերի սպանությունը եւ բնաջնջումը, կողոպուտն ու նրանց սեփականության օտարումը Իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի որոշումների արդյունքն էին (...) Այս վայրագությունները տեղի ունեցան մի որոշակի ծրագրի շրջանակներում, որը ներառում էր բացահայտ կողմնակալություն (էջ 85):¹⁵

Ժամանակակից թուրք մտավորականության ներկայացուցիչներից մեկը՝ Հայկական ցեղասպանության մասնագետ Թաներ Աքչամը բացատրում է պետության դեմ *սպառնալիքների* ծագումը, մի գաղափար, որը ներկայումս էլ առկա է: Աքչամն ասում է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը ժառանգել է Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը եւ վարչական կառուցվածքը: Արդիականացումը թույլ չի տվել այլ հասարակական խմբերի հասնել իշխանության, որը հիմնվել է կայսերական հնաոճ ավանդույթի վրա, որտեղ պետությունն անկախ է հասարակությունից եւ կազմակերպված է հասարակությանը հակադրվելու համար:

Կայսրության աճող քայքայման սպառնալիքի զգացողությունն առաջացել է որոշ պատմական իրադարձությունների հետեւանքով, ինչպիսին էր XIX եւ XX դարերում Օսմանյան կայսրությունն իրար մեջ բաժանելու հզոր պետությունների ծրագիրը:

Որպես դրան հակակշիռ, պետական ենթակառուցվածքը պահպանելու համար ի հայտ եկան համախառնության եւ համաթուրքականության գաղափարները: Ըստ Սեւրի դաշնագրի (1920թ.)՝ Թուրքիան պետք է բաժանվեր հզոր պետությունների միջեւ, իսկ հայերին խոստացել էին մի անկախ պետության ստեղծումը արեւելյան Անատոլիայում,¹ ինչը տեղի չունեցավ:

Քանի որ թուրք առաջնորդները ցանկանում էին միատարր հանրապետություն ստեղծել, իրենց ծրագրի իրականացման ճանապարհին հանդիպեցին մի խոչընդոտի: Դրա մասին Աքչամն ասում է.

«Արտաքին թշնամու» գաղափարը լրացնելու համար, հայտնվեց «ներքին թշնամու» գաղափարը: Որեւէ ազդեցությունից զրկելու նպատակով, հիմնադիրները հեշտ ելք գտան՝ ուրացան նրանց գոյությունը եւ արգելեցին իրենց ճանապարհին հայտնվելիք բոլոր հասարակական խմբերի վեճը (էջ 68):¹⁶

«Ուրացման» շուրջ թուրքական հասարակության մեջ ամկա է բարդույթ. ըստ Աքչամի՝ Թուրքիայում պատմական խղճի բացակայությունը կարելի է համարել հասարակական երեւույթ. «Ես կառաջարկեի Թուրքիան սահմանել որպես մի երկիր, որը հասարակական հիշողությունից զուրկ է» (էջ 69):¹⁷

Թուրք մտավորական Աքչամն ասում է.

Այսօր, դեռես պետության օրինականությունը հիմնված է արտաքին եւ ներքին «թշնամիների» ամկայության վրա, որոնք մեղադրվում են Թուրքիան քայքայելու մշտական նպատակի համար (էջ 68):¹⁸

¹ Այս եզրույթը հիմնովին անընդունելի է: Հայաստանի Հանրապետության տարածքի մեծագույն մասը գտնվելու էր հայոց հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: - Ծանոթ. խմբագրի:

Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհուրդն իր *Սեւ գրքեր*-ում հրատարակում է պետության դեմ կառուցված սպառնալիքները: Աքչամն ասում է. «Թուրքիայում այս հոգեբանությունը - բաժանման վախը եւ սպառնալիքի վախը - կոչում ենք *Սեւրի համախտանիշ*» (էջ 68):¹⁹

4.1. Բռնությունը՝ շահերի հակամարտությունների լուծումը

Ինչպես արդեն նշվել է, ցեղասպանությունը տարբերվում է պատերազմի ոճրագործություններից նրանով, որ ոտնձգություն է ողջ մարդկության դեմ: Չիզմունդ Ֆրոյդի՝ Ալբերտ Այնշտայնին ուղղված «Ինչու՞ պատերազմը» (1933թ.) նամակը նպաստում է հասկանալու համար, տվյալ դեպքում Հայկական ցեղասպանության բռնությունը, որպես մարդկանց միջեւ շահերի հակամարտությունների լուծման միջոց:

Մարդկության պատմության մեջ, մկանային ուժ հանդիսացող փոքր խմբերի միջոցով որոշում էին թե ո՞վ ո՞ւմ է տիրապետելու: Հետագայում այդ ուժին փոխարինեց մտային գերակայությունը՝ զենքերի առկայությամբ: Կոպիտ ուժի վերափոխումն առաջացել է իրավունքի առկայությունից՝ որպես հակադիր ուժ. օրենքները դառնում են վախ ներշնչող ապստամբությունների կանխարգելիչը: Օրենքները հաստատում են, որ անհատը պետք է հրաժարվի իր բռնությունը կիրառելու անձնական ազատությունից՝ ապահով կենսաձեւի ձեռքբերման նպատակով:

Չիզմունդ Ֆրոյդի համար, այդ հանգիստ վիճակը միայն տեսականորեն է ընդունելի, քանի որ յուրաքանչյուր համայնք իր ներսում ունի անհավասար տարրեր, բայց պատերազմների հետեւանքով *անհավասարությունն* աճում է *առաջնորդող ուժերի հարաբերությունների մեջ*, որոնք *սակավ իրավունքներ են տալիս*

ենթարկվողներին: Մարդկության պատմությունը ցույց է տալիս, որ մշտապես աճում է խաղաղ լուծումների հնարավորությունը, որի հետեւանքով հասարակական խմբերի միջեւ հակամարտություններ են ստեղծվում՝ պատերազմում ուժերի դիմադրության միջոցով:

Հետագայում, Ֆրոյդն անդրադառնում է արշավանքային պատերազմներին, որտեղ լուծումը տրվել է բռնության միջոցով: Նա նշում է մոնղոլների եւ թուրքերի պատերազմները, որոնք միայն դժբախտություն են բերել, բայց չի ակնարկում արշավանքների ենթարկված փոքրամասնությունների խտրական վիճակին: Նա հաստատում է, որ իբրեւ քայքայիչ ուժեր գործածված բռնությունն ու իշխանությունը գալիս են ատելության եւ ոչնչացման միտումներից, որոնց նպատակը մահն է եւ հակադրվում են սիրային միտումներին, որոնք ձգտում են կյանքին:

Հաշվի առնելով, որ, ըստ Ֆրոյդի, մշակույթը հարաշարժ հակամարտությունների արտացոլումն է, աշխատությունը նորից կիրառում է միտումների մասին հոգեվերլուծական սահմանումները՝ նկարագրելու համարային վայրագ վարքը, որ մարդկանց մեջ զարթնում է պատերազմի ժամանակ: Միտումներն իրար հետ միշտ կապված են, այդպիսով՝ ինքնապահպանության միտման բնությունը սիրային եւ իր բուն նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտությունն ունի ագրեսիվության: Նույն ձեւով, սիրո միտումին, առարկային տիրապետելու համար, անհրաժեշտ է գրավելու միտումը, ինչի հետեւանքով՝ միտումներն իրարից մեկուսացնելը դժվար է լինում:

Եթե մահվան միտումն իր դրսեւորման ժամանակ ոչնչացման միտում է դառնում, ապա այդ միտման մի մասնիկը մնում է անհատի ներսում:

Զանի որ պատերազմական վիճակը նշանակում է ոչնչացման միտման սահմանազանցությունը, դրա կան-

խարգելումը, Էրոսին դիմելիս, ներկայանում է երկու ձեւով.

1. Մարդկանց միջեւ հարաբերությունները կարող են սիրային լինել, բայց առանց սեռական նպատակների:
2. Ինքնության հստակեցման միջոցով մարդկանց միջեւ հաստատվում են համայնքային զգացմունքներով հարաբերություններ՝ մտային բռնապետության ենթարկելով միտումնային կյանքը:

«Չանգվածների հոգեբանությունը եւ Ես-ի վերլուծությունը»-ում (1921թ.) Ֆրոյդը հայտնում էր, որ հոգեվերլուծությունը չէր կարող ներքին կյանքը բացատրել առանց արտաքին աշխարհին դիմելու: Նա վերլուծում է, թե ինչպես զանգվածը ազատում եւ արտաբերում է հասարակության անդամների անհատական առանձնահատկությունները: Բազմություններն իրար միացած են սահմանափակված նպատակներով սեռական միտումների հիման վրա, որոնք քայքայվում են այդ հարաբերությունների ձախողման դեպքում:

Ըստ Ֆրոյդի, այդ սիրային խորը դաշինքները ցույց են տալիս, թե ինչո՞ւ սիրո միջոցով կապված խմբերի անդամները, միաժամանակ ատելությամբ են լցված օտարների դեմ: Մի փոքր ընտանիքում կամ մի մեծ խմբում, որտեղ հաստատվել է մտերիմ ու երկարատեւ հարաբերություն, առկա են սահմանափակումներից սերած թշնամական եւ ագրեսիվ զգացմունքներ: Նույն ձեւով, հասարակության մեջ, հարեւան քաղաքները անհանդուրժողականության զոհ են դառնում, իսկ ավելի մեծ տարածայնությունների դեպքում՝ թշնամությունն անհաղթահարելի է դառնում: Օտարների նկատմամբ այս ատելությունն արտահայտվում է ատելության եւ ագրեսիայի նախապաշարումով, ինչը հավասարվում է սիրե-

լու եւ ատելու բեւեռացմանը՝ կյանքի եւ մահվան միտումների միջեւ հակադրության ֆրոնտյան տեսության հիման վրա:

Ֆրոնտի ներկայացրած «*փոքր տարբերությունների նարցիսիզմի*» սահմանումները թույլ են տալիս կապ հաստատել հայերի նկատմամբ թշնամական եւ հետապնդման վիճակի հետ: Ներքին թշնամիներ համարվելու հետեւանքով, ոչնչացումն ու նրանց նկատմամբ ծայրահեղ անհանդուրժողականությունն արտահայտվել են Հայկական ցեղասպանության ժամանակ:

4.2. Ցեղասպանությունը եւ մահը

Ցեղասպանությունը մի մարդու՝ այլ մարդու դեմ բռնության ամենաքայքայիչ արտահայտությունն է, որը հիմնվում է էթնիկական գտման վրա: Ցեղասպանությունը միլիոնավոր մարդկանց է սպանում: Հզոր պետությունները գաղափարախոսությունն օգտագործում են որպես արդարացուցիչ տարր եւ իրագործում են իրենց *ամենահին ազդեցիկությունը* ցեղասպան միջոցներով՝ մի ժողովրդի անհատների ֆիզիկական, բարոյական եւ հոգեկան բնաջնջման հասնելու նպատակով:

Պատերազմի եւ մահվան մասին Ֆրոնտի կատարած ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ընդլայնել թշնամու նկատմամբ ատելության եւ անտարբերության պոռթկման երեւոյթը, որը կարող է տեղի ունենալ ցեղասպանության դեպքում:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբից վեց ամիս անց, Հիգմունդ Ֆրոնտը, պատերազմում մարդկային բնության սարսափելի պատկերից զարմացած, իր կարծիքն արտահայտեց «Պատերազմի եւ մահվան մասին: Այժմյան հարցեր» (1915թ.) եւ «Անցողականությունը» (1915թ.) աշխատություններում:

Տարիներ անց Ֆրոնտը նորից անդրադարձավ այդ հարցին՝ Այնշտայնին ուղղված իր «Ինչու» պատերազմը» (1933թ.) բաց նամակում: Ֆրոնտը դա գրել է մարդկային բնության սահմանափակված ցանկությունների մասին «Անհանգստություն մշակույթի մեջ» (1929թ.) տեսությունը ներկայացնելուց հետո: Նա ուղղակիորեն չի անդրադառնում ցեղասպան մոտեցումներին, բայց գտնում է, որ ժողովուրդների դեմ ծրագրված ջարդերն իրագործվել են քաղաքակրթության առաջին օրերից սկսած:

Ֆրոնտն ընդունում է, որ պատերազմներն անխուսափելի կլինեն, քանի դեռ որոշ ժողովուրդներ ապրում են աղքատության մեջ եւ ատելությունը բաժանում է անհատներին: Սակայն նա հուսով էր, որ քաղաքակրթված պետությունները, տեխնիկական առաջընթաց եւ մշակույթային ու գեղարվեստական արժեքներ ստեղծած կիրթ ժողովուրդները, դիմելով իրենց բարձր բարոյական կանոններին, կկարողանային լուծել շահերի հակամարտությունները:

Պատերազմը քայքայում է թշնամացած ժողովուրդների միջեւ համայնքային կապերը, ինչը որպես հետք կթողնի այն ոխի սպառնալիքը, որը երկար ժամանակ կխոչընդոտի այդ կապերի վերականգնման: Հիգմունդ Ֆրոնտը նկարագրում է այդ իրավիճակը.

Ի հայտ եկավ նաեւ մի անընդունելի երեւոյթ. կիրթ ժողովուրդներն իրար այդքան քիչ են ճանաչում եւ հասկանում, որ իրար ատելությամբ եւ սարսափով են նայում: Բայց կարող էինք ենթադրել, որ մեծ ժողովուրդները հասել էին իրենց ընդհանուր հարստության մասին բավարար փոխհասկացողության եւ այնպիսի հանդուրժողականության, որ «օտար» եւ «թշնամի» հասկացություններն էլ չնույնացվեին, ինչպես դա դեռեւս արվում էր դասական Հին աշխարհում (եջ 278):²⁰

Ժողովուրդների միջեւ պատերազմների անխուսափելիությունը եւ կողմերից մեկի գերակայության հաստատումը ենթադրել են տալիս, որ ավելի քաղաքակիրթ կողմը կկանխեր չմարտնչող բնակչության՝ կանանց կամ երեխաների տանջանքները եւ կպահպաներ հիմնարկությունները: Բայց, շարունակում է Ֆրոյդը, պատերազմն իր հետ սարսափի, տանջանքի եւ հիասթափության տարրեր բերեց, կիրթ մարդը խախտեց բոլոր արգելափակումները եւ հանձնվեց ամենաարյունոտ եւ վայրագ գործողություններին՝ իշխանություն ձեռք բերելու նպատակով:

Ըստ Ֆրոյդի, պետությունն անհատին արգելում է խախտել օրենքը, քանի որ ցանկանում է դա գերակայող դարձնել: Պետությունը կատարում է անհատի կատարած նույն անարդարություններն ու բռնությունները, միաժամանակ, քաղաքացիներից պահանջում է հնազանդություն՝ զոհողության հետ մեկտեղ, եւ գրաքննություն է սահմանում կապի միջոցների, ինչպես նաեւ յուրաքանչյուր մտավոր արտահայտության վրա՝ է՛լ ավելի ցույց տալով իր իշխանությունն ու ձգտումները:

Պատերազմի պատճառած հրեշտությունը հասկանալու համար, Ֆրոյդի ներկայացրած միտումնային արտահայտությունները նկարագրում են, թե ինչպես մարդկային ամենախորը էությունը նպատակ է հետապնդում ծագումնային որոշ պահանջների բավարարումը:

Սկզբնական արտահայտությունները, ինչպիսիք են էգոիզմն ու դաժանությունը, արգելափակված են, դրանք այլ նպատակների են ուղղված, ձուլվում են ուրիշների հետ, իրենց առարկաներն են փոխում՝ վերջում նույն անձի մասնիկ դառնալու համար: Միտումնային շատ արտահայտություններ ներկայանում են հակադիր զույգերով, ինչը նպաստում է ռեակցիոն կազմություններին, եւ ներկայացնում են զգացմունքների երկիմաստությունը:

«Պատերազմի եւ մահվան մասին: Այժմյան հարցեր»-ը (1915թ.) գրելիս Ֆրոյդն օգտագործում է միտումների իր առաջին տեսության սահմանումները: Ֆրոյդը մշակույթի պատմության շրջանակներում նկարագրում է, թե ինչպես էգոիստական միտումները սիրային տարրերի ազդեցության տակ վերածվում են հասարակական միտումների եւ կրթության՝ անհատից պահանջելով հրաժարում միտումնային բավարարվածությունից:

Ըստ Ֆրոյդի, Առաջին աշխարհամարտի անկիրթ վարքերի բացատրությունները ցավոտ հիասթափությունն պատճառեցին.

Հանգստանում էինք մի հույսի վրա, որի բանտարկյալներն էինք: Իրականում, այդքան չնսեմացան, ինչքան վախենում էինք, որովհետեւ երբեք չէին բարձրացել, ինչքան կարծում էինք: Այն փաստը, որ մարդկությունը ներկայացնող անհատները, ժողովուրդներն ու պետությունները իրենց փոխհարաբերություններում լքեցին բարոյական սահմանափակումները, նրանց համար բնական քայլ էր՝ մշակույթի մշտական ճնշումից ձերբազատվելու եւ ժամանակավորապես արգելափակված միտումների ինքնաբավարարություն ստանալու համար (էջ 286):²¹

Երբ հասարակության անդամներն զգում են, որ ցանկությունների վերահսկումը բացակայում է, հանձնվում են իրենց սեփական սահմանազանցումներին եւ այդ միջոցով արդարացնում վայրագ միջոցները: Պատերազմի հետեւանքները պատճառում են այնպիսի հետընթաց, երբ մարդն առանց իր մշակութային արժեքների իրեն թույլ է տալիս բավարարել արգելափակված ոչնչացնող միտումները՝ որպես շահերի հակամարտությունների լուծման ձեւ բռնությունը եւ ուժը կիրառելով:

5. Ֆաշիստական մտային վիճակը

Իր հասարակական աշխատություններում, Չիգմունդ Ֆրոյդը, ինչպես եւ այլ ժամանակակից եվրոպացիներ, հետաձգեցին մարդկային մշակույթը խորապես խախտող մի գործոնի ընդունումը՝ սարսափի եւ ցեղասպանության հետ կապված հարցերը: Հարկ է նկատի ունենալ, որ Հայկական ցեղասպանությունից հետո չկար մի բառ, որն արտահայտեր մի ժողովուրդ ամբողջությամբ բնաջնջելու գաղափարը: Ինչպես արդեն նշել ենք, «ցեղասպանություն» բառը ներմուծվում է Երկրորդ աշխարհամարտն սկսվելուց հետո, 1944թ.ին, Ռաֆայել Լեմկինի կողմից, երբ հրեական Հոլոքոստն արդեն կատարված փաստ էր:

Քրիստոֆեր Բոլլասն իր *Լինել դերակատար* (1944թ.) գրքում, անդրադառնում է Հայկական ցեղասպանության.

1915թ. փետրվարին, օսմանյան կառավարությունը սահմանեց, որ հայկական ծագում ունեցող բնակչությունը պետք է զրկվի քաղաքացիների պարզ իրավունքներից, եւ նրանց նկատմամբ անմիջապես ցեղասպանություն իրագործեց: Այդ տարի բնաջնջվեց ութ հարյուր հազար հայ, եւ հակառակ նրան, որ *Անտանտի* երկրները (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա եւ Ռուսաստան) բողոք ներկայացրեցին թուրքական կառավարության եւ Առնոլդ Թոյնթին կատարված վայրագությունների վկայություններով մի հատոր հավաքեց, այս ջարդը չգրանցվեց արեւմտյան մտածողության մատյաններում: Այդ մասին հիշողությունները սակավաթիվ են: Ֆրոյդի բոլոր աշխատանքներում նույնիսկ չի նշվում հայ բնակչության 75 տոկոսի վերացման մասին: Նա ընդամենը մի անգամ է անդրադառնում եվրոպական պատմության մեջ արձանագրված նախորդ բռնություններին (էջ 238):²²

Երազային գործընթացի մասին Ֆրոյդի տեսության անգիտակից մտածողության օրինակը որդեգրելով,

Քրիստոֆեր Բոլլասը նկարագրում է անգիտակից գործընթացները, որոնք կարող են փոխել յուրաքանչյուրի սուբյեկտիվությունը՝ սեփական փորձի վրա հիմնելու միջոցով: Դրա հիման վրա, Բոլլասը նկարագրում է ինքզինքի փորձառությունների ամանձնահատուկ տեսակները, այդ թվում՝ ֆաշիստական հոգեբանության խելագար վայրագությունը:

Քրիստոֆեր Բոլլասը բացատրում է *ֆաշիստական մտային վիճակի* մասին պատմագրության թերի սահմանումը, քանի որ ֆաշիզմը եղել է յուրահատուկ մի շարժում աշխարհի պատմության մեջ, բայց արդարացնում է «վիճակ» բառի երկիմաստությունը (*խալ. Estado նշանակում է պետություն, բայց estado նաեւ նշանակում է վիճակ*): Նա համարում է, որ եղել է մի ֆաշիստական պետություն, որի քաղաքական տեսությունը կարող է տեղեկացնել այլ վիճակի՝ մտային վիճակի մասին:

Բոլլասն ինքզինքի գաղափարն ուսումնասիրում է ենթակայի կողմից առարկայի կիրառման ձեւի հիման վրա, լինի դա՝ ինքզինքի փորձառությունը ներառող կրկնվող վարքի առարկա կամ՝ հատուկ փորձառություն ստեղծելու կարողությունն ունեցող առարկա:

Անհատների կողմից իրական առարկաների ընտրությունն ամանձնացնում է ինքզինքի փորձառությունը, որը կազմավորվում է այդ առարկաների ընտրությունից սկսած, ինչը կապված է սեփական սուբյեկտիվությունների հնարավոր կազմավորման հետ: Առարկայի ընտրությունն ազատում է զգալի ներքին փորձը, որն արտահայտում է հոգեկան իմաստով լցված մի բարդույթ՝ ինքզինքի անհատական լեզուն:

Առարկայի ազդեցությամբ մարդկային բնության վերափոխման հնարավոր հետեւանքներին անդրադառնալիս, Բոլլասը նկարագրում է գործընթացը՝ ֆաշիստական ինքզինքի փորձառության միջոցով.

Ցեղասպանական որեւէ արարք հովանավորող գործոնները՝ ֆաշիստական մտային վիճակի (անհատի կամ խմբի մեջ) ատոմային տարրը, մի գաղափարախոսություն է, որը պահպանում է իր ինքնավստահությունը՝ ամեն ընդդիմության ոչնչացմանն ուղղված մտային մեխանիզմների առկայության շնորհիվ (էջ 245):²³

Ֆաշիստական մտային վիճակի կորիզն այն հավատքի առկայությունն է, որը պահպանում է ամբողջատիրության գաղափարախոսական սկզբունքը՝ գաղափարախոսական ինքնավստահությունն ապահովելու համար. վերանում են կասկածը, անվստահությունն ու հարցականները:

Ֆաշիստական բնավորության մտային գործընթացները պարզաբանելու համար, Զրիստոֆեր Բոլլասը պարզաբանում է, թե ինչպես անհաղթահարելիության, բացարձակ ներկայության աճող զգացմունքի հետեւանքով հայտնվում է գաղափարախոսության պարզեցնող բռնությունից սերած մտային դատարկու յունը: Բոլլասը մանրամասնում է, թե ամեն ընդդիմության ոչնչացման պատճառով, այս փուլի հիմնական հետեւանքը ֆաշիստական մտքում լինում է մի զոհ գտնել, որը կզսպի այս դատարկությունը: Սա այն որոշիչ պահն է, երբ մտային վիճակը վերածվում է բռնարարքի:

Բոլլասը նկարագրում է ինքնավստահության գաղափարախոսության վրա հիմնված բարոյական դատարկության հետեւանքները.

Իր սեփական բարոյական դատարկության եզրին, ուղեղը հեռացնում է ատոմային մահացած ինքզինքը եւ դա փոխանցում է զոհին (...) Ֆաշիստական ուղեղը նրան վերածում է մի այլ մարդու տրամադրության տակ գտնվող ոչեակի. դա ֆաշիստական ինքզինքի սեփական փորձի հիման վրա մի տարօրինակ հրաշալի փոխանցում է հանդիսանում:

Բնաշնչման ենթակա զոհի հետ նույնացման միջոցով բարոյական դատարկության հետ կապը կորցնելուց հետո, վա՛նում են առկա խորապես քայքայիչ գործընթացները՝ գառանցող նարսիցիզմի միջոցով, որը բնաշնչման եղանակով ուրանում է մյուսի յուրահատկությունները. ֆաշիստական մտային վիճակում ստեղծվում է մի խելագար մեծություն (էջ 248):²⁴

Ըստ Բոլլասի, *ֆաշիստական մտային վիճակում* գերազնահատվում է բնաշնչման գործընթացը՝ գառանցող նարցիսիզմին համապատասխան պայմաններ տրամադրելու նպատակով: Մտային բաղադրիչներն այլասերված են, եւ սկսվում է ինքզինքի ինքնամաքման գործընթաց, որը խորհուրդ է տալիս ծնել մի նոր ինքզինք: Վնասարար տարրի մշտական արտահանման շնորհիվ սկսվում է ապանանդանականացման մի շրջան, որով անհետանում է մարդկությունը եւ հայտնվում է սպանելու կարողությունը, որի համար՝ վերացումը համարվում է անհրաժեշտ գործողություն:

Պատմականորեն, ցեղասպանության միջոցով հայազգիների ընդհանուր ֆիզիկական բնաշնչման հատուկ գաղափարն արտահայտվել է XIX դարի վերջերին՝ մեծ վեզիր Զյամիլ փաշայի խոսքերով.

Եթե մեր կայսրության եվրոպական մասում կերակրում ենք օձերին, պետք է նույն սխալը կատարենք մեր ասիական թուրքիայում: Խելացի կլինենք, եթե ոչնչացնենք եւ բնաշնչենք այն ցեղերին, որոնք մի օր կարող են մեզ նույնպիսի վտանգի տակ դնել, մեր հարցերին միջամտելու հնարավորություն ընձեռեն օտարներին (...): Եթե հայ ցեղը վերանա, եթե քրիստոնյա եվրոպան դաշնակից փնտրի ասիական թուրքիայում եւ չգտնի նրան, կկարողանանք հանգիստ ապրել եւ պատշաճ կերպով զբաղվել մեր ներքին հարցերով (էջ 299):²⁵

Օսմանյան թուրքական կայսրությունում բնակվող տարբեր ազգություններին նույնացնելու միջոցով հարցին *լուծում* տալը հանգել էր կատարյալ բնաջնջման գաղափարի քարոզման, որը համապատասխանում էր XX դարի սկզբում ստեղծված «Երիտասարդ Թուրքիա» կուսակցության կանոնադրության 12-րդ հոդվածին, որտեղ խոսվում էր օսմանյան ցեղի վերակազմավորման վրա հիմնված ծրագրի մասին՝ ներքին եւ արտաքին թշնամիներին հաղթելու միջոցով:

Ֆաշիստական մտային վիճակի գաղափարը կարելի է վերլուծել առաջնորդներ Թալեաթ, Էնվեր եւ Ջեմալի գաղափարող մեծամուլության շրջանակներում: 1915թ. մայիսի 15-ին, Հայկական ցեղասպանությունն իրագործողներից մեկի՝ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթի ուղարկած հեռագիրն ասում է.

Համապատասխանաբար տեղեկացվել է, որ կառավարությունը, Կոմիտեի հանձնարարությամբ, որոշեց ամբողջապես բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող հայերին: Ովքեր սույն հանձնարարականի դեմ գործեն, չեն կարող պաշտոնավարել այս կառավարությունում: Ինչքան էլ ողբերգական լինեն տեղահանման միջոցները, պետք է վերջ տալ դրանց գոյությանը՝ առանց հաշվի առնելու կանանց, երեխաներին եւ հաշմանդամներին (էջ 291):²⁶

Քրիստոֆեր Բոլլասը թվարկում է *մտավոր ցեղասպանությունը*՝ ցեղասպան արարքի հիմնական մտային գործընթացները, որոնք նա կարելու է, քանի որ, երբ անհատը կամ մարդկային խումբը մյուսին ներկայացնելու այդպիսի ձեւ է որդեգրում, կարող է չնկատվել կամ արտահայտվել զանգվածային սպանության ձեւով:

Ըստ Բոլլասի՝ մտավոր ցեղասպանության մեխանիզմներն այն ցուցանիշներն են, որոնք անհրաժեշտ է գտնել՝ ոչնչացման սպառնալիքից պաշտպանվելու համար, քանի որ դրանք կարող են կանխել ցեղասպան

արարքը: Բոլլասը փորձում է ժողովուրդների խղճում ներմուծել մտավոր ցեղասպանության գաղափարը, որպես մարդկության դեմ ոճրագործություն:

Ցեղասպան արարքի հիմք հանդիսացող մտավոր ցեղասպանության առանձնահատկություններից են թուլության գործոնները (դրանք առկա են նաեւ Հայկական ցեղասպանության մեջ):

Սակայն *Ֆաշիստական մտային վիճակի* մասին այս նկատառումները անհրաժեշտ է վերլուծել պետությունների գաղտնապահության ռազմավարության բարդ տեսանկյունից, քանի որ կարելու է որոշումները կայացվում են գաղտնապահության հիման վրա՝ *պետության տրամաբանության* անունից (Լաբուրդետ, 1999թ.):

Մտավոր ցեղասպանության շրջանակներում, Բոլլասը նկարագրում է պարտադրված ցեղասպանության եւ անուշադրության ցեղասպանության միջեւ տարբերությունների յուրահատկությունները:

Պարտադրված ցեղասպանություն

1. ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒՄ. Ֆաշիստական մտային վիճակի առաջին փուլում, ենթական այլակերպում է հակառակորդի մասին իր պատկերացումը եւ նրան ստորադաս է համարում: Հայերի պատմական թուլության գործոնը, որպես երկրորդ կարգի քաղաքացիներ, սահմանել է հիմնական տարբերություններ իրագործողի եւ զոհի ուժային հարաբերությունների միջեւ:

2. ՀԱՄԱՇԱՐԱԴՐԱՆՔԻՑ ԴՈՒՐՍ ՀԱՆՈՒՄԸ. Հակառակորդի կարծիքները հանվում են իրենց համաշարադրանքից. դրա ծայրահեղ ձեւը զոհին իր տեսակից, տնից հեռացումն է, հետապնդման նպատակներով մեկուսացումը: *Իթթիհադականները, որպես իշխող քաղաքական կուսակցություն, 1915թ. մայիսի 26-ին, Տեղահանման ժամանակավոր օրենքի միջոցով մշակեցին բնաջնջման*

ծրագրի ռազմավարությունը՝ ճակատագրական ջարդերի նախագգուշացումը:

3. ԿԵՂԾՈՒՄ. Ընդդիմադրի կարծիքների այսպեսուամբ միաձուլվում է կեղծելու եւ համաշարադրանքից դուրս հանելու հետ: Մի խմբին «ստորադաս» համարելը, ճանաչարի էր բացում խտրականության, որն ընդգրկում էր բացասական հասարակական երեւոյթներ եւ իրավական սահմանափակումներ, որոնցից էին գեներ կրելու եւ քաղաքական իրավունքներից զրկելն ու քաղաքական մեկուսացումը՝ կառավարական կառուցվածքից հեռու պահելը:

4. ԾԱՂՐԱՆԿԱՐ. Մի անձի կամ խմբի նկարագրելու համար, օգտագործվում են անցանկալի առանձնահատկություններ՝ հակառակորդի կարծիքների նսեմացումից մինչեւ ծաղրանքը: Իսլամն օգտագործելով որպէս քաղաքական շահերի գործիք, Թուրքիայի կառավարությունը Ղուրանի մեկնաբանությունը գործածեց ոչ մուսուլմաններին պատժելու նպատակով՝ անօրինականության անվան տակ եւ գյավուրի (անհավատ) վիրավորական դասակարգումով:

4. ԱՆՅԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ուրանալով իրական դեպքերը, փորձ է արվում ընդդիմությունը վերացնել՝ կարծիք հայտնողի անհատականության վարկաբեկման միջոցով: Իրենց քաղաքացիական իրավունքներից զրկված, երկրորդ կարգի քաղաքացիներ համարվելու պատճառով դատարանում պաշտպանվելու հնարավորությունից զրկված, եւ ցեղասպանության սկզբից խորհրդարանի գործունեության կասեցման պայմաններում, հայերը գտնվում էին իրավական ծայրահեղ անպաշտպանվածության պայմաններում:

6. ԳՐԱՆՅՈՒՄ. Դա իսկական անվան վերացումն է, անձին վերացնելու նախաքայլը: Քաղաքական մեկուսացումն ու վարչական գործերում, զինված ուժերում եւ կառավարության մեջ խտրականությունն արտահայտում

էին ուժերի անհավասարությունը: Տիրապետման տակ գտնվող ժողովուրդների նկատմամբ կայսրության մեկուսացնող քաղաքական վարչակարգը հաստատում էր, որ նրանք կարող էին բնակվել գրավված տարածքներում, սակայն առանձին թաղամասերում, ինչը հասարակական լուրջ խնդիրներ էր ստեղծում: Պարտադիր մեկուսացման ենթարկված փոքրամասնությունները մշտական բռնարարների զոհ էին դառնում:

7. ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ ԸՆԴՅԱՆՐԱԿԱՆ ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՅՈՒՄ. Ընդհանրացման ծայրահեղ քայլով, անհատը փոխադրվում է մի զանգված, որտեղ իր ինքնությունն է կորցնում: Երկրորդ կարգի քաղաքացիներ հայտարարվելու հետեւանքով, քաղաքացիական իրավունքներից զուրկ եւ անհատական ազատությունների երաշխիքների կասեցմամբ, Հայկական ցեղասպանությունն իրագործվեց օրինականության բողի տակ:

Անուշադրության ցեղասպանություն

ՈՒՐԵՆԵԻ ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ. Նշանակում է միտումնավոր կերպով վերացնել մի անհատի կամ խմբի կյանքի, գործունեության կամ մշակույթի մասին որեւէ ակնարկ: Ազատվելով ուրիշ ներդրումներից, օգտագործելով անտեսման միջոցը, վերացվում է մարդկության դեմ ոճրագործությունների մասին ամեն հղում:

Գաղափարախոսական-քարոզչական գերազանց աշխատանքի շնորհիվ, ցեղասպանության ոչնչացման դերակատարները ցանկանում էին միատարր աշխարհ ստեղծել օսմանականացման միջոցով՝ վերացնելով ազգությունները տարբերակող բոլոր առանձնահատկությունները:

Եզրակացություններ ցեղասպան ծրագրի եւ թուլության մասին

Հայկական ցեղասպանության ուրացման ուսումնասիրությունը կատարելու համար, նախապես ներկայացրել ենք այն գաղափարախոսությունը, որի վրա է հիմնվել ցեղասպան պետությունը՝ հայերին «օտար» համարելու եւ «տարբերներ»-ի նկատմամբ խտրականություն գործադրելու միջոցով, ինչն արտահայտվեց ագրեսիվությամբ՝ «փոքր տարբերությունների նարցիսիզմի» դեմ ծայրահեղ պատասխանով:

Նշված սահմանումների հիման վրա ի հայտ է գալիս Հայկական ցեղասպանության զոհերի անպաշտպան վիճակը, երբ հայտնվեցին ժողովրդի զանգվածային սպանության պայմաններում, եվրոպական մեծ պետությունների բացարձակ անտարբերության դիմաց: Եվրոպացիք մարդկային առումով իրենց պատասխանատու զգալու փոխարեն, չմիջամտեցին ոճրագործությունը կանխելու համար, քանի որ նրանք թուրքական պետության դաշնակիցներն ու պաշտպաններն էին:

Իրավական տեսանկյունից, ժողովուրդների իրավունքների հիման վրա ստեղծված եւ պետությունների բարոյական ու քաղաքական թերությունների ուղղումը նպատակադրած «ժողովուրդների մշտական դատարանը»²⁷ Հայերի ցեղասպանության մասին 1984թ. ապրիլի 13-ից 16-ը Փարիզում տեղի ունեցած նիստում քննարկեց հայերի նվաստացումները՝ թուրքական պետության հետ առկա տնտեսական, քաղաքական եւ զինվորական կապերի պատճառով միջազգային կազմակերպությունների եւ գերիշխող արեւմտյան պետությունների երկարատեւ լռության կտրվածքով:

Զանգվածային ոճրագործության նկատմամբ աշխարհի այս լռությունը եւ ցեղասպան պետության կողմից

դեպքերի ուրացումը համազոր են հայ վերապրողների եւ ժառանգորդների զոհի կարգավիճակի նորոգման:

Հայկական ցեղասպանության նախաբան հանդիսացող՝ անհատական ազատությունների երաշխիքների կասեցման պատճառով առաջացած հայ բնակչության թուլության պատմական պայմաններն ու օրինականության քողի տակ հայերի բնաջնջումը ներկայացնում են մի բարդությւն՝ հասկանալու համար ժառանգորդների վրա *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հոգեկան ազդեցությունը:

Հոգեվերլուծական տեսանկյունից, հասարակական ոչնչացումը պետք է վերլուծել հենց հասարակական կողմից, որտեղ անհատական հոգեբանությունը գտնվում է հասարակական հոգեբանության խորքում այն պահից, երբ մարդկային բնությունն ուսումնասիրվում է որպես մշակութային գործոն:

Հետեւաբար, «*Հայկական ցեղասպանության ուրացումը որպես ժառանգորդների համար հոգեկան տրավմա եւ դրա հետեւանքները կսահմանափակեն վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո աշխատանքը*» տեսությունն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել պատմա-հասարակական գործոնները՝ պարզելու համար ծագումը հայերի հասարակական կապերի եւ պատմական թուլության, որոնք էլ թուլատրեցին բնաջնջումը:

Սույն գլխում ներկայացվել է բարդ միաձուլումը պատմական եւ հասարակական գործոնների, որոնք բացարձակ ոչնչացման արտակարգ բնույթ ունենալով, վերջում Հայկական ցեղասպանության առաջնորդեցին:

Սակայն ինչպես նշվել է տեսությունում, *Հայկական ցեղասպանության ուրացումն* ինքնին հոգեկան տրավմա հանդիսացավ. հետեւաբար, հաջորդ գլխում կանդադարանաք տրավմային՝ հոգեվերլուծական տեսանկյունից:

¹ Freud, S. (1986) [1921] Psicología de las masas y análisis del Yo, en Obras Completas, tomo XVIII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

² Ghazarian, H. (1968) El turco genocida, Beirut (pág. 178), citado por Ohanian, P. (1986) Turquía, Estado genocida 1915-1923, tomo I, Ed. Akian, Buenos Aires.

³ Freud, S. (1986) [1927] El porvenir de una ilusión, en Obras Completas, tomo XXI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

⁴ De Veou, P. (1954), La passion de la Cilicie, 1919-1922, en el Prefacio, citado por Ohanian, P. (1986) Turquía, Estado genocida 1915-1923, tomo I, Ed. Akian, Buenos Aires.

⁵ Documento en Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1919-1945, Vol. VII, s. 171, citado por Piralian, H. Genocidio y transmisión (2000), Buenos Aires, FCE (p. 125):

⁶ Morgenthau, H. (1918), Secrets of the Bosphorus, Hutchinson & Co, London.

⁷ Նույնը:

⁸ Freud, S. (1986) [1919] Lo ominoso, en Obras Completas, tomo XVII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

⁹ Freud, S. (1986) [1927] El porvenir de una ilusión, en Obras Completas, tomo XXI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Freud, S. (1986) [1929] El malestar en la cultura, en Obras Completas, tomo XXI Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

¹² Նույնը:

¹³ Նույնը:

¹⁴ Նույնը:

¹⁵ Takvimi Veka-i (1919) No. 3540, citado por Dadrian, V. (2006) Los determinantes del Genocidio Armenio. La Cuestión Armenia y la suerte de los armenios durante la Guerra según documentación de funcionarios de los aliados del Imperio Otomano en la Primera Guerra Mundial. Alemania y Austria-Hungría, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires.

¹⁶ Von Voss, H. (2007), Los armenios: Retrato de una esperanza, Ed. Imago Mundi, Buenos Aires.

¹⁷ Նույնը:

¹⁸ Նույնը:

¹⁹ Նույնը:

²⁰ Freud, S. (1986) [1915] De guerra y muerte: Temas de actualidad, en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

²¹ Նույնը:

²² Bollas, Ch. (1994) Ser un personaje, Ed. Paidós, Buenos Aires.

²³ Նույնը:

²⁴ Նույնը:

²⁵ Sarkissian, A. (1938) History of the Armenian Question to 1885. The University of Illinois Bulletin, Urbana. Vol. XXV, No. 80, Illinois, citado por Ohanian, P. La Cuestión rmenia y las relaciones internacionales (1975), tomo I, Ed. Gráficas Carrá, Buenos Aires.

²⁶ De Veou, P. (1954), La passion de la Cilicie, 1919-1922, en el Prefacio, citado por Ohanian, P. (1986) Turquía, Estado genocida, 1915-1923, tomo I, Ed. Akian, Buenos Aires.

²⁷ Ծանոթ է նաեւ «Բերտրան Ռասսելի դատարան» անունով: Հիմնադիրն է Լեւիո Բասսոն, անդամներն են՝ Նախագահ՝ Ֆ. Ռիզո (Բելգիա), փոխնախագահներ՝ Ռ. Ֆլորստ (Հարավային Աֆրիկա), Օ. Մակոտո (Ծապոնիա), Ա. Ուրիբե (Չիլի), Զ. Վոլդ (ԱՄՆ), քարտուղար՝ Զ. Տոնյոնի (Իտալիա):

Գլուխ II. Հոգեկան տրավման եւ Հայկական ցեղասպանությունը

Նախաբան

Սգո աշխատանքի կապակցությամբ՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների վրա *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* ազդեցության խնդրին անդրադառնալու նպատակով, ուսումնասիրությունը կսկսենք այդ հավաքական սպանության ազդեցությունների՝ որպես հոգեկան տրավմա քննությամբ:

Կներկայացնենք *հոգեկան տրավմայի* Ֆրոյդի սահմանած իմաստի տեսական վերլուծությունը եւ կնկարագրենք հոգեվերլուծության հետազայում արձանագրած գիտական առաջընթացը՝ հրեական Հոլոքոստից վերապրողների հոգեկան խախտումների եզրակացությունների հիման վրա: Այդ տեսանկյունից, կներկայացնենք հայկական եւ հրեական ցեղասպանությունների միջեւ փոխկապակցությունը՝ որպես XX դարում տեղի ունեցած կարեւորագույն զանգվածային ոճրագործություններ:

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցության հետեւանքները կվերլուծենք վերապրողներ Արաիւմ Հարությունյանի եւ Կարապետ Խաչերյանի, ինչպես նաեւ ժառանգորդներ Մայքլ Առլենի եւ Էդուարդո Պոլոսյանի վկայագրությունների միջոցով:

Վերապրողների եւ ժառանգորդների ներկայացրած փաստաթղթերի հիման վրա կգնահատենք Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հետեւանքների հետեւյալ

ցուցանիշները. փոխանցման անհրաժեշտությունը, լուծությունը, լեզվի պատմողական ոճի մեջ արտահայտման ձևերը, ազդեցությունը հայկական ինքնության վրա եւ վերապրողի մեղքը:

Կսահմանենք ուսումնասիրության որակական մշակման գործընթացում կիրառված մեկնաբանական կենսագրական մեթոդը՝ կլինիկական դեպքերի հետազոտման ժամանակ՝ Չիզմուդ Ֆրոյդի ներկայացրած կենսագրական նյութերի հոգեվերլուծական կիրառման ուսումնասիրման միջոցով:

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցությունը

1915-1923թթ. հայ ժողովրդի դեմ թուրքական պետության իրագործած XX դարի առաջին ցեղասպանությունը նշանակեց մի մուլթի իրադարձություն, որն իրականացվեց մարդկային ազդեցիկության ամբողջական արտահայտման միջոցով: Բարոյական սահմանազանցությունից սկսած, հայտնվեց կազմակերպված եւ կանխատեսված ծրագրի միջոցով հայ ժողովրդին բնաջնջելու բարբարոսությունը:

Մարդը ցույց տվեց իր ամենածայրահեղ քայքայիչ կողմը, որի հետեւանքով մեկ ու կես միլիոնից ավելի հայ բնաջնջվեց կազմակերպված ձեւով: Պետական ռազմավարության հիման վրա կազմակերպված նենգամիտ եւ համընդհանուր բնաջնջման մշակումը գաղափարականորեն կենտրոնացած էր մարդկային խմբի բնաջնջման շուրջ: Հայկական ցեղասպանության զոհերը հանդիպեցին իրենց ժողովրդի ճակատագրի համար ողբերգական ավարտի: Այդ տեսության շրջանակներում, Հայկական ցեղասպանությունը, որպես հասարակական եւ պատմա-

կան աղետ, վերլուծության կենթարկվի որպես տրավմատիկ բնույթ ունեցող երեւույթ:

Սգո աշխատանքի առնչությամբ, վերապրողների եւ ժառանգորդների վրա Հայկական ցեղասպանության ուրացման ազդեցությունն ուսումնասիրելու համար, կվերլուծենք ցեղասպանության առնչվող տարբեր երեւույթները՝ որպես հոգեկան տրավմա:

Հոգեկան տրավմայի զարգացման՝ ուսումնասիրման ենթակա նյութերի հիմնասյուները հետեւյալն են.

1. Հոգեկան տրավմայի սահմանումը

Հոգեվերլուծության տեսանկյունից ուսումնասիրվում է տրավմայի տեսության զարգացումը՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների հոգեկան վիճակի վրա ցեղասպանության պատճառած քայքայիչ հետեւանքները հասկանալու նպատակով:

2. Հրեական Հոլոքոստ. տրավմայի մասին առաջին գաղափարները

Հոգեվերլուծական տեսությունում հրեական Հոլոքոստի կարեւորության վերլուծությունն է, իսկ Հոլոքոստը հոգեկան տրավմայի մասին առաջին գաղափարները տրամադրեց:

2.1. Հայկական ցեղասպանությունը եւ հրեական Հոլոքոստը, դրանց փոխկապակցությունը

Հայկական եւ հրեական ցեղասպանությունների միջեւ կա սերտ փոխկապակցություն, որպես XX դարում տեղի ունեցած կարեւոր զանգվածային ոճրագործություններ, իրենց նմանությունը թուլության գործոնի հիման վրա եւ տարբերությունը՝ սգո մշակման հարցում անպատժելիություն-պատիժ հիմքից ելնելով:

3. Վերլուծության միավոր՝ վերապրողներ եւ ժառանգորդներ

Ուսումնասիրման ենթակա երեւոյթների պարզաբանումն է՝ Հայկական ցեղասպանության վերապրողների եւ ժառանգորդների վկայագրությունների հիման վրա:

3.1. Կենսագրական մեթոդ

Մեկնաբանական կենսագրական մեթոդը հոգեվերլուծության մեջ կիրառվում է որպես մեթոդաբանական գործընթաց:

3.2. Ֆրոյդյան ընթացակարգը եւ կենսագրական ուսումնասիրությունը

Կենսագրական մեթոդի տեսությունը կիրառվում է հոգեվերլուծական ուսումնասիրության մեջ:

4. Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ցուցանիշները

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցության եւ դրա հոգեկան հետեւանքների հետ առնչված երեւոյթների վերլուծությունն է:

1. Հոգեկան տրավմայի սահմանումը

Հայերի ապրած ծայրահեղ բռնի վայրագությունների ծավալը հաշվի առնելու համար, դիմում ենք Ֆրոյդի ներկայացրած հոգեկան տրավմայի հոգեվերլուծական սահմանումին: Դա ենթակայի կյանքում մի իրադարձությունն է, որի առանձնահատկությունն է խթանների չափազանցված աճը, որն իր հետ բերում է համարժեք պատասխան տալու անկարողություն, որին հետեւում են հոգեկան կազմակերպվածության մեջ վարակիչ ու տեւական խախտումներ եւ հետեւանքներ:

Հոգեկան տրավմայի գաղափարը տնտեսական երեւոյթ է արտացոլում, քանի որ կյանքի փորձը բերում է ենթակայի նկատմամբ հանդուրժողականության հույ-

զերի զգալի աճի, ինչպես նաեւ տալիս է նշված հույզերը հոգեպես վերահսկելու եւ մշակելու կարողություն:

Հոգեկան եւ ֆիզիոլոգիական տեսանկյունից, Ֆրոյդն օգտագործում է «*հույզերի դեմ պաշտպանություն*» հասկացությունը սահմանելու համար այն գործառույթը, որն օրգանիզմը պաշտպանում է արտաքին աշխարհից եկած այն հույզերից, որոնց բնույթը վտանգ է ներկայացնում: Տրավմայի դեպքում, հոգեկան տարածքի պաշտպանիչ արգելանքը խախտվել է խթանի *չափազանց* ծավալից, որը նկատվում է մտային աշխատանքի օրգանական հիմքում վարակիչ հետեւանքների միջոցով:

Հույզերի դեմ պաշտպանության գաղափարը Ֆրոյդը ներկայացնում է «Հաճույքի սկզբունքից այն կողմ»-ում (1920թ.) *Reizschutz* բառով, որը բառացիորեն նշանակում է «հույզերի դեմ պաշտպանություն»: Նա առաջարկում է տրավմայի մասին մի տեսություն, որը հիմնվում է կենդանի լեղապարկի պարզեցված ներկայացման վրա. լեղապարկը արտաքին հույզերից պաշտպանվում է պաշտպանիչ շերտով, որը միայն իր գործունեության համաչափ ծավալ է թույլ տալիս անցնել: Ֆրոյդի այս տեսությունը ներառում է հոգեկան կառուցվածքի մասին պարզ մոտեցումը՝ պաշտպանիչ շերտի տակ առկա է ընդունիչ շերտ, որը կոչվում է Ընկալում-խիղճ համակարգ:

«Ակնարկ կախարդական գրատախտակի մասին» (1925թ.) հոդվածում, Ֆրոյդն ընդարձակում է «*հակախթան պաշտպանություն*» հասկացությունը եւ նկարագրում է, որ հոգեկան համակարգի ընկալման երկու շերտում առկա է *կախարդական տեսողի* պատկերը: Նա համեմատում է ընկալման համակարգի գործունեության ձեւը, կախարդական գրատախտակում երեւոյթ գրվածքն ու դրա անհայտացումը, սակայն իրարից անջատված երկու համակարգերի բաղադրիչները վերջում կապվում են իրար: Ամբողջությամբ անցանելի Ընկալում-խիղճ հա-

մակարգը հույզերը փոխանցում է անգիտակից հիշողության համակարգերին:

Առաջին աշխարհամարտը Ֆրոյդին եւ Նրա հետետորդներին ստիպել էր ուսումնասիրել տրավմատիկ ջղային վիճակները եւ մեծ տեղ հատկացնել արտաքին աշխարհից եկած վարակիչ գործոններին:

1918թ. Բուդապեշտում տեղի ունեցած Հոգեվերլուծության միջազգային V համաժողովում տեղի ունեցավ պատերազմի հետեւանքով ջղային վիճակների հոգեվերլուծության քննարկում, որին մասնակցում էին Ֆերենզին, Աբրահամը, Սիմմելը եւ Ջոնսը: Այդ աշխատանքները լույս տեսան 1919թ.ին, Ֆրոյդի «*Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*» (Պատերազմի պատճառած ներոզների հոգեվերլուծության մասին) վերնագրված հոդվածի նախաբանում: Ֆրոյդը համարում է, որ ջղային վիճակները տրավմատիկ են եւ պատերազմի հետեւանք, մարդու Ես-ը պաշտպանվում է արտաքին սպառնալիքի վտանգից: Դրանք տարբերվում են խաղաղության ժամանակաշրջանի փոխանցման ջղային վիճակներից, երբ սեռական ցանկությունը սպառնացող թշնամի է դառնում: Երկու դեպքում էլ, ասում է Ֆրոյդը, Ես-ը վնասից է վախենում: Նա ավելացնում է.

Կարող ենք նույնիսկ ասել, որ պատերազմի պատճառած ներոզներում, ի տարբերություն զուտ տրավմատիկ ներոզների - ինչպես եւ պատահում է փոխանցման ներոզների ժամանակ - ամեն դեպքում առկա է ներքին թշնամու վախը (Էջ 208):¹

Հոդվածի վերջում, Ֆրոյդը ճշշումը սահմանում է որպես որեւէ տեսակի ներոզի հիմք, որպես տրավմայի նկատմամբ պատասխան, որպես հիմնական տրավմատիկ ներոզ: Տրավմատիկ ներոզում՝ հուզական ընդհարման հետեւանքով հայտնվում են հետքեր, որոնք

կապված են մահվան սպառնալիքի ամկայությամբ վիճակի հետ: Այդպիսով, կարող է անհամբերության, լարվածության, մտային անտարբերության կամ անորոշության ճգնաժամ երեւան գալ:

Հոգեվերլուծության տեսանկյունից, տրավման ներկայանում է որպես կապվածության կրկնվող փորձ՝ իրադարձության մտային կրկնության, կրկնվող մղձավանջների եւ քնի խախտումների ձեւով: Այդ տրավմայից կախված լինելու պատճառով, ենթակայի գործունեությունը սահմանափակվում է:

Հակառակ նրան, որ հոգեվերլուծական ուսումնասիրությունը տրավմատիկ փորձը ներառում է պատմության եւ անհատի առանձին կազմակերպման մեջ, «Հաճույքի սկզբունքից այն կողմ»-ում (1920թ.) Ֆրոյդը տրավմատիկ ներոզում առանձնացնում է օրգանիզմի հուզմունքի ֆիզիկական բնույթը եւ նկարագրում է Նրա հոգեկան բնույթը, որը կոչվում է վախ (*Schreck*). դա այն վիճակն է, որն առաջանում է վտանգավոր իրավիճակին հանդիպելիս, բայց դրա համար անձը պատրաստ չէ:

«Սահմանափակում, զգացողություն եւ տխրություն»-ում (1926թ.) Ֆրոյդը ներմուծում է «տխրության նշանի» (*Angstsignal*) սահմանումը. դա հոգեկան համակարգի գործիք է, որը հուզումների հոսանքի դիմաց մասնագիտացել է պաշտպանիչ գործառնություն: Տեսության մեջ, թախիծը հանդես է գալիս իսկական վտանգի դիմաց, որպես մի զգացմունք, որն ուղեկցված է իսկական սպառնալիքների դիմաց ֆիզիկական զգացողություններով: Թախիծի նշանը պաշտպանիչ գործողություններ է առաջացնում. ավելի մեղմ կերպով՝ պրիմիտիվորեն արտահայտում է տրավմատիկ իրավիճակի թախիծը: Իսկ «ավտոմատ տխրություն» արտահայտությունը վերաբերում է տրավմատիկ իրավիճակում օրգանիզմի անմիջական հակազդեցության, որն անկարելի է վերահսկել:

Հայկական ցեղասպանությունը կարելի է հոգեկան տրավմա համարել, քանի որ ենթակաների կյանքում մեծ հուզմունք մուտք գործեց: Ենթակաները, նկատելով, որ իրենց կյանքը վտանգի է ենթարկվում, դիմադրել են զգալիորեն ագրեսիվ միտումներին: Արտաքին իրադարձություններն իրենց ազդեցությունն են թողել եւ ենթակայի ապակայունացումն են պատճառել, քանի որ դրանք անհասկանալի եւ աննկարագրելի վարակիչ մի երեւոյթի էին համապատասխանում:

Հարկ է նշել, որ հայերի դեմ հանդիման եկած տրավմատիկ իրավիճակը *առանձին մի դեպքի տրավման չէր, դա մի իրադարձություն էր, որն ընդգրկում էր անընդմեջ սարսափի տարիներ, ֆիզիկական դաժանություններ, տխրեցնող սով, ընտանիքի կորուստ, բռնություններ եւ այլ մարդկանց սպանություն:* Դա արտահայտում էր ապամարդկայնացումը եւ անգործությունը հոգեկան անսահման այնպիսի տանջանքի դիմաց, որը գերազանցում էր մարդկային գիտակցության դիմացկունության: Այդ առումով, համեմատած մարդկային դիմացկունության հետ՝ ժամանակի ընթացքում պատճառված տրավման չափազանց էր, ինչը բարդություններ առաջացրեց հոգեկան մշակման համար:

Միաժամանակ, ագրեսիվ, չարանենգ եւ դառն իրականությունը նշանակում էր տրավմատիկ մի վիճակ, որը ժամանակի ընթացքում հարատւում էր:

Հայկական ցեղասպանությունը որպես հոգեկան տրավմա ընդգրկում է երկու երեւոյթ.

1. ՏՐԱՎՄԱՅԻ ԱՉԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ծրագրված զանգվածային բնաջնջման ժամանակ կատարված վայրագությունների շրջանակներում:

2. ԴԵՊԵՐԻ ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ որպես ցեղասպան ծրագրի ներքին բաղադրիչ, որի նպատակն է շնչել ոճրագործության հետքերը:

Իսկական մարդասպանությունը վերապրողների համար հանդիսացավ տրավմա՝ հոգեկան ցավի ծավալների հետեւանքով. իսկ ցեղասպանության ուրացումը, այսինքն՝ հայտարարելը, թե այդ սպանությունները տեղի չեն ունեցել՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների տրավմատիկ վիճակի շարունակություն է նշանակում (էջ 110):²

2. Հրեական Հոլոքոստը. տրավմայի առաջին գաղափարները

Հոգեվերլուծությունում տրավմայի տեսությունն առաջընթաց ապրեց շնորհիվ XX դարում տեղի ունեցած տարբեր աղետների, ինչպիսիք էին պատերազմները, ցեղական եւ էթնիկական հալածանքները, հասարակական եւ ընտանեկան բռնությունների աճը, երեխաների շահագործումն ու սեռական բռնությունը:

Բայց որպես մարդկային տանջանքի ծայրահեղ իրավիճակ հրեական Հոլոքոստի իրականությունը, վերապրողների եւ ժառանգորդների վրա իր հոգեկան ազդեցությամբ, ստիպեց հոգեբանությանն ստեղծել նոր գաղափարներ տրավմայի զգացողության մասին:

Բացի որոշ հոգեվերլուծողներից, օրինակ՝ Ֆրիդմանը (1949թ.), հոգեվերլուծողների ուշադրությունը գրավեց համակենտրոնացման ճամբարներից վերապրողների ապրած հոգեկան տանջանքը՝ զոհերի հարաբերականորեն երկար ժամանակահատվածից հետո: Դրա խթաններից եղան Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության՝ Նացիստական վարչակարգի զոհերին փոխհատուցելու մասին օրենքները, որոնք սահմանում էին բժշկական եւ

հոգեկան զննումներ՝ զոհերի հալածանքի եւ զգացողության միջեւ կապ հաստատելու նպատակով:

Բժշկական զննումներն որոշ ընդհանրություններ բացահայտեցին, տրավմատիկ իրավիճակից առաջ անհատի բնավորությունից անկախ, տրավմայի տեսությունը հարմար էր բացատրելու համար մարդկային այդ անսահման տանջանքը սարսափի անընդմեջ տարիների ընթացքում:

Մասնագետների (որոնցից շատերը հրեական Յուդեոստից վերապրողներ էին, ինչպես՝ Բրունո Բետտելհայմն ու Պրիմո Լեին) ուսումնասիրություններն այդ տրավմատիկ իրավիճակների մասին նոր գաղափարներ տրամադրեցին հոգեվերլուծության, քանի որ դա ախտաճանաչման այլ երեւոյթ էր՝ մշտական եւ անընդմեջ ստրեսային իրավիճակ: Դա հակախթանիչ արգելափակումը ներթափանցող առանձին շոկային տրավմա էր:

Վերապրողի համախտանիշը

Վերապրողի համախտանիշը լայնորեն ուսումնասիրված մի հասկացություն է, որը հոգեվերլուծական տեսությունում ստեղծվել է հրեական Յուդեոստից վերապրողների եւ ժառանգորդների հոգեկան հետեւանքների հիման վրա, ինչը նույնպես կարելի է կիրառել Հայկական ցեղասպանության զոհերի դեպքում:

Հոպպը (1962թ.) ֆիզիկա-հոգեկան ռեակցիաներն ընդգրկել է *պարբերական ռեակտիվ ագրեսիայի* դասակարգման մեջ որպես վերապրողի համախտանիշի կորիզը, իսկ Էյսսելը (1968թ.) դրանք նկարագրել է որպես *աստիճանական նարցիսիստական մաշեցում*:

Հոգեվերլուծության միջազգային XXV համաժողովի (1968թ.) ժամանակ - որն առաջին գիտաժողովն էր Յուդեոստից վերապրողների հոգեկան խնդիրների մասին - Նիդերլանդն օգտագործեց *վերապրողի համախտանիշ*

հասկացությունը՝ սահմանելու համար երկար ժամանակ համակենտրոնացման ճամբարում անցկացնելու հետեւանք եղող հոգեկան հիվանդագին վիճակը: Դա պարբերաբար կրկնվող ֆիզիկա-հոգեկան անկման մի վիճակ է, որը համատեղվում է տխրության, անցյալի մղձավանջներով քնի խախտումների, գայրույթի եւ հասարակական մեկուսացման միաձուլման, զգացմունքային սահմանափակման եւ տրավմատիկ փորձի արտահայտման անկարողության հետ: Նիդերլանդը համարում էր, որ առկա էր չավարտված սուգ եւ վերապրելու հետեւանքով մեղքի զգացմունք, ինչը սահմանեց որպես *վերապրողի մեղք*:

Մարտին Բերգմանը (1996թ.), շարադրելով հրեական Յուդեոստից հետո ուսումնասիրված գործոնները, հարկ համարեց տրավմայի էությունը վերլուծել մի նոր տեսանկյունից.

1. Վերապրողների նախատրավմային բնավորությունը հաճախ որեւէ գործառույթ էր կատարում, եւ ավելի կարեւոր էին մեկուսացումն ու այն վայրագությունները, որոնց զոհ էին դարձել անհատները: Տրավման այնքան զանգվածային էր, որ դեպի հոգեւեմական փուլ հետդարձ չկար. հոգեկան կառուցվածքը քայքայված էր:
2. Սուգ կատարելու անհրաժեշտության ու դրա իրականացման անկարողության համատեղ գոյությունը վերածվում էր տխրության:
3. Այդ մարդիկ կորցնում էին փոխաբերականորեն խոսելու եւ դերակատարելու ունակությունները: Նրանք երկվության մեջ են ապրում՝ նրանք հարմարվում էին իրականությանը, բայց ժամանակ առ ժամանակ ի հայտ էր գալիս Յուդեոստի ցավալի իրականությունը: Հոգեկան որոշ հատվածներում, տրավման ոչնչացրել էր իրականությունն անիրականից տարբերելու կարողությունը:

4. Շատ դեպքերում, տարիներ եւ տասնամյակներ անցան համակենտրոնացման ճամբարից ազատվելու եւ տրավմատիկ ներդոզի առաջացման միջեւ:
5. Տրավմաները գերազանցում էին հոգեկան գործընթացները եւ նույնիսկ խախտում էին հաշորդ սերնդի կյանքը:

Հրեական Հոլոքոստի ծայրահեղ տրավման տեսական նոր տարբերակներ է ստեղծել, որտեղ դրա զանգվածային բնույթը չէր համապատասխանում հակախթանիչ պաշտպանության տնտեսական տարբերակին: Առարկայական հարաբերությունների տեսությունը հաշվի առնելով, Դորի Լաուբը (1998թ.) հրեական Հոլոքոստի փորձում ներկայացրեց հաղորդակցական գործառույթը՝ որպես ներքին գործընթացի խախտում: *Self*-ի եւ դրա բարի ներքին օբյեկտների միջեւ հաղորդակցական երկվությունը ջարդվում է, որին հետեւում են բացարձակ ներքին մենակություն եւ անհուսալիություն: Տրավման ջարդում է առաջնային ներքին օբյեկտից կազմված ներքին պաշտպանիչ արգելափակումը, ինչպես նաեւ վստահությունն այն բարի օբյեկտների առկայության նկատմամբ, որոնցից կարելի է ակնկալել մնացած մարդկանց ներքին կարողությունը: Տրավմայի դեպքում, բարի ներքին օբյեկտները լուրջություն են պահում, քանի որ միջնորդ են հանդիսանում *self*-ի եւ միջավայրի միջեւ (Կոհեն՝ 1985թ., Կիրշներ՝ 1993թ.):

Ներքին օբյեկտի կորուստը թույլ չի տալիս տրավման կապել այլ իրավիճակների հետ, իսկ որպես հետեւանք՝ հնարավոր չէ տրավման ներառել մի պատմության մեջ:

Սակայն ներքին ունկնդրի ներկայության դեպքում, հատվածները մի պատմություն են կազմում, ինչը հետո ստուգում է նկարագրությունը: Տրավմատիկ դեպքը վերածվում է արտաքին վկայության, որը թերապեւտիկ գործառույթներ է կատարում:

Վերներ Բոհլեբերը (2000թ.)³ առանձնացնում է տրավմայի երեք հասկացություն, որոնք ստեղծվել են օբյեկտիվ հարաբերություններից՝ կենտրոնացած պահպանիչ ներքին հարաբերությունների խախտման վրա:

1. Տրավմատիկ իրավիճակին ներքին բնույթ տրամադրող օբյեկտների ներքին կորուստն այդ ներքին բնույթը փոխանցում է դահճին եւ չարամիտ ներքին բնույթ ստեղծում: Ամատին (1990թ.) այդ գործընթացն ուսումնասիրել է բռնությունների ենթարկված զոհերի դեպքի համար. բռնարարը կատարողը գրավում է զոհի ներքին աշխարհը: Հետապնդող չարամիտ օբյեկտը գրավում է ներքին օբյեկտների տեղը:
2. Տրավմատիկ իրավիճակը *վերացնում է դա խորհրդանշական դարձնելու կարողությունը եւ հոգեկան կառուցվածքում «սեւ խոռոչի»* է վերածվում (Գրուբիխ-Սիմիտիս, 1984թ.): Տրավմային չինտեգրված հատվածները մուտք են գործում խիղճ, գրավում Ես-ը, որը չի կարող դրանք ինտեգրել՝ առանց իմաստային պատմության: Իմաստների ցանցը մասնատելու ժամանակ հնարավոր չէ փորձը սահմանափակել: Դա հոգեբանականորեն նկարագրելու համար օգտագործվում են այլակերպումներ, ինչպիսիք են *օտար մարմին*, *խոռոչ* (Կոհեն՝ 1985թ., Զինստոն եւ Կոհեն՝ 1986թ.), *հոգեկան կառուցվածքի մեջ բացվածք* (Կարուտ, 1995թ.), *գետնափոր քարանձավ* (Աբրահամ եւ Տորոք, 1979թ.) կամ *դատարկ օդակ* հասկացությունները: Դրանք խորհրդանշում են ներկայացուցչականության բացակայությունը, *self*-ի փլուզումը եւ հիշողության չգոյությունը, որոնք հոգեկան զանգվածային տրավմայի կտակի բաղադրիչներն են:

ինչպես Հայկական ցեղասպանության եւ հրեական Հոլոքոստի դեպքերում, զանգվածային սպանության սարսափագրու իրավիճակներից հետո փորձ արվեց բնաշնչել այդ ժողովուրդների պատմա-հասարակական գոյությունը: Տրավմատիկ իրադարձությունների պատմական ճշմարտության մասին հասարակական կարծիքի հնարավորությունը թույլ է տալիս վերականգնել գոհերի մարդկային արժանապատվությունը եւ հավաքական հիշողությունը:

Քանի որ վերապրողները հատուկ պատմական ճշմարտության վկաներ են, վերականգնվում է բարոյապես քայքայված *self*-ի ընկալումը, որը պատճառների եւ մեղքերի ճանաչումն է: Չոհերը սովորաբար մխրճված են իրենց կասկածանքների եւ անորոշության մեջ, իսկ երբ հասարակության մեջ գերակշռում են պաշտպանողական միտումները, վերապրողներն իրենք իրենց փորձի մեկության մեջ մեկուսացված, անտարբերության մատնված են զգում: Նրանք նոր տրավմաների վտանգին են ենթարկված կամ լռության մեջ են մնում, քանի որ անհնար է նրանց հասկանալ:

Հրեական Հոլոքոստից վերապրող Պրիմո Լեւին ծայրահեղ փորձառությունների հիշողությունների մասին ասում է.

Տրավմայի հիշողությունը, լինի դա ընդունված կամ կատարված, ինքնին տրավմատիկ է, քանի որ այն հիշելը ցավալի է կամ գոնե խանգարում է. ով, որ վիրավորվել է, փորձում է ուրանալ հիշողությունը՝ ցավը վերանորոգելուց խուսափելու համար (էջ 486):⁴

2.1. Հայկական ցեղասպանություն եւ հրեական Հոլոքոստ՝ դրանց փոխկապակցումը

Հրեական Հոլոքոստից հետո տրավմայի սահմանումն ու ժառանգորդների եւ վերապրողների համար հոգեկան

հետեւանքները համապատասխանում են նաեւ Հայկական ցեղասպանության, քանի որ հնարավոր է ընդհանրություններ գտնել XX դարի կարեւորագույն ցեղասպանությունների միջեւ:

Հայկական ցեղասպանության եւ հրեական Հոլոքոստի միջեւ խոր փոխկապակցվածությունն ուսումնասիրել է ցեղասպանության եւ միջազգային իրավունքի մասնագետ, Չորյան ինստիտուտի «Ցեղասպանության հետազոտությունների ծրագրի» (*Genocide Research Project*) տնօրեն Վահագն Ն. Տատրյանը:⁵ Նրա աշխատությունների մեջ առանձնանում են *German Responsibility in the Armenian Genocide* (1996թ.) եւ *The History of the Armenian Genocide* (1995թ.) հատորները:

Մարդկության դեմ ոճրագործություններ համարվող այդ հասարակական երեւոյթների վերլուծության նպատակն է գտնել նմանություններն ու տարբերությունները՝ շեշտը դնելով պատիժ-անպատժելիություն գործոնի վրա՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների տրավմայի հոգեկան մշակման գործում որպես հիմնատարր: Պատմական եւ իրավական հիմնավորումներից ելնելով, *Երկու վայրագ ցեղասպանությունների ընդհանուր գործոնները: Ակնարկ Հայկական եւ հրեական դեպքերի մասին*-ում (2004թ.) Վահագն Տատրյանն ուսումնասիրում է, թե ցեղասպան ծրագրում հայերն ու հրեաները ինչպե՞ս դարձան զլխավոր թիրախներ:

Փոքրամասնությունների թուլությունը

Վահագն Տատրյանը ներկայացնում է հայերի եւ հրեաների հիմնական նմանությունները որպես ցեղասպանությունների զոհեր եւ նշում ընդհանուր ու կարեւորագույն մի առանձնահատկություն՝ թուլության հատուկ մի տեսակ, որպես իշխող եւ փոքրամասնական խմբերի միջեւ ուժի անհավասար հարաբերակցության

հետեւանք: Հայերն ու հրեաները պետությունների կողմից դարեր շարունակ անտարբերության մատնված փոքրամասնությունների նույն կարգավիճակն էին վայելում:

1. Թշնամության ժողովրդական դիրքորոշումը հրեաների դեպքում հաստատվեց քրիստոսի նկատմամբ այլախոհությամբ, իսկ հայերի դեպքում՝ 301 թվականին քրիստոնեության ընդունմամբ, երբ Հայաստանն աշխարհի առաջին քրիստոնյա պետությունը դարձավ:
2. Հայերը բնիկ ժողովուրդ էին, որոնք բնակվում էին թուրքերի զավթած իրենց պապենական հողերում: Բայց նրանք օսմանյան պետական կառուցվածքի մի մասն էին համարվում: Հրեաները հյուրընկալ երկրներում գաղթականներ էին, որոնք ծուլվել էին եւ Գերմանիան համարում էին իրենց «մայր հայրենիքը»:
3. Խտրականությունը հեռացման եւ ցրման գործընթաց ստեղծեց, քանի որ իշխող խմբերի նկատմամբ՝ զոհերն ապրեցին փոքրամասնության կարգավիճակում: Գերմանիայի եւ Թուրքիայի կայսերական հզորությունները անտարբեր էին մշակութային բազմազանության եւ հայերի ու հրեաների հասարակագիտական դասակարգումների քաղաքական ինտեգրման նկատմամբ:
4. Երբ կայսրությունները քաղաքական, հասարակական եւ ֆինանսական ճգնաժամ ապրեցին, հայերն ու հրեաները քավության նոխազների վերածվեցին:
5. Երկու ցեղասպանությունների միջոցով իրենց գաղթնակետին հասած հալածանքներն իրագործվեցին Առաջին եւ Երկրորդ աշխարհամարտերի ժամանակ, որոնք պատեհ առիթ էին այդ խմբերի

օտար համարելու համար, քանի որ վտանգ էին ներկայացնում ազգային եւ ցեղական ամբողջականության համար:

6. Փոքրամասնությունների թուլությունը հասնում էր իր բարձրագույն մակարդակին, երբ նրանց որակում էին թշնամու շարունակություն, նույնիսկ՝ թշնամուց ավելի վտանգավոր, հակառակ նրան, որ թե՛ հրեաները եւ թե՛ հայերն իրենք իրենց «օտար» չէին համարում գերմանական եւ օսմանյան պետական համակարգերում:

Վայրագությունների սարսափի ծավալների հետեւանքով, հայ եւ հրեա վերապրողները համր դարձան եւ չկարողացան փոխանցել պատմությունը: Հայկական ցեղասպանությունից եւ Շոայից (Հոլոքոստը բնորոշող եբրայերեն համապատասխան հասկացությունը) վերապրողները ականատես են եղել ըստ կանխամտածված ծրագրի սպանված եւ մինչեւ մեռնելը բռնությունների ենթարկված իրենց ընտանիքների անդամների ոչնչացման, տեսել են մահը գազախցերում կամ եկեղեցիների հրկիզման ժամանակ, շնչել են ծուխը, բայց չեն կարողացել թաղել իրենց մեռելներին ու սգո արարողությունների միջոցով դրանց մահը հասկանալ, քանի որ դրանցից շատերն ընդհանուր փոսերի մեջ թաղվեցին: Հոգեկան տրավմայի նույն երեւոյթը, նույն ճակատագիրը:

Սակայն ինչո՞վ են տարբերվում Հրեական Հոլոքոստն ու Հայկական ցեղասպանությունը՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո աշխատանքի հարցում:

Անպատժելիություն-պատիժ ուղեգիծը

Ըստ Տատրյանի, շատ կարելու է, թե ի՞նչ պայմաններում են տեղի ունեցել երկու ցեղասպանությունները: Երկուսի դեպքում էլ թեեւ բացակայում էր կանխարգելումը,

բայց նրանք տարբերվում են պատժի հարցում: Հայկական ցեղասպանությունը հրեական Հոլոքոստի համար կարելի է, քանի որ պաշտոնապես ներմուծվում է «մարդկության դեմ ոճրագործություն» հասկացությունը որպես միջազգային իրավունքի դատական նոր կանոն, որը կիրառել են դաշնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ:

Ցեղասպան պետությունը դժվարությամբ է ընդունում իր բնաջնջման արարքները, բայց նացիստական վարչակարգից հետո հրեական Հոլոքոստի ճանաչումը եւ Գերմանիայի մեղքի ընդունումը, Նյուրեմբերգի դատավարությունների արդյունքում իրագործողների նկատմամբ կիրառված փոխհատուցման պատիժները հիմնովին տարբեր ավարտ հանդիսացան հրեական Հոլոքոստից վերապրողների եւ ժառանգորդների համար՝ իրենց սգո աշխատանքի առնչությամբ:

Հայկական հարցում, հարկ է ուսումնասիրել մի խմբի զանգվածային սպանության տրավմայից հետո ժառանգորդների վրա դրա հոգեկան ազդեցությունը, որն ավելի է ուսումնասիրվել հրեական Հոլոքոստի դեպքում, քան Հայկական ցեղասպանության պարագայում: *Հայկական ցեղասպանության դեպքում, մի քանի սերունդների երկար ժամանակահատված է անցել մինչեւ համապատասխան տեսությամբ արտահայտվել է զանգվածային սպանության ծավալի մասին:*

Հայոց պարագային, տրավմատիկ հետեւանքներից են հայ վերապրողների *լեզվական առումով թիկունքից զրկումն* ու իրենց ապրած ծայրահեղ վայրագությունների փոխանցման անկարողությունը՝ վայրագությունների ծավալի պատճառած հոգեկան ցավի պատճառով, որն ամրապնդվում է իրագործողների ուրացմամբ: Ցավագին լռության զոհ դարձած հայերը պատմությունը փոխանցելու համար բառերից որբացան: Որպես վերապրողներ,

նրանց անհրաժեշտ էր վերակառուցել իրենց կյանքը եւ *մոռանալ* անցյալի սարսափները: Նրանք մտան լռության մեջ. *խոսել չէին ցանկանում* կամ չէին կարողանում:

1965թ. տեղի ունեցավ շրջադարձ Հայկական ցեղասպանության հիշատակման հարցում, երբ տեղի ունեցան փոփոխություններ հայ ժառանգորդների շրջանակներում, որոնք կարողացան հրապարակայնորեն արտահայտել իրենց ցավը եւ հիսնամյակը հիշատակել:

Այդ մասին Բուլղուրջյանն ասում է.

Առաջին սերունդը կարողացավ իր ցավն արտահայտել միայն փակ շրջանակներում՝ ներկայացնելով ներքին ցավը (էջ 50):⁶

Այդ տարիներից սկսած, ստեղծվեցին *հիշողության վայրերը* (*lieux de mémoire*): Առաջին հուշարձաններից մեկը 1950թ. կառուցվեց Անթիլիասում (Լիբանան), հետո կառուցվեց զոհերին նվիրված հուշարձանը Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի Ծիծեռնակաբերդի բլրում, որի բացումը տեղի ունեցավ 1967թ. Նոյեմբերի 29-ին: Բուենոս Այրեսում 1961թ. կառուցվեց մի հուշարձան Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հարեւանությամբ, իսկ 1986թ.՝ Բուենոս Այրես նահանգի Խուստո Վիլյեգասի հայկական գերեզմանոցում մի ուրիշը կառուցվեց:

Հայկական ցեղասպանության տրավմայից հետո հայերի հոգեկան վերքերը մտավորականների մի քանի սերունդ պահանջեցին՝ ժառանգված լռությունը կոտրելու համար:

Հայկական ցեղասպանության մասին հոգեվերլուծական նորագույն աշխատությունների մեջ առանձնանում են Լիբերտադ Թըլլսըմյանի (1994թ.), Հելեն Պիրալյանի (1994թ.), Անի Գալայճյանի (1998թ.), Սիրուն Շահինյանի (1998թ.), Լեւոն Բոյաջյանի (1998թ.), Հայկազ Գրիգորյա-

նի (1998թ.) եւ ժանին Ալթունյանի (1999թ.) կատարած ուսումնասիրությունները:

3. Վերլուծության միավոր՝ վերապրողներ եւ ժառանգորդներ: Հայկական տրավմայի վերլուծությունը

Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների եւ ժառանգորդների վրա հոգեկան տրավմայի ազդեցությունը նկարագրելու համար, տրամադրվում են կենսագրական վկայագրություններ, անձնական օրագրեր, կյանքի պատմություններ եւ ակնարկներ, որոնք գրականության եւ պատմության տեսանկյունից՝ պատմողական բնույթ ունեն: Գործնական ուսումնասիրության ժամանակ կիրառվում է կենսագրական մեթոդի որակական ձեւավորումը՝ Հայկական ցեղասպանության վերապրողների եւ ժառանգորդների տրամադրած գրական աշխատանքների վերլուծության համար:

Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողները

1. Թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայկական նահանգների Հայ ավետարանական եկեղեցու հոգեւոր հովիվ **Աբրահամ Յ. Հարությունյան** իր *Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել: Հուշեր Հայկական ցեղասպանության մասին* (1938թ.) գրքում պատմում է իր տպավորիչ ապրումների մասին՝ 1872 եւ 1922 թվականների միջեւ տեղի ունեցած ջարդերի ժամանակ, երբ Երիտթուրքերի կոմիտեի հանձնարարությամբ թուրքական պետությունը սկիզբ դրեց հայերի բնաջնջման ծրագրին:

2. Կոստանդնուպոլսի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը 1901թ. ավարտած **բժիշկ Կարապետ Խա-**

չերյանը (1876-1952թթ.) *Իմ սարսափելի փորձը 1922թ. Իզմիրում* անձնական օրագրում, որպես կենդանի վկա, նկարագրում է այդ քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունները: 1922թ. սեպտեմբերին, Անատոլիա կոչված Փոքր Ասիայի արեւմտյան մասում գտնվող կարեւոր նավահանգիստ Իզմիրը (որը ջարդերի եւ տեղահանումների ականատես չէր դարձել) դեռեւս, Մուստաֆա Զեմալի հրամանով կոդուպուտի եւ հրկիզման ենթարկվեց՝ այդ շրջանի հայ եւ հույն ողջ բնակչությունը վերացնելու միջոցով շարունակելով երիտթուրքերի ցեղասպան ծրագիրը:

Բժիշկ Կ. Խաչերյանի օրագրի հայերեն բնագիրը, մանրամասն կենսագրականը, ծավալուն նախաբանի եւ լուսանկարների մեծ քանակի ընդգրկմամբ 1995թ. հրատարակել է նրա թոռնուհին՝ **Դորա Սաքայանը՝ Իզմիր 1922թ.: Կրակի, թրի եւ ջրի միջեւ: Բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը** վերնագրով:

Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդները

1. Իր *Անցում դեպի Արարատ* (1975թ.) գրքում, **Մայքլ Առլեն կրտսերը** պատմում է Հայաստան այցելելուց հետո իր անձնական փորձի, իր արմատների որոնման մասին: Ինքնության որոնման ընթացքում նա հանդիպում է հայ ժողովրդի ցեղասպանության մասին պատմական հիշողության եւ ուսումնասիրում է իր ընտանեկան ծագումը: Իր հայրը անվանափոխվել էր՝ Տիգրան Գույումջյանը որոշել էր Մայքլ Առլեն կոչվել: Հեղինակը ցուցաբերում է ենթակայական մոտեցում Հայկական ցեղասպանության պատմական ճշմարտության: Պապը՝ Սարգիս Կույումջյանը, XIX դարում Օսմանյան թուրքական կայսրությունում տեղի ունեցած հայկական առաջին ջարդերից վերապրող էր:

2. Իր Հայրիկ: Մեկ ու կես միլիոն ծայնի լուռության ետեւում (1991թ.) գրքում, **Էդուարդո Պետրոսյանը** ներկայացնում է Հայկական ցեղասպանության վկայությունները: Յուրաքանչյուր գլխում իրադարձությունները նկարագրվում են մշտապես կապ հաստատելով անցյալի եւ ներկայի միջեւ: Յուրաքանչյուր գլխի վերնագիրը համապատասխանում է նույն իրավիճակին՝ տարբեր պատմական ժամանակահատվածներում: Առաջին մասն ընդգրկում է իր հոր դերակատարումը 1915-1923թթ. Հայաստանում, իսկ երկրորդ մասում, նույն վերնագիրը համատեղվում է Արգենտինայում հեղինակի պատմության հետ՝ սկսած 1942 թվականից:

3.1. Կենսագրական մեթոդը

Նշված վկայագրությունների վերլուծության համար կիրառվում է «Կենսագրական մեթոդը»: Դենզինը դասահմանել է *Interpretative Biography. Qualitative Research Methods*-ում (1989թ.). այս մեթոդում պարբերաբար օգտագործվում են կարեւորագույն փաստաթղթեր՝ ինքնակենսագրություններ, կենսագրություններ, կենսագործունեության նկարագրություններ եւ անձնական փորձի մասին պատմություններ, որոնք նկարագրում են անձանց կյանքում կարեւորագույն պահերը:

Կենսագրական ուսումնասիրությունը հիմնվում է ժամանակի ընթացքում անձի կուտակած փորձառության վրա, որտեղ ներառվում է գիտակից եւ անգիտակից այն հուշերի քաղվածքը, որոնք նա կարող է ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն մասնակցած լինել: Հետո իրադարձությունների մեկնաբանությունը կախված է լինելու հետագա փորձից, թե ինչպիսիք են դերակատարի հավատքը, դիրքորոշումներն ու արժեքները:

Կենսագրական մեթոդը թույլ է տալիս ուսումնասիրությունը կազմակերպել պատմական եւ հասարակա-

կան համաշարադրանքում՝ անհատական կամ հավաքական Ես-ի շուրջ, որը ծավալում է նկարագրության հիմք հանդիսացող մի թեմա կամ պատմություն: Այս մեթոդում՝ հավաքագրում են անձանց վկայությունները ու դրանք համատեղում իրադարձությունների նկարագրության հետ՝ դերակատարների ենթակայական մեկնաբանությունների բացահայտման հիմնական նպատակով: Փորձ է արվում պարզել անհատական փորձի կազմավորումը պատմական իրականության հետ կապված:

Կյանքի պատմությունը կազմավորող կանոնների շրջանակներում հաշվի են առնում հետեւյալ ենթադրությունները.

1. «Ուրիշների» փորձը:
2. Պատմությունն արտահայտում է դասակարգերի ազդեցությունը եւ մեկնաբանությունների, արժեքների կամ նկարագրությունների բնույթը:
3. Ամբողջական կենսագրություններն ընդհանրապես ընտանիքում են սկսվում, արմատավորվում են ծնողներից սկսած, որի հետեւանքով ստեղծվում է կյանքի պատմությունը:
4. Մարդկանց կյանքում գոյություն ունեն շրջադարձային պահեր, որոնք ազդում են նրանց փորձի եւ մեկնաբանությունների վրա:
5. Շարադրանքի դերակատար հեղինակն ընդունում է, որ գոյություն ունի մեկ ուրիշը, որին նա պատմում է իր կյանքը:
6. Իր ենթակայական եւ առարկայական ապրումներով՝ անձը կյանքի պատմության եւ նկարագրության ենթական է:

Կենսագրական մեթոդի նպատակի առանձնահատկությունն է՝ պատմականորեն վերակառուցել մի գործընթաց, որտեղ կյանքի պատմությունը ներկայացնողները

նշված իրադարձությունների դերակատարներն են հանդիսանում: Որակական ուսումնասիրությունից ելնելով, գնահատվում են վկայագրություններում թողած հետքերը՝ մարդկանց պատկերացումները եւ նրանց կյանքի կարելու պահերը պարզելու համար:

Կյանքի պատմությունների ուսումնասիրությունը հիմնվում է երեք էական տարրերի վրա, որոնք առանձնահատուկ են կենսագրական մեթոդի տեսական-մեթոդաբանական մոտեցմանը.

1. Ուսումնասիրության ընթացքում վերլուծման ենթակա իրադարձությունների դերակատար «ես-ի» պատմողական ամկայությունը:
2. Այդ գործընթացները տեղի են ունենում պատմական, քաղաքական եւ հասարակական համաշարադրանքում:
3. Շրջադարձային պահերը նշում են կյանքի ընթացքում զգալի փոփոխությունները:

Պատմությունների եւ կյանքի նկարագրությունների որակական նյութերը համակարգված չեն, քանի որ դրանցում առկա են իրավիճակների եւ իրադարձությունների նկարագրություններ՝ ենթակայական նշումների, հուզական արտահայտությունների եւ մեկնաբանությունների հետ մեկտեղ: Որակական ուսումնասիրությունը կատարվում է տվյալների համակարգման միջոցով, թեմատիկ վերլուծության կիրառմամբ:

Թեմատիկ խմբերի կերտումը կատարվում է հետեւյալ հիմունքներով. իմաստ, կապ եւ գերազանց լինել:

Ըստ Շտրաուսի⁷ (1994թ.), սահմանումի կերտման գործում թեմաների դասակարգումը պահանջում է.

1. Կենտրոնացում - Կորիզը պետք է կենտրոնական լինի, այսինքն, պետք է ներկայացնի ուսումնասիրվող իրադարձությունների կարելու մասը:
2. Հաճախականություն - Կորիզի դեպքում շատ կարելու է պարբերականությունը, քանի որ թեման ի հայտ է գալիս տարբեր առիթներով:
3. Կապվածություն - Կենտրոնացումը եւ հաճախականությունը միանում են այլ թեմաների հետ կապ հաստատելու նպատակով:

Թեմատիկ խմբերի կազմակերպման փուլում փորձ է արվում համատեղել դասակարգումները նպատակների մեջ նշված տեսական ենթադրությունների հետ: Կյանքի պատմություններում՝ տեսական ենթադրությունները երկու տեսակ են.

1. Կենսագրական մեթոդը, որը համապատասխանում է կյանքի ընթացքի վերականգնման:

2. Հոգեբանական տարրերը, որոնք կառուցվում են կյանքի իրադարձությունների հիման վրա:

Որակական ուսումնասիրության ժամանակ ներկայացվում է գործնական տարրի նկարագրությունը՝ խթանիչ գործընթացի համապատասխան ներառմամբ: Վերջնական նպատակակետը մեկնաբանությունն է՝ ազդեցությունների իմաստի պարզաբանումը, սովորական մարդկանց կյանքի պատմական իմաստի եւ նրանց՝ կյանքի մասին իրենց մեկնաբանության տարբերակումը:

Կյանքի պատմությունների գործառնությունները

Նկատի ունենալով, որ մեկնաբանական կենսագրական մեթոդը ճշմարտացի արժեք է ներկայացնում, քանի որ ընդգրկում է դերակատարների կյանքի փորձը, կանդիդատանք կենսագրական մոտեցման մի քանի գործառնությունների, որոնք Դանիել Բերտրոն⁸ (1989թ.) նշում է որ-

պես հետազոտական, վերլուծական եւ արտահայտչական:

Հետազոտական գործառույթ - Կարեւորագույն կառուցվածքային առաձևահատկությունների ծավալուն կիրառումը թույլ է տալիս կյանքի բոլոր կողմերն ուսումնասիրելուց հետո ի հայտ բերել հիմնասյուները, բայց առանց պարզելու, թե՞ դրանցից որոնք են հիմնական դառնալու: Հետազոտական մոտեցումը մշտապես ուղղված է հայտնագործություններ կատարելու՝ առանց նախնական դասակարգում կատարելու:

Վերլուծական գործառույթ - Հիմնվում է երեւոյթների համեմատության վրա, որպես անցում գաղափարներից դեպի տեսություններ, որին հետեւում է մեկնաբանությունների գործնական ստուգումը: Այս գործառույթը հիմնվում է ո՛չ միայն դիտարկումների վրա, այլեւ՝ կյանքի տարբեր պատմություններում հայտնված կրկնությունների վրա՝ կրկնվող թեմաներ, գաղափարներ, սահմանումներ եւ մեկնաբանություններ:

Արտահայտչական գործառույթ - Եզրահանգման ժամանակ, ուսումնասիրողը կյանքի պատմությունների տրոհման միջոցով պետք է դասակարգի գաղափարներն ու դիտարկումները: Դրա համար, անհրաժեշտ է տվյալներին հարաբերական բնույթ տալ, դրանք պետք է ըստ համապատասխան համաշարադրանքի մեկնաբանել:

3.2. Ֆրոյդյան ընթացակարգը եւ կենսագրական ուսումնասիրությունը

Ֆրոյդյան ուսումնասիրությունն սկիզբ է առել հոգեբուժական ուսմունքի սահմանի վրա, քանի որ բժշկագիտության պատասխաններն անբավարար էին Նյարդային հիվանդությունների մեկնաբանման եւ դրանց բուժման համար:

Հիգմունդ Ֆրոյդի մեկնակետն եղել է դեպքերի գործնական հետազոտման կլինիկական ուսումնասիրությունը: Ֆրոյդն առաջին ուսումնասիրությունները փորձում էր բացատրել ներոզի բնույթն ու ախտանշանները՝ վերլուծական մեթոդի միջոցով:

Կլինիկական պրակտիկայից չառաջացած որոշ արդյունքներ ուսումնասիրելուց հետո Ֆրոյդը հաստատում է մեթոդի կիրառումը եւ ներկայացնում դրա սահմանափակումները: Նա ուսումնասիրում է հոգեվերլուծական կենսագրության կիրառումն իր «Լեոնարդո դա Վինչի. Մանկական մի հիշողություն» (1910թ.) աշխատությունում, որտեղ հիմնավորում է գրավոր նյութի արժեքը որպես կլինիկական նյութի փոխարինող:

Լեոնարդոյի մասին աշխատությունը կենսագրական մի փորձարկում է, բայց միաժամանակ՝ համասեռականության ծագման եւ գերարժեւորման գործունեության մասին մի հոգեվերլուծական ուսումնասիրություն:

Քանի որ այդ ուսումնասիրությունը չընդունվեց, հեղինակը նախապես հիմնավորեց իր ուսումնասիրությունն ողջ շարադրանքի ընթացքում:

Ֆրոյդն իր եզրակացություններում բացատրում է, թե ինչպես կենսագրությունների հեղինակների իդեալականացման գործոնը կարող է խախտել իրադարձությունների ճշմարտացիությունը, նույնիսկ թույլ չտալ խորանալ մարդու առեղծվածների մեջ: Նա գծում է կենսագրական ուսումնասիրության հոգեվերլուծական գործունեության սահմանները, եւ, արդյունքների անբավարարության պատճառով՝ փորձում է պաշտպանել իր մեթոդը, երբ հայտնում է իր ձախողումը՝ որոշ պարզաբանումների բացակայության պատճառով:

Հոգեվերլուծական ուսումնասիրությունն իր տրամադրության տակ ունի կենսագրության տվյալների նյութերը, եւ հիմնվելով հոգեկան մեխանիզմների ճանաչման վրա, փորձում է խորանալ մարդկային բնության հարցում՝

դրա հակազդեցություններն ու միտումնային ուժերը վերլուծելու միջոցով:

Լեոնարդոյի սակավաթիվ, քիչ տեղեկատվական եւ բնորոշիչ պատկերը ներկայացնող փաստերի մեծ մասն անհամոզիչ կենսագրական նյութերի վերաբերյալ Ֆրոյդն ասում է.

Երբ աշխատանքը ստույգ արդյունք չի տալիս - գուցե ինչպես պատահել է Լեոնարդոյի դեպքում - դա հոգեվերլուծության մեթոդաբանության թերությունների պատճառով չէ, այլ՝ այդ անձի մասին ավանդական մեթոդի տրամադրած անհայտ ու լճացած բնույթի պատճառով: Հետեւաբար, ծախողումը միշտ վերագրվում է հեղինակին, որը հոգեվերլուծության ստիպում է հետազոտություն կատարել այդքան աղքատ նյութերի հիման վրա (էջ 125):⁹

Արդյունքների ծախողման դեպքում Ֆրոյդը նախընտրում է չմեղադրել կիրառված թերի մեթոդին եւ անդրադառնալ անբավարար ու թերի նյութերին: Նրա մոտեցումը մի տեսանկյունից է ընդունելի՝ Լեոնարդոն իր ստեղծագործություններն ավարտելու հետ միշտ խնդիրներ ունեցած արվեստագետ էր, իսկ վերջին տարիներին նա մերժել էր արվեստը եւ ընտրել գիտությունը: Լեոնարդո դա Վինչիի մասին իր ծավալուն աշխատության մեջ Ֆրոյդն արվեստագետի մտերիմ օրագրերն օգտագործում է որպես ուսումնասիրության աղբյուր եւ նյութ, որտեղ արժեւորում էր արվեստագետի խոսքը՝ իր դիտարկումները փաստացի դարձնելու նպատակով:

Իմաստալից բովանդակության մասին - ինչը հստակ վրիպում է համարվում հոգեվերլուծության հետ չառնչվողի համար -, Ֆրոյդը նշում է.

Հոգեվերլուծողը տարբեր ձեւով է մտածում. նրա կարծիքով՝ թաքուն ներքին հոգեկան իրավիճակներն արտահանելու համար որեւէ բան փոքր չէ. վաղուց սովորել եմ, որ այդպիսի

մոռացումները կամ կրկնությունները իմաստալից են, եւ պետք է երախտապարտ լինել «անուշադրությանը», որը թույլ է տալիս արտահայտել այլ կերպով թաքնված առաջարկները (էջ 111):¹⁰

Լեոնարդոյի մտերմիկ օրագրի վերլուծության հիման վրա եւ փոքր դեպքերն ուսումնասիրելով, Ֆրոյդն ստանում է փաստեր Լեոնարդոյի վարքի մասին: Նա նկարագրում է, թե ինչպես օրաթերթերում չեն նշվում օրվա կարեւոր դեպքերը, եւ կատարում է տրամադրված նյութի վերլուծական ուսումնասիրություն՝ հետեւյալ տրամաբանությամբ, ինչպես մոտենում է յուրաքանչյուր խնդրին (ախտանշաններ, ծախողված արարքներ, երազներ, կատակներ, մշակութային երեւոյթներ, եւ այլն).

- ա. Երեւոյթների բնագավառի դասավորում ուսումնասիրությանն ուղեկցող գաղափարների միջոցով:
- բ. Այդ բնագավառի հետազոտում ու մանրամասն նկարագրություն:
- գ. Մինչեւ այդ անուշադրության մատնված մանրամասների արժեւորում:
- դ. Երեւոյթի կայացման դրդապատճառների ճշգրտություն:
- ե. Կրկնությունների, համաչափությունների, տարբերությունների, իմաստային կապերի եւ սորոյթների կարեւորում:
- զ. Նկարագրված կլինիկական եզրակացությունների սահմանումների մշակում:

Լեոնարդոյի օրագրի վերլուծության հիման վրա Ֆրոյդի կատարած ուսումնասիրության մեջ երկու մոտեցում է արտահայտվում: Նա առաջարկում է վերլուծել փոքր մանրամասնությունները, լեզվական խախտումներ-

րն ու վրիպումները որպէս ենթադրական անտրամաբանությունների փաստ:

Ֆրոյդն սկսում է հետազոտել Լեոնարդոյի օրագրի տարօրինակ բնույթի գրառումները՝ արվեստագետի տան մի ժամանակ աղախին Զատթրինայի թաղման վերաբերյալ հաշվարկները: Ֆրոյդն եզրակացնում է, որ հոգեհանգստի հաշվարկների միջոցով արտահայտվում էր արգելափակվածը՝ անհասկանալի ձեւով այլակերպվում է Լեոնարդոյի մոր սուգը: Նա կապ է հաստատում իր ուսումնասիրության հիմք ծառայող նկատառումների եւ դրանց մասին խոսելու հնարավորություն տվող սահմանումների միջեւ: Չգացական պատճառը Լեոնարդոյին ստիպել է այլակերպված գրառումներ կատարել: Ֆրոյդն եզրակացնում է.

Այստեղ նկատում ենք խոր զգացմունքների արտահայտություն, բայց՝ անգիտակից դարձած ճշման, ոչ-կարելի վարքերի հետեւանքով: Հակադիր ուժերը կարողացել են այնքան նսեմացնել այդ խոր զգացմունքների արտահայտումը, որ դու ինքդ ես նվազեցնում դրանց կարելիությունը: Բայց այնքան ուժգնությամբ է ճանապարհ բացում այդ աննշան արտահայտչական վարքը, որ ի հայտ են գալիս անգիտակցության մեջ պահված այն միտումները, որոնք գիտակցությունը ցանկանում էր բացահայտել (էջ 92):¹¹

Իր հոր մահվան մասին Լեոնարդոյի գրառման հիման վրա - որտեղ առկա է աննշմար վրիպում ունեցող իմաստալից բովանդակություն -, Ֆրոյդը վերահաստատում է իր ուսումնասիրությանը ծառայող իր հայտնագործությունը: Այդ գրառման մեջ առկա է մի փոքր վրիպում, որտեղ նախադասության վերջում արվեստագետը կրկնում է մահվան պահը, «Ժամը 7-ը»՝ կարծես նա մոռացել է, որ սկզբում արդեն նշել էր ժամանակը: Լեոնարդոն նույնպես կատարում է ավելի մեծ սխալ, երբ

նշում է հոր տարիքը՝ 80 տարեկան, այնինչ նա իրականում 77 տարեկան էր:

Ֆրոյդն եզրակացնում է, որ ինչպես եւ Զատթրինայի թաղման հաշվարկների դեպքում, Լեոնարդոն չի կարողացել թաքցնել զգացմունքներն իր հոր նկատմամբ, ինչը ժամանակի ընթացքում այլակերպված արտահայտություն դարձավ: Այդպիսի բնույթի կրկնությունը Ֆրոյդը կոչում է *հաստատականություն*, ճշման ձախողման գերազանց ցուցանիշը՝ Ես-ի պաշտպանողական գործողությունը: Հաստատականության միջոցով ջնջին մանրամասնության անդրադարձը նշանակում է թաքցնելու ու ճշման ենթակա երեւույթի այլակերպված արտահայտությունը:

Իր եզրակացությունների մեջ կիրառելով կարելիոր կապեր, Ֆրոյդը փորձում է ներկայացնել Լեոնարդոյի մտային զարգացման որոշիչ տարրերը:

Անդրադառնալով ձախողված վարքի մասին տեսությանը, *Մոռոյա կյանքի հոգեախտաբանություն*-ում (1901թ.) Ֆրոյդը նշում է այն վարքերը, որոնցում անգիտակից ցանկությունը արտահայտվում է շատ բացահայտորեն: Ձախողված վարքերը պետք չէ համարվեն խոսքի, հիշողության եւ գործողության վրիպումների հավաքածու. դրանք այն վարքերն են, որոնք անհատը կարող է հաջողությամբ կատարել, որոնց ձախողությունը անուշադրության կամ պատահականության հետեւանք է: Ձախողված վարքերը կապված են մասամբ ճշված հոգեկան նյութերի հետ, որոնք կազմված են արգելափակումներից եւ պաշտպանողական պահանջներից:

«Հոգեվերլուծության ներածության համաժողովների» (1917թ.) շարքում հեղինակը առաջին երեք փուլերը տրամադրում է ձախողված վարքերին՝ տարբերակելով հոգեկան գործունեության բոլոր թերությունները. մոռացումը (*das Vergessen*), *lapsus linguae* (*das Versprechen*), ընթերցանության սխալը (*das Verlesen*), գրության սխալը (*das*

Verschreiben), վարքի սխալը (*das Vergreifen*) եւ կորուստը (*das Verlieren*):

Հոգեվերլուծական ուսումնասիրության մեջ կենսագրական մեթոդի տեսությունը ներկայացնելուց հետո կվերլուծենք Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հետ կապված երևույթները՝ Աբրահամ Հարությունյանի եւ Կարապետ Խաչերյանի մտերմիկ օրագրերի, ինչպես նաեւ ժառանգորդներ Էդուարդո Պետրոսյանի եւ Մայքլ Առլեն կրտսերի գրական աշխատանքների միջոցով, որոնք ողբերգական դեպքերի պատմական փաստագրություններ են համարվում:

4. Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ցուցանիշները

Փաստագրությունների գործնական հետազոտման ժամանակ վերլուծություն ենք կատարում Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցության եւ դրա հոգեկան հետեւանքների ծավալների մասին:

Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվում է որակական կենսագրական մեթոդը, մասնավորապես հաշվի առնելով, որ փաստագրությունների հեղինակները բովանդակությանը տալիս են անցյալի եւ ներկայի հիշողությունների մասին զգացմունքային բնույթ, ինչը փաստացի ճշմարտության արժեք է պարունակում: Դերակատարների ներկայացրած տարբեր իրավիճակները, վարքեր ու գնահատումները վերակառուցում են ցեղասպանության պատմական գործընթացը եւ գործնական նյութեր են տրամադրում տրավմայի հետեւանքների մասին:

Ողջ ուսումնասիրության ընթացքում այլ տառատեսակով առանձնացվել է փաստաթղթերի կարեւոր բովանդակությունը, որն առնչված է ուսումնասիրված յուրաքանչյուր ցուցանիշի հետ:

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հետեւանք եղող եւ ուսումնասիրված ցուցանիշները հետեւյալներն են.

1. Փոխանցման անհրաժեշտությունը
 - 1.1. Փոխանցումը որպես «զանձ»
2. Տրավմայի մասին լռությունը
 - 2.1. Հրապարակման հետաձգումը
 - 2.2. Լռությունը՝ թաքցնելը
 - 2.3. Գաղտնիքը
3. Տրավմայի արտահայտությունը լեզվի միջոցով
 - 3.1. Չգացմունքային հաստատակամությունը
 - 3.1.1. Այլակերպման պաշտպանողական մեխանիզմը
 - 3.1.2. Ձեռագրի փոփոխությունը
 - 3.2. Չգացմունքային կիրքը
 - 3.3. Փաստաթղթերի վերնագրերը
 - 3.3.1. Իմաստալից կարեւորության արժեւորումը
 - 3.3.2. Վերնագրերի փոփոխությունները՝ Կ. Խաչերյանի օրագիրը
4. Ձախողված վարքեր «1922թ.» մասին
5. Ազդեցությունն ինքնության վրա
 - 5.1. «Հայ լինելու» առեղծվածները
 - 5.2. Ինքնության քայքայման փորձը
 - 5.3. Մահվան հետ կապված հայկական ինքնությունը
 - 5.4. Ազգանունների փոփոխությունները
 - 5.4.1. Գույումեյանի փոխարինումն Առլենով
 - 5.4.2. Դաբադյանի փոխարինումը Հարությունյանով
6. Վերապրողի մեղքը

1. Փոխանցման անհրաժեշտությունը

Հայկական ցեղասպանության տրավման արտահայտվում է ուսումնասիրության ենթակա փաստաթղթերի հեղինակների կողմից իրադարձությունների նկարագրության միջոցով, որոնք, նախաբաններից սկսած, ժառանգություն ստացած այդ հուզական մութ ազդեցությունը փոխանցելու անհրաժեշտությունն են ներկայացնում:

«Հայրիկ: Մեկ ու կես միլիոն ծայնի լռության ետեւում» (1991թ.) գրքի նախաբանում, Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների որդի Էդուարդո Պետրոսյանն այսպես է արտահայտում իր ապրումների մասին վկայություն թողնելու անհրաժեշտությունը.

Այս գրքի բովանդակությունն ընթերցող է որոնում: Դա դուք եք: Բայց այս գիրքը ծնունդ էր առնի, եթե չլինեք հայ նահատակների լուսկյաց ծայնը: Նրանք են դերակատարները: Ես միայն գրիչն եմ վերցրել... Փոքրուց զարմանում էի հայերի դեմ իրագործված վայրագությունների մասին պատմությունները լսելով: Դրանք լսել եմ իմ ծնողների բերնից, վերագտել եմ յուրաքանչյուր հայի անցյալում: Յուրաքանչյուր ընտանիքի պատմությունը կարծես սեփականի պատճենը լինեք: Հարմանալիորեն, ողբերգության համաշարադրանքում, միշտ մի փոքր ծիծաղելի տարր էր հայտնվում, ինչը մեր մանկական արցունքներին կիսաքաղցր համ էր տալիս: Մենք եղբայրացել էինք մեր մեծերի տանջանքի հետեւանքով: Նրանց պատմությունը մեր մեջ էր շարունակվում: Տարբեր դերակատարներով նույն դեպքերը ընդհանուր մի քողով էին ծածկում բոլոր ընտանիքներին (էջ 13):¹²

Միաժամանակ, Պետրոսյանը հայտարարում է, որ Հայկական ցեղասպանության ողբերգական պատմությունը պահանջում է այդ նահատակների հիշատակումը: Ժառանգությունը պետք է փոխանցել. «Այս դեպքում»

ժառանգությունը, իրավունքից պելի, պարտականություն է» (էջ 15):¹³

Իրենց ժողովրդի զանգվածային սպանության եւ բռնության հետքերի առկայությամբ, Հայկական ցեղասպանությունը կարելի է տեղ է զբաղեցնում ժառանգորդների կյանքում, որոնք փորձում են վկայագրել աներեւակայելին եւ ոչ-խորհրդանշականը՝ դաժան իրադարձությունների փոխանցման միջոցով:

1.1. Փոխանցումը որպես «գանձ»

Հարությունյանի եւ Խաչերյանի վկայագրությունների նախաբաններում առանձնանում է ժառանգորդների բազմիցս օգտագործած «գանձ» բառը: Դա խորհրդանշում է Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդ հայերի պահած այդ մեծ արժեքը՝ ճշմարտությունը կրելու եւ դա փոխանցելու կարելիությունը:

Հայկական ցեղասպանության մասին վերապատվելի Ա. Հարությունյանի գրած հուշերը անգլերեն լեզվով հրատարակվել են *Neither to Laugh nor to Weep* (1968թ.)¹⁴ վերնագրով: Նրա որդին՝ Վարդան Հարությունյանը թարգմանել է հայերեն ձեռագրից, եւ գրքի նախաբանում արտահայտում է իր մոտեցումը.

1938թ., ենթադրելով, որ իր կյանքի պատմությունը գուցե կարող է օգտակար լինել եւ խթանել հաճախ անարդար աշխարհի մարդկանց, հայրս ինձնից խնդրեց, որ անգլերեն թարգմանեմ իր հուշերը: Աշխատանքն ավարտելուց քիչ անց հայրս մահացավ եւ թարգմանությունը, ինչպես եւ հայերեն քնագիրը *դարձան ընտանիքի սեփականությունը՝ գանձի նման*: Ազգային եւ համաշխարհային հետազա իրադարձություններն ինձ հուշեցին, որ Հայաստանում իմ հոր կյանքի մասին պատմությունը պետք է հրապարակվի (էջ 5):¹⁵

Վերապրող վերապատվելի Աբրահամ Հարությունյանի գրքի նման, «գանձ» բառը կրկնվում է Կարապետ Խաչերյանի՝ Դորա Սաքայանի խմբագրած գրքի նախաբանում: Սաքայանը ծնվել է 1931թ. Սալոնիկում՝ Հունաստանում: Նա պատմում է, թե ինչպես է հայտնաբերել իր մորական պապի գրած օրագիրը.

(...) դա պահպանվել էր ընտանիքի արգենտինյան ճյուղում, *ձեռքից ձեռք էր անցել որպես արժեքավոր գանձ*, որի մասին ես անտեղյակ էի (էջ xvii):¹⁶

Փոխանցումը որպես գանձ

Վարդան Հարությունյան (Ա. Հարությունյանի որդին)	Դորա Սաքայան (Կ. Խաչերյանի թոռնուհին)
Աշխատանքն ավարտելուց քիչ անց հայրս մահացավ եւ թարգմանությունը, ինչպես եւ հայերեն բնագիրը <i>դարձան ընտանիքի սեփականությունը՝ գանձի նման</i> .	(...) դա պահպանվել էր ընտանիքի արգենտինյան ճյուղում, <i>ձեռքից ձեռք էր անցել որպես արժեքավոր գանձ</i> , որի մասին ես անտեղյակ էի (...)

Մահվան, սարսափի եւ ծայրահեղ տանջանքի փորձառության անհասկանալի երեւոյթի առաջ, վերապրողները Հայկական ցեղասպանության տրավմայի պատմությունը հետագա սերունդներին հանձնել էին որպես շատ արժեքավոր *գանձ*:

«Գանձ-տրավմայի» փոխանցումը

Հայկական ցեղասպանության պատմական իրադարձությունների ընթացքում վերապրողներ Ա. Հարությունյանի եւ Կ. Խաչերյանի գրած փաստաթղթերը խորությամբ արտահայտում են հայերի դեմ իրականացված

բնաջնջման ողբերգությունը, ինչը պատճառ դարձավ դեպքերի մասին հետագա լռության:

Հայկական ցեղասպանության հետեւանքով, վերապրողները հանդիպեցին մահվան հետ հատվող ծայրահեղ բռնության փորձությունների՝ իրենց տները պարտադրաբար լքելու նպատակով տեղահանումներից մինչեւ կանանց եւ երեխաների բռնաբարություններ:

Մահվան հետ շփված վերապրողների վկայություններում ներկա բնաջնջման մասին ճշմարտությունը թույլ է տալիս մոտենալ սարսափի պատկերներին:

Վերապրող Աբրահամ Հարությունյան

Հարությունյանը նկարագրում է հայ ժողովրդի բնաջնջման սկիզբը, երբ 1915թ. օգոստոսի 15-ին, հայերին ավելի ապահով շրջաններ տեղափոխելու պատրվակով՝ տեղահանումներ էին սկսվում դեպի Սիրիայի եւ Միջագետքի անապատները.

Այդ օրից սկսած, տեղահանման գործը կազմակերպված ձեւով կատարվեց: Օրական նոր ցուցակներ էին կազմվում, գնացքները մեկը մյուսի հետեւից էին շարժվում: *Բոլորը գիտեին, որ շուտով իրենց հերթն էլ հասնելու էր: Նվազագույն հույսի ճառագայթը չկար: Իրականում, քաղաքում տեղի ունեցած տխուր իրադարձությունները մարդկանց տրամադրում էին, որ ավելի լավ էր ճանապարհ ընկնել եւ ժամ առաջ մահվան հանդիպել:* Տասնյակ հայ անմեղներ գլխատվեցին քաղաքի տարբեր մասերում, իսկ դրանց դիակների ճոճը մարդկանց սարսափեցնում էր (...) *Կմ ժողովուրդը թաղվում էր* (էջ 89):¹⁷

Վերապրող Բժիշկ Կարապետ Խաչերյան

Բժիշկ Կ. Խաչերյանի մտերմիկ օրագիրը (որի հայերեն բնագրի վերնագիրն էր՝ 1922թ. *Իզմիրի իմ սարսա-*

փելի ապրումները), նկարագրում է 1915թ. Հայկական ցեղասպանության սկզբից յոթը տարի անց Իզմիրում տեղի ունեցած ջարդը:

Մուստաֆա Զեմալի հանձնարարությամբ՝ Իզմիրը հրկիզվել էր: Դա կոչվեց Իզմիրի խայտառակություն կամ Իզմիրի աղետ, որի հետեւանքով այդ քաղաքում եւ շրջակայքում բնակվող հայերն ու հույները վերացան: Չորս օր շարունակ, քեմալական ուժերը կողոպտեցին, սպանեցին եւ հրկիզեցին հիսուն հազար տուն, քսանչորս եկեղեցի, քսանութ դպրոց, հյուպատոսարաններ եւ խանութներ: Զաղաքի նավահանգստում կային բրիտանական, ֆրանսիական, իտալական եւ ամերիկյան նավեր, բայց դաշնակիցները հրաժարվեցին օգնության ձեռք մեկնել զոհերին, որոնց թիվը հարյուր հիսուն հազար հույն եւ հայ էր կազմում:

«Ապրումն» այն դեպքն կամ իրադարձությունն է, որն իր հետ բերում է գործընթացի կտրուկ եւ կոպիտ փոփոխություն: Այս առումով, բժիշկ Կարապետ Խաչերյանը վե նագրից սկսած փոխանցում է տրավմայի առկայությունը.

Նավաստիին ֆրանսերեն լեզվով աղաչեցինք, որ մեզ էլ տաներ: Բայց մեր աղաչանքներին խուլ ձեւացավ (...) Հանդիպում ենք երեք մահացու տարրերի. կրակը, թուրը եւ ջուրը: *Հուսահատ վիճակում ենք գտնվում:* Կիսն եւ երեխաներս սկսում են դառնորեն լացել եւ ասում են. «Ա՛խ, հայրի՛կ: Ինչու՞» մեզ չփրկեցիր թուրքերը հասնելուց առաջ: Հիմա վայրագորեն սպանվելու ենք եւ դու կլինես պատասխանատուն, ա՛խ...» Չեմ կարող պատասխանել: Միանում եմ նրանց ողբին եւ խոստովանում, որ միակ մեղավորը ես եմ, եւ արցունքն աչքերիս ներողություն եմ խնդրում: *Աղետից ազատվելու որեւէ ձեւ չկա: Հուսալքված ենք, վերապրելու հույս չունենք (...)* Եթե հույսի մի ճառագայթ է մնացել, ապա դա ծովն է: Վաղ առավոտից, շատերը ջուրն են

զգվում՝ ռազմանավերից ապաստան խնդրելու նպատակով (էջ 20):¹⁸

Գանձ-տրավմայի փոխանցումը

Ա. Հարությունյան	Կ. Խաչերյան
<i>Բոլորը գիտեին, որ շուտով իրենց հերթն էլ հասնելու էր: Նվազագույն հույսի ճառագայթը չկար:</i> Իրականում, քաղաքում տեղի ունեցած տխուր իրադարձությունները մարդկանց տրամադրում էին, որ ավելի լավ էր ճանապարհ ընկնել եւ ժամ առաջ մահվան հանդիպել: Տասնյակ հայ անմեղներ գլխատվեցին քաղաքի տարբեր մասերում, իսկ դրանց դիակների ճոճքը մարդկանց սարսափեցնում էր (...) <i>Իմ ժողովուրդը թաղվում էր:</i>	<i>Հուսալքված ենք, վերապրելու հույս չունենք (...)</i> Եթե հույսի մի ճառագայթ է մնացել, ապա դա ծովն է: Վաղ առավոտից, շատերը ջուրն են զգվում՝ ռազմանավերից ապաստան խնդրելու նպատակով:

Որպես *գանձ* Հայկական ցեղասպանության փոխանցման անհրաժեշտությունը խորհրդանշում է այն կարեւոր տեղը, որ զբաղեցնում է տրավման՝ որպես մշակումից զերծ ծայրահեղ բռնության իրավիճակ, որը պահվել է որպես շատ արժեքավոր դեպք՝ մի սերնդից մյուսը կտակելու համար:

Գանձ բառի ծագումը հունարեն է՝ *thesauros*: *Իսպանական Ակադեմիայի բառարանում*¹⁹ *գանձը* սահմանվում է որպես «...հավաքված եւ պահված գումար, արժեքավոր իրեր, ... մետաղադրամների եւ արժեքավոր իրերի հավաքածո, որի տերն անհայտ է»:

*Լառուս բառարանում*²⁰ նշված է. «...գումարի կամ արժեքավոր իրերի թաքնված կամ անհայտ պահեստ, որի պատկանելիությունը հստակ չէ»:

Այդ տեսանկյունից, հնարավոր է խորացնել տրավմայի ռիսկային համար հայ ժառանգորդների կիրառած «գանձի» սահմանումները.

1. Հայկական ցեղասպանությունը թաքցվել է անտեսվել է, ինչպես եւ *գանձը*.

ա. Ցեղասպան պետությունը, բնաջնջման նպատակով, գործեց քողարկման տակ՝ իր պարտականությունն իրականացնելու համար կիրառված ռազմավարություն:

բ. Ցեղասպանության սկզբից ի վեր, թուրքական պետությունը, իրար հաջորդող կառավարությունների միջոցով ուրացավ դրա գոյությունը:

գ. Ցեղասպանության տրավման, տրավմատիկ հիշողություն առաջացնող հոգեկան ցավի պատճառով, *թաքցրել եւ պահել են* նույն հայերը:

2. *Գանձի* նման, Հայկական ցեղասպանությունը չի կարելի սահմանել որպես «սեփականատիրոջը պատկանող», հաշվի առնելով հետեւյալը.

ա. Զանի որ Հայկական ցեղասպանությունը չի ընդունվում որպես այդպիսին, ուրացման պայմաններում անկարելի է դա գրանցել:

բ. Փորձ է արվում ջնջել Հայկական ցեղասպանությունը՝ կարծես դա չի պատահել, ինչը նշանակում է, որ վերապրողների համար՝ իրենց զոհերի հիշողությունը իրենց սեփականությունը չէ:

Հետեւաբար, Հայկական ցեղասպանությունն այն *գանձն* է, որ հայերը պետք է փոխանցեն, որպես տրավ-

մա, որի գրանցումն արգելվել է՝ ապրած վայրագությունների դեպքերը թաքցնելու եւ ուրանալու պատճառով:

Իրենց ուրացված զոհերին հիշելով՝ պատմությունը վերականգնվում է: Ինչպես բացահայտված *գանձի* դեպքում, հնարավոր է սեփականությունը վերականգնել, որպեսզի մոռացության չմատնվի՝ կարծես երբեք տեղի չի ունեցել:

Գանձը փոխանցել նշանակում է թույլ տալ, որ վերապրողները եւ ժառանգորդները կապ հաստատեն *թաքնված եւ մոռացված* տրավմայի հետ, իսկ հիշելու դեպքում՝ վերականգնեն հայ ժողովրդի ինքնությունն ու պատմությունը:

2. Տրավմայի մասին լռությունը

Դեպքերի դաժանության պայմաններում, Հայկական ցեղասպանության տրավմայի վերքը հետագա լռության վիճակի հետ փոխկապակցված է: Դա արտահայտված է հետեւյալ ցուցանիշների միջոցով. հրապարակման հետաձգումը, թաքցնելը եւ գաղտնիքը:

2.1. Հրապարակման հետաձգումը

Ցեղասպանության ժառանգորդ առաջին սերունդները 1965թ. կարողացան լռությունից դուրս գալ եւ հրապարակայնորեն հիշատակել ջարդերը: Համապատասխանաբար, Ա. Հարությունյանի գրած *Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել* վկայագրությունը 1872-1922 թվականների մասին՝ անգլերեն տարբերակով հրատարակվել է 1968 թվականին, հակառակ նրան, որ որդին դա հայերենից թարգմանել էր դեռեւս 1938 թվականին:

Բժիշկ Կ. Խաչերյանի օրագրի հայերեն բնագրի առաջին տարբերակը, որի վերնագիրն էր՝ 1922թ. *Իզմիրի իմ ապրումները* եւ գրվել էր 1922թ. օգոստոսի ու 1923թ. ապրիլի միջեւ, հրատարակվել է 1995 թվականին,

այսինքն՝ դա լռեցված պահպանվեց յոթանասուն տարուց ավելի՝ «գանձի» նման:

Հայկական ցեղասպանության նողկալիության հետեւանքով, վերապրողների սակավ վկայություններ պահպանվեցին: Իսկ տրավմայի ազդեցության տակ եւ անցյալի սարսափների առկայության պատճառով նահանջ է նկատվում:

Հրապարակման հետաձգումը

Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել Ա. Հարությունյան	1922թ. Իզմիրի իմ ապրումները Կ. Խաչերյան
Գրվել է 1872-1922թթ.:	Գրվել է 1922թ. օգոստոսի եւ 1923թ. ապրիլի միջեւ:
Որդին հրատարակել է 1968թ.՝ 46 տարի անց:	Թոռնուհին հրատարակել է 1995թ.՝ 72 տարի անց:

2.2. Թաքցնելը

Ցեղասպանության վերապրողների ապրած սարսափն ու վախը ստիպել են նրանց՝ անցյալի ցավալի իրադարձությունների մասին լռություն պահպանել: Լռեցման մեջ ներկա էր հայկական անխոս տրավման: Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդներ Մայքլ Առլեն կրտսերն ու Էդուարդո Պետրոսյանն արտահայտում են իրենց կարծիքը թաքնվածի մասին:

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Իր հայ նախնիների պատմության որոնման ընթացքում, Մայքլ Առլեն կրտսերը լռեցման հետ կապված մի ցավալի բարդ իրավիճակի է հանդիպում:

ա. Բացահայտում եւ ներկայացնում է իր ապրումները թաքնվածի մասին, որն արտացոլվում էր ջարդերի մասին լռության միջոցով.

Գիտեի, որ պետք է սկսեի հայերի մասին «դժվար» գրքերը կարդալ, այսինքն՝ ջարդերի մասին Առաջին աշխարհամարտի գրականությունը, բայց ինձ համար ցավալի էր. Հեշտ չէր՝ չէի ցանկանում սարսափելի բաներ կարդալ կամ չէի ցանկանում հայերի հալածանքների մասին կարդալ (...) Այդ գրքերի, այդ պատմությունների մեջ թաքցնում էի բան կար, որ շատ էր խանգարում, ավելին, քան ուրիշ բաներ երբեւէ խանգարել էին: Դա բարոյական սրտխառնոցից բարդ էր, մի դիտորդի հայացքներից ավելի էր խանգարում (էջ 27):²¹

բ. Պատմական անցյալին անդրադառնալու ժամանակ Առլեն կրտսերը նկարագրում է այն մեծ լռեցումը, որ շրջապատում է 1894թ. Արդուլ Համիդի իրագործած՝ հայերի ջարդերի առաջին դեպքերին.

Երկամյա ժամանակահատվածում, Օսմանյան կայսրությունում շուրջ երեք հարյուր հազար հայ սպանվեց՝ յուրահատուկ լռության մեջ, որովհետեւ հատուկ էր պահպանվող լռությունը այդ «իրադարձությունների» շրջանակներում: Սա այն պատմական ծանր լռությունը չէ, որն անցյալում ընդհանրապես ծածկում էր թե՛ մարդասպանին եւ թե՛ զոհին (...) Մտածեք իմ պատմության ջարդերի մասին. անծանոթ հովտում շրջապատված ցեղախմբեր կամ բանակներ իրենց բնակավայրերից հեռու մինչեւ վերջ ջարդվում էին, չկար մեկը, որ պատմեր տեղի ունեցած «դեպքերի» մասին (...) Ինչ մենություն եւ լռություն էր տիրում այս խոսքերը գրելու ժամանակ (էջ 118):²²

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Իր *Հայրիկ*: Մեկ ու կես միլիոն ծայնի լռության ետեւում գրքի նախաբանում, Էդուարդո Պետրոսյանը հստակորեն կապ է հաստատում մեկ ու կես միլիոն հայերի մահվան մասին լռության եւ Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հիշատակման հոգեկան ցավի միջեւ:

Որեւէ մեկը չի ցանկանում տհաճը հիշել: Ժողովրդի մեծ մասը օտար եւ հեռավոր արցունք թափելու ժամանակ չունի: Առավել եւս, եթե խոսքը մարդկային սպանդանոցների մասին է, ինչպիսիք էին Սեբաստիան, Դեր-Էլ-Չորը, Էրզրումը, Բիթլիսը, Տրապիզոնը, Վանը, Մուշը, Այնթապը, Չեյթունը, Երզնկան, Դեորթ-Յունը, Դիարբեքիրը, Խնուսը, Խարբեքիրը, Ֆնդըջակը, Յոզղատը, Մարաշը, Մալաթիան, Ռալ-ուլ-Այնը... եւ այլոք: Բոլորն էլ այդքան դժվար էր արտասանելը եւ այդքան հեռու էին աշխարհից (էջ 14):²³

ա. Պետրոսյանը պատմության ընթացքում խորհրդանշական կապ է հաստատում լռության եւ հայ նահատակների միջեւ, երբ ամերիկացիների հովանավորության տակ գտնվող *Նիր Իսթ Ռիլիֆ* կազմակերպությունը փորձում էր փրկել ցեղասպանությունից վերապրողներին:

Հասանք Շադդադե: Թուրք զինվորներ չկային: Գրեթե լքված էր: Այդ վայրը տեսնելիս՝ տխրեցի: Մահվան սպասող հայերի բազմությունն այլեւս չկար: Գուցե կասեն, որ նրանք երբեք այդտեղ չեն եղել: Ամենուր լռություն էր: Չնայած, որ որոշ ժամանակ էր անցել, բոլորս տեղանքին ծանոթ էինք: Մեր նահատակներն այդտեղ էին: Հակառակ անցած տարիներին՝ ինչ-որ մի տեղ (էջ 218):²⁴

բ. Յուրահատուկ արտահայտչական շեշտով են ներկայացվում վերապրողների զգացմունքները: Պետրոս-

յանն իր հոր՝ Հակոբի կերպարի միջոցով հստակորեն բացահայտում է այն, ինչ պետք է լռեցման ենթարկվեր:

Բոլորս միասին լռություն խնդրեցինք: Չէինք ցանկանում այդքան սարսափելի հիշողություններ հրապարակայնորեն վերածնել: Մտերմությունն էինք նախընտրում: Յուրաքանչյուրն իր տանջանքով, առանձին: Ավելի լավ էր: Հիշողությունները մեր ներսում էին: Պայմանավորված լռությունը նպաստում էր այդքան պահված տխրությունը նվազեցնելու համար: Յուրաքանչյուրը մենության մի մասնիկ էր պահանջում: Խմբի ներկայությունն ընտանիքի նման էր գործում: Փոխադարձաբար պաշտպանված էինք զգում մեր անցյալով, մեր ընդհանուր դժբախտությամբ (էջ 220):²⁵

Լռությունը տրավմայի դիմաց

Մայքլ Առլեն կրտսեր	Էդուարդո Պետրոսյան
(...) պետք է սկսեի հայերի մասին «դժվար» գրքերը կարդալ, այսինքն՝ ջարդերի մասին (...) բայց ինձ համար ցավալի էր. (...)Այդ գրքերի, այդ պատմությունների մեջ թաքուն մի բան կար, որ շատ էր խանգարում, ավելին, քան ուրիշ բաներ երբեւէ խանգարել էին: (...)	Մահվան սպասող հայերի բազմությունն այլեւս չկար: Գուցե կասեն, որ նրանք երբեք այդտեղ չեն եղել: Ամենուր լռություն էր:
Որովհետեւ հատուկ էր պահպանվող լռությունը այդ «հրադարձությունների» շրջանակներում: Սա այն պատմական ծանր լռությունը չէ, (...) դեպքի հնությունից բխող լռությունը (...)հատիկի փոխարեն արյան գետեր աճեցին (...) Ինչ մենությունն էլ լռություն էր տիրում այս խոսքերը գրելու ժամանակ:	Բոլորս միասին լռություն խնդրեցինք: Չէինք ցանկանում հրապարակայնորեն վերածնել այդքան սարսափելի հիշողություններ: Մտերմությունն էինք նախընտրում: Յուրաքանչյուրն իր տանջանքով, առանձին: (...) Պայմանավորված լռությունը նպաստում էր այդքան պահված տխրությունը նվազեցնելու համար:

Հայկական ցեղասպանության տրավման, որպես ժառանգորդների ենթակայական մոտեցման մեջ դժվարությամբ սպիացող վերք, հստակորեն ներկայացվում է լուռության միջոցով: Այդ վարքը պայմանավորված է իրենց ապրած սարսափը փոխանցող համապատասխան տեղեկությունների բացակայությամբ:

2.3. Գաղտնիքը

Հայկական ցեղասպանության լռեցումը մեզ մոտեցնում է սարսափի եւ լուռության միախառն գաղափարին, ինչն արտացոլվում է ժառանգորդների վրա:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյանն այս խոսքերով է բացահայտում աննկարագրելիի առկայությունը, որը փոխանցվում էր գաղտնիքի ձեւով.

Այն ժամանակներում, մեր մեծերը ցածրաձայն էին խոսում, նրանց ծածկագրով բառերը չէինք հասկանում: Ոմանք, ցավոտ բացազանչություններով գլուխն էին շարժում. դրանք միավանկեր էին (...) Մենք փոքր էինք, եւ այդ պահը դաժան էր: *Կար մի գաղտնիք: Մի ստվեր Այն ժամանակ բոլորս թույլ էինք անձանոթ վտանգի դիմաց՝ դա կարող էր մուտք գործել մեր սարերով, մեր դռներով: Բացում էինք մեր աչքերը, քանի որ մեր ականջները բավարար չէին: Անխուսափելիորեն, ծայների անբավարարությունը լրացնում էինք սարսափի պատկերներով (էջ 24):²⁶*

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Մայքլ Առլեն կրտսերն իր պատմությունը կենտրոնացնում է հայկական ինքնության գաղտնիքի շուրջ ստեղծ-

ված մթնոլորտի վրա, ինչպես նաեւ իր հոր պատմության շուրջ, որն իր կարծիքով, առեղծված էր.

(...) Հորս հարցեր էի տալիս Հայաստանի մասին, բայց ոչ հաճախ, քանի որ պարզ էր, որ նա չէր ցանկանում ամռնվել այդ հարցի հետ, չէր լսում իմ հարցերը, թեեւ անձամբ ես էլ չէի ցանկանում կապ ունենալ դրա հետ (էջ 14):²⁷

Հայերի ինքնության եւ պատմության մասին գաղտնիքի շուրջ լուռությունն էլ ներկայանում է Առլենի այս փաստաթղթում, որն, ինչպես եւ Պետրոսյանի դեպքում, կապված է սարսափի պատկերների հետ.

Ընդհանրապես, հանգիստ էի ամեն ինչ իր տեղում թողնելով: Միայն հետաքրքրություն էր առաջացել իմ հայկական արմատի նկատմամբ (...) (Ի՞նչ էին հայկական խնդիրները) ենթադրում եմ, որ դա կապված էր «թուրքական ջարդերի», «սոված հայերի» եւ այլ *Նողկալի ու հեռավոր դեպքերի* հետ, որոնց մասին աղոտ տեղեկություններ ունեի եւ, որոնք կապ չունեին մեզ հետ: Ինչի՞ց էի վախենում (...) իմ վախի պատճառով, վերջում հորս ատում էի: Դա իմ միակ զգացմունքը չէր իր նկատմամբ, նաեւ սիրում էի նրան: Հակառակ այն բանին, որ նա իր զգացմունքները չէր արտահայտում, նա ինձ հետ բարի էր: Իմ հայրն էր: Բայց նաեւ վախենում էի նրանից: *Մի բան մեզ բաժանում էր իրարից - աննկարագրելի մի բան - եւ, ըստ երեւոյթին, դա անհասանելի էր: Օտարներ էինք (էջ 15):²⁸*

Տրավմայի մասին գաղտնիքը

Էդուարդո Պետրոսյան	Մայքլ Առլեն կրոտեր
Կար մի գաղտնիք: Մի ստվեր: Այն ժամանակ բոլորս թույլ էինք անծանոթ վտանգի դիմաց (...) ծայների անբավարարությունը լրացնում էինք սարսափի պատկերներով:	(...) Դա կապված էր <i>Նոդկալի</i> <i>ու հեռավոր դեպքերի</i> հետ էր, որոնց մասին աղոտ տեղեկություններ ունեի եւ որոնք կապ չունեին մեզ հետ: Ինչի՞ց էի վախենում (...) Մի բան մեզ բաժանում էր իրարից - աննկարագրելի մի բան - եւ, ըստ երեւոյթին, դա անհասանելի էր: <i>Օտար-</i> <i>ներ էինք:</i>

Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների եւ ժառանգորդների միջեւ ժամանակի ընթացքում պահպանվեց մի գործընթաց՝ լուրջությամբ, որպես ենթակայորեն դժվարությամբ սպիացող վերքի տրավմայի դիմաց պաշտպանություն: Արտաքին իրականության մահացու հետեւանքների դիմաց, *փորձ են արել ջնջել ցավը*՝ հոգեկան հավասարակշռության համար անհրաժեշտ լուրջության միջոցով:

Հայկական ցեղասպանության շուրջ ստեղծված լուրջությունն աննկարագրելիի դիմաց տրավմայի ցուցանիշն է՝ *բառերն էին պակասում*՝ ապրած ծայրահեղ բռնության իրավիճակները փոխանցելու համար:

Ցեղասպան արարքի՝ ծագումնաբանական իմաստով որպես մարդկային կարգի, հիշողության եւ մի ժողովրդի մշակույթի ոչնչացման փորձը մեզ թույլ է տալիս նկատել, որ վերապրողներն ապրել են դահիճ պետության մահացու ցանկությունը, որն իրականացվել է հայ ժողովրդի բնաջնջման մութ ճշմարտությամբ: Ծայրահեղ անպաշտպանության տրավմատիկ պահերի առկայու-

թյան պայմաններում, սարսափի պատկերներն առաջնային տեղ են զբաղեցնում, եւ սարսափի իրավիճակների ներկայացուցիչը դառնում է լուրջությունը: Նույնիսկ ցեղասպանությունից - որտեղ հայերի դեմ խտրականությունը, հալածանքը եւ մահվան սպառնալիքը դեռեւս առկա էին - հետո, շատ հայեր վախի պատճառով չեն փոխանցել իրենց ապրումները: Նրանք որպես պաշտպանության ձեւ որդեգրեցին լուրջությունը՝ ցեղասպանության տրավմայի մշտական վերականգնման դիմաց:

Վերապրողների ժառանգորդները մեծացան այն միջավայրում, որտեղ բոլորի մեջ լուրջության ծանր բեռն էր գերիշխում, որտեղ ոչ մի բան չէր կարող ակնարկել այդ նահատակներին: Լուրջության ազդեցությունը նշանակում է այդքան ողբերգական անցյալի աննկարագրելի, որը հաջորդ սերունդներին փոխանցվել է դեպքերի պատմականացման բարդությամբ, եւ հետեւաբար, հայկական ինքնության կորստյան հաշվին:

3. Տրավմայի արտահայտությունը լեզվի միջոցով

Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների եւ ժառանգորդների փաստաթղթերի պատմողական ոճի վերլուծության մեջ, նշվում են լեզվի վերաբերյալ հետեւյալ առանձնահատկությունները.

3.1. Չզացմունքային հաստատականությունը

Անհասկանալի դաժան մահվան դիմաց, շարդերից վերապրողների լեզվական ոճի մեջ առանձնանում է զզացմունքային հաստատականությունը՝ հուզական մեկուսացման հետ մեկտեղ: Խայտառակ դեպքերի նկարագրության ժամանակ բացակայում են հուզականությունը կամ ոգեւորությունը, տրավմատիկ իրավիճակներում ի հայտ է գալիս հոգեկան ցավը:

3.1.1. Այլակերպման պաշտպանական մեխանիզմը

3.1.2. Ձեռագրի փոփոխությունը

3.2. Չգացմունքային կիրքը

Ցեղասպանության ժառանգորդներն ավելի կրքային ոճ են ներկայացնում, որտեղ ավելի խորությամբ է փոխանցվում կապը տրավմայի սարսափելի բնույթի հետ:

3.3. Փաստաթղթերի վերնագրերը

Կարեւորություն է ստանում փաստաթղթերի վերնագրերի իմաստային արժեքի եւ ցեղասպանությունը որպես տրավմատիկ իրադարձության միջեւ հաստատված կապը:

3.1. Չգացմունքային հաստատակամությունը

Ցեղասպանությունից վերապրած վկաները, որոնք տրավմայի զանգվածային ազդեցությունը զգացին, իրադարձությունները նկարագրելու ժամանակ զգացմունքային տարրերից զուրկ մի ոճ կիրառում են: Որպես լեզվական ոճ՝ վերապրողներ Ա. Հարությունյանի եւ Կ. Խաչերյանի օգտագործած զգացմունքային հաստատակամությունը, Հայկական ցեղասպանության մասին իրադարձությունները ներկայացվում են հզորությամբ եւ սահմանափակ հուզականությամբ՝ հակառակ նրան, որ երկու վկայագրերում էլ, նախաբաններում, ներկայացվում է մահվան հետ ծայրահեղ շփման երեւոյթը որպես կարեւորագույն տարր:

Չգացմունքային հաստատակամություն՝ նախաբանների նկարագրությունը

Աբրահամ Հարությունյանի՝ «Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել» վերապրող Հարությունյանի փաստաթղթի նախաբանը վերապատվելի հոստ Մուսայանն սկսում է պատ-

մության մեջ հուզական տարրերի բացակայություն նշող այս խոսքերով:

Նպատակ չենք հետապնդում ինչ-որ բան ավելացնել կամ պակասեցնել հաջորդ էջերի բովանդակությանը: Դրանք պատկերավոր կերպով ներկայացնում են միամտության հասնող՝ մի անկեղծ ու անկողմակալ մարդու հիշողություններն ու կենսագրական գրառումները (...). Նա *հոգեկանի արտահայտությունից զուրկ լեզվով*, տպավորիչ արտահայտչականությամբ պատմում է իր ժողովրդին բախտ վիճակված ողբերգության մասին (...) (էջ 9):²⁹

Բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը

Սույն ուսումնասիրության համար, պապի՝ Կարապետ Խաչերյանի գրքի՝ Դորա Սաքայանի գրած նախաբանը հատուկ կարեւորություն է ստանում հետեւյալ պարբերության համար, որտեղ հեղինակի գրական ոճի նկարագրությունը նույնպես հատկանշում է գրական հաստատակամությունը:

Նրա հայերեն բառապաշարը հարուստ է, իսկ բառերի ընտրությունը՝ զգուշավոր: Հոգեբանորեն բարդ հատվածներում չկա հուզական եւ չափազանցված խոսք: Այս հաստատակամությունն է ազդեցիկ դարձնում աշխատանքը: Նույնիսկ ամենասարսափելի իրավիճակները նկարագրելիս, *բժիշկ Խաչերյանի խոսքերը հարաբերականորեն զուրկ են հուզմունքից*: Միայն նկատի ունենալով դահիճների դեմ բողոքները եւ զգացմունքային *սակավ խախտումները*, կարող ենք նկատել այն սահմանափակումները, որոնք ուղղված էին առարկայորեն արդյունքի հասնելու: Բժիշկ Խաչերյանի իրապաշտական եւ տրամաբանական ոճն սկզբից մինչեւ վերջ գրավում է ընթերցողի երեւակայությունը՝ վերջինիս ներառելով որպես իրադարձությունների մասնակից: Երբեմն, խոսքի վերահսկված մինիմալիզմը այնքան է գրավում, որ նույնիսկ կարող ենք խոսել գեղագիտական հաճույքի մասին (էջ xix):³⁰

Չգացմունքային հաստատականության մասին նկարագրություն

Աբրահամ Հարությունյանի Վերապատվելի Խոսք Մուսայանի նախաբան	Կարապետ Խաչերյան Դորա Սաքայանի նախաբան
(...) միամտության հասնող՝ մի անկեղծ ու անկողմնակալ մարդ (...). Նա պատմում է <i>հոգեկանի արտա- հայտությունների գուրկ լեզվով</i> (...)	Հոգեբանորեն բարդ, հատ- վածներում չկա հուզական եւ չափազանցված խոսք: (...) <i>բժիշկ</i> Խաչերյանի խոսքերը հարաբերականորեն <i>հուզմունքից գուրկ են:</i> Միայն նկատի ունենալով դահիճների դեմ բողոքներն ու զգացմունքային <i>սակավ</i> <i>խախտումները</i> (...) խոսքի վերահսկված մինիմալիզմը (...)

Ժառանգորդներ Մուսայանը եւ Սաքայանը նկատում են վերապրողներ Հարությունյանի եւ Խաչերյանի վկայագրությունների պատմողական ոճի ծայրահեղ հաստատականությունը, որպես պաշտպանական միջոց՝ շարդերի ականատեսներ լինելու հետեւանքով ծայրահեղ տխրության դիմաց:

Վերապրող Ա. Հարությունյան

Ադանայի ջարդի (1909թ.) մասին նկարագ-
րություն՝ համեմատություն Սկարֆուլիոյի
վկայության հետ

Վերապրող Ա. Հարությունյանը չափավոր ու ամփոփ կերպով նկարագրում է Հայկական ցեղասպանությանը նախորդող, 1909թ. Ադանայի ջարդերի ընթացքում տեղի ունեցած սարսափի եւ բռնության պատկերներն այս խոսքերով:

Ադանայի ջարդն սկսվեց 1909թ. ապրիլի 13-ին, իսկ հաջորդ օրը՝ Ավետարանչական միության վերապատվելիները, հովիվներն ու պատգամավորները տարեկան համաժողովի ժամանակ հրկիզվեցին Օսմանիեի եկեղեցում (...) Ամեն ինչ հաստատված էր: Դժբախտությունն իրականություն էր: Ադանայի եւ շրջակայքի ջարդը հաստատված իրադարձություն էր: Եվ դա ամենը չէր: Այդ նույն օրը ջարդն սկսվել էր Մարաշում եւ *երկաթագործների շուկայում (Դեմիրքի-լերըն չարշսը)*: Դարբինների շուկայում քառասունվեց հայ սպանվեցին իրենց իսկ գործիքներով՝ դարբինի սատանայական գործիքներով: Նրանց դիակները փողոցներում փռված էին մնում (Էջ 74):³¹

Ա. Հարությունյանը գլուխն ավարտում է քաղաքական դեպքերով՝ *նկարագրությամբ, զգացմունքների արգելափակմամբ*:

Մի քանի օր անց հայտարարվեց Կարմիր սուլթանի տապալումը: Սրտերը հանգստացան եւ մեր կյանքը շարունակվեց սովորականի պես: Բայց շուտով ողբալու նոր առիթներ հայտնվեցին: Ամեն տարի, այս եղանակի ժամանակ, Չեյթունի տղամարդիկ գնում էին Ադանա՝ բամպակի դաշտերում աշխատելու համար: Այդ տարի, գնացածներից շատերն սպանվել էին: Վերադարձողներն ուրախություն պարգևեցին իրենց ընտանիքներին, բայց մյուսները՝ սուգ եւ արցունք ուղարկեցին (Էջ 74):³²

Կիլիկիայի հայերի՝ Ադանա քաղաքում կենտրոնացած ջարդերը, պատմականորեն շրջադարձային համարվեցին, որպես Հայկական ցեղասպանության իրագործման իթթիհադական երիտթուրքերի փորձական փուլ: Այդ ջարդն իրականացվել էր օրեր տեւած արյունարբու հալածանքների, կողոպուտի եւ հայ կանանց բռնաբարությունների հետ. հազարավոր հայեր մորթվեցին, եկեղեցիներում ապաստան գտածներ՝ հրկիզվեցին: Այդպիսով, երեսուն հազարից ավելի հայ սպանվեց:

Այդ սարսափազդու դեպքերի Հարությունյանի նկարագրությունը զերծ է ողբերգական ոճից: Որպես զգալի հակասություն այդ պատմական իրադարձության նկարագրության վերաբերյալ, ներկայացվում է Անտոնիո Սկարֆուլիոյի՝ «Ադանայի ավերումը՝ ականատեսի պատմությունը» վերնագրով վկայագրությունը, որ հրատարակվել է 1909թ. հունիսի 29-ին, Բուենոս Այրեսի *Լա Նա-սիոն* թերթում: Հոդվածը ներկայացնում է անկողմնակալ ականատեսի նկարագրած իրադարձությունները եւ մանրամասնորեն պատմում է հայերի դեմ իրագործված վայրագությունների ու սարսափի մասին:

(...) անմիջապես սկսվեց փախուստը՝ անգիտակից ժողովրդի խենթ վազքը: Ետ մնացածները, ընկնողները, հատկապես՝ կանայք, ճանապարհին բռնվեցին. ջարդեցին նրանց ոտքերը՝ զենքերով խփելով: Կտրում էին ձախ ձեռքի մատները, թրի ծայրով աջ աչքերն էին հանում, ականջները կտոր-կտոր էին անում, վզներն էին սղոցում, հետո ծանր փայտերով եւ կապարե բեկորներով խփում էին (...) մերկացնում էին, նավթով օծում ու հրկիզում (...) Հետո սկսվեց քաղաքի հրկիզումը (...) Ամեն անկյունից *կատաղած ճիչեր, կանանց եւ երեխաների սիրտ ճաքեցնող արտասուք, լաց, տղամարդկանց հուսահատ բացազանչություններ էին լսվում:* (...) Մինչ մարդիկ սարսափահար փախչում էին իրենց հրկիզված տներից՝ նրանց վրա կրակում էին (էջ 15):³³

Համեմատական աղյուսակում ներկայացվում է նույն պատմական իրադարձության մասին երկու տարբերակ. վերապրող Հարությունյանի վկայության մեջ բացահայտ է զգացմունքային հաստատակամությունը՝ որպես պաշ-պանական մեթոդ մահվան եւ սարսափի պատճառով ծայրահեղ տխրության դիմաց: Իսկ ականատես Անտոնիո Սկարֆուլիոյի դեպքում, առանձնանում է պատմական իրադարձությունների մասին ծայրահեղ դաժան արտահայտչականությունը:

Ադանայի ջարդը
(1909թ.)

Հարությունյանի վկայությունը՝ հաստատակամություն	Սկարֆուլիոյի վկայությունը՝ արտահայտչականություն
Դժբախտությունն իրականություն էր: Ադանայի եւ շրջակայքի ջարդը հաստատված իրադարձություն էր: Եվ դա ամենը չէր: Այդ նույն օրը ջարդն սկսվել էր Մարաշում (...) Դարբինների շուկայում, քառասունվեց հայ սպանվել են իրենց իսկ գործիքներով՝ դարբինի սատանայական գործիքներով:	(...) անմիջապես սկսվեց փախուստը, անգիտակից ժողովրդի խենթ վազքը: Ետ մնացածները, ընկնողները, հատկապես՝ կանայք, ճանապարհին բռնվեցին, ջարդեցին նրանց ոտքերը, զենքերով խփելով: Կտրում էին ձախ ձեռքի մատները, թրի ծայրով աջ աչքերն էին հանում, ականջները կտոր-կտոր էին անում, վզներն էին սղոցում, հետո ծանր փայտերով եւ կապարե բեկորներով խփում էին (...) մերկացնում էին, նավթով օծում ու հրկիզում (...) Հետո սկսվեց քաղաքի հրկիզումը (...) Ամեն անկյունից կատաղած ճիչեր, կանանց եւ երեխաների սիրտ ճաքեցնող արտասուք, լաց, տղամարդկանց հուսահատ բացազանչություններ էին լսվում: (...) Մինչ մարդիկ սարսափահար փախչում էին իրենց հրկիզված տներից՝ նրանց վրա կրակում էին
Մի քանի օր անց հայտարարվեց Կարմիր սուլթանի անկումը: Սրտերը հանգստացան եւ մեր կյանքը շարունակվեց սովորականի պես:	

3.1.1. Այլակերպման պաշտպանական մեխանիզմը

Հայկական ցեղասպանության տրավմատիկ պահերի նկարագրության մեջ, վերապրողների վկայություններում նկատվում է այլակերպման երեւոյթի կիրառումը, որպէս պաշտպանական մեթոդ՝ նկարագրությունների խորությունը վերահսկելու համար:

Այլակերպման գաղափարը սահմանվում է որպէս խոր նկարագրությունից դեպի ուրիշ, ավելի մակերեսային նկարագրություն տեղափոխվելը, որոնք իրար շղթայված են:

Վերապրող Հարությունյան

Երբ տրավմայի առկայության պայմաններում ստիպված է լինում արտահայտվել, Հարությունյանն այլակերպման մեխանիզմն օգտագործում է որպէս պաշտպանական միջոց:

Երբ զգացմունքները լցված են հոգեկան ցավով, օգտագործում է այլակերպումը եւ ոչ-հայ կերպարների միջոցով արտահայտում է հայ զոհերի հուզական վիճակը:

Կարող ենք այդ մեխանիզմը գտնել պատմության կարեւոր հատվածում. 1915թ. օգոստոսի 7-ին բոլոր զենքերը հանձնելու հրաման էր արձակվել, որտեղ սպառնալիք էր հնչում, թե հրամանը չկատարողն անմիջապէս գնդակահարվելու էր: Հարությունյանը հիշում է սարսափի պահերը.

Շաբաթ օր, օգոստոսի 7-ն էր հասել: Դժոխքի օրը: (...) Իրար շղթայված, փողոցներով նրանց տարան սպանդանոց (...) Ոմանց մորթեցին: (...) Մյուսներին տարան Աղուր լեռան ստորոտը եւ այնտեղ բազմության առաջ գնդակահարեցին: (...) Ճգմունք էին ողջ մնացածների գանգերը: Այդ սարսափելի պատկերի ականատեսն էր եղել գերմանացի միսիոներ, բարի Հեր Սպիկերը (...) Ես նրա կողքին էի: Մի քանի շաբաթ

անց Հեր Սպիկերը մահացավ՝ չկարողանալով դիմանալ այդ անարդարություններին: Հայի կրծքում մեխված թուրը ներթափանցել էր նաեւ նրա կրծքը: Նույնը պատահեց Այնթապի միսիոներ՝ բժիշկ Շեփարտին, որն իր տանը մահացավ, սիրտը ճգմված՝ Ուրֆայի հայերի տանջանքի պատճառով (էջ 88):³⁴

Այս իմաստալից պարբերությունն արտացոլում է տանջանքի պատճառած ծայրահեղ ցավը, եւ թույլ է տալիս տեսնել *անհանդուրժելի եւ կյանքից հրաժարվելու* միջեւ փոխադարձ կապը. Հարությունյանը մեծ խորհրդանշումով է նկարագրում երկու անձնավորությունների մահը՝ Հայկական ցեղասպանության պատմության շրջանակներում: Նկատվում է, թե ինչպէս ապրած իրադարձությունների բուռն բնույթի հետեւանքով զգացմունքները վերահսկելու նպատակով, Հարությունյանն այդ երկու միջնորդ կերպարներին այլակերպման միջոցով փոխանցում է վախի եւ անտանելի ցավի այն զգացմունքները, որոնք հենց հայերը չեն կարող արտահայտել:

Վերապրող Կարապետ Խաչերյան

Բժիշկ Կ. Խաչերյանը զուսպ կերպով է ներկայացնում իր զգացմունքները, մասնավորապէս մահվան վտանգ ներկայացնող բուռն իրավիճակներով առանձնացող կարեւոր հատվածներում.

Սարսափով եմ նայում գաղթականների անսպառ բազմությանը (...) Արագ փողոցն եմ անցնում եւ հասնում նավահանգստի գլխավոր շենքը: Նկարագրում եմ տխուր իրականությունը (...) Ծուխը տարածվում է մի հսկա ամպի նման, (...) մոխիրները մեր գլուխների վրա են թափվում: Փչող քամին (...) հետզհետե ուժեղանում է, բորբոքում հրդեհին: Երեկոյան, հրդեհը տարածվում է հունական թաղամասերում, որոնց բազմությունը խուժում է նավահանգստի ուղղու-

թյամբ: Կրակի տարածման զուգահեռ, սարսափահար մարդկանց թիվն ավելանում է, տարածվում է մի հսկա ալիքի նման (...): *Իզմիրի այս հորդեն աննկարագրելի է աներեւակայելի է: Մեզ համար է՛լ հույս չկա. մեր բնաջնջումը մի քանի ժամվա հարց է (...)* Նավահանգստի բոլոր հրաշալի շենքերը (...) եւ այլ գեղեցիկ կառույցներ մի քանի ժամում կրակի գերին են դառնում: *Պատերի կմախքի անկման ուժգին ոռոցն ու սարսափելի ճոճքը հեռուն են հասնում, իսկ մենք, զգալով մահվան սառը շունչը, մեզ համարում ենք վերջնական դատաստանի զոհերը: Բայց կյանքը քաղցր է եւ նույնիսկ այս հուսահատ պահերին, մեզ չի լքում ապրելու ցանկությունը* (էջ 18):³⁵

Վերապրող հաջերյանի այս պարբերությունում առանձնանում է հայերի ջարդի տրավմատիկ իրադարձության ազդեցության կապը 1922թ. Իզմիրի հրկիզման հետ: Չգագմունքային ապրումներին տեղ տալու փոխարեն, նա «տխուր իրականությունը նկարագրելու» համար բազմիցս *այլակերպում է* իր տխրության բովանդակությունը ծխի եւ քամու նկարագրության միջոցով, համապատասխան խորհրդանշումով: Խիտ ծուխը խորհրդանշում է հոգեկան ցավի ներքին հակամարտությունը. իսկ ուժեղ քամին կարելի է համարել տարբեր բացասական մթնոլորտային ճնշումների ցուցանիշ:

Հաջերյանը ներկայացնում է տրավմայի ազդեցությունը. երբ նկարագրում է Իզմիրի ողբերգությունը, նա կրկնում է նախորդ պարբերությունում օգտագործած «աներեւակայելի» բառը, եւ նորից, լեզվական զգացմունքային հաստատակամության միջոցով, կիրառում է տխրության այլակերպումը խորհրդանշական տարրերի միջոցով («պատերի կմախքի անկումը»), փոխանցելով հայերի հոգեկան ամբողջականության անխուսափելի անկումը:

3.1.2. Ձեռագրի փոփոխությունը

Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել փաստաթղթի որոշ մասերում, Հարությունյանը խուսափում է հաստատակամ ոճից եւ իր զգացմունքներին թույլ է տալիս արտահայտվել: Երբ հեղինակի սեփական զգացմունքներն են ի հայտ գալիս, այդ տարբերությունը նշվում է թեք տառատեսակի կիրառումով: Դա հատկապես նկատվում է տեղահանումների մասում:

Երբ Հարությունյանը ձերբակալվում է, նա ասում է. «Ես հնազանդվեցի: Մահվան, սարսափի ճանապարհն սկսվել էր» (էջ 113):³⁶

Իսկ երբ նա արտահայտում է իրեն խեղդող ցավն ու զգացմունքները՝ թեք տառատեսակն է կիրառում եւ շեշտը դնում հուզական վիճակի վրա.

Վախն ու սարսափը գերիշխում են ամենուր: Ժանդարմները արյունածարավ գայլերի նման անընդհատ պտտվում են գնացքի շուրջ: Արդյոք ի՞նչ բեռ եմ շալակում: Ի՞մ բեռը: Մերո՞ւնց բեռը: Ի՞մ ազգի՞ բեռը: Ի՞նչ են անելու իրենց ծնողներին, ամուսիններին եւ եղբայրներին կորցրած աղջիկները, այրիներն ու կիները: Հիմա նրանք պետք է բավարարեն թուրք հրեշների ցանկությունները, որից հետո նրանք անգթորեն կսպանվեն: Այդ կանանցից շատերն իրենց մազերն են կտրում եւ դեմքը ցեխով կեղտոտում, որպեսզի տգեղ ու զարշելի երեւան եւ այդպիսով պրծնեն թուրքի աչքերից (էջ 114):³⁷

Հետեւյալ ծայներն արտահայտում են ապրած սարսափը ցեղասպանության տրավմայի մեջ: Այստեղ նորից թեք տառատեսակով նշվում է «անտանելի» գաղափարը մարդ էակի համար.

Լսեցինք երեխաների ճիչերը: Մայրերի արտասուքը: Սոված են, ծարավ եւ գիշերները մրսում են: Հանգստանալու տեղ չունեն: Չեն կարող ստամոքսը շարժել ազատորեն: Տանք-

վում են: Երբ պատկերացնում են հաջորդ անտանելի օրն ու նրա սարսափները՝ խելագարվում են: Ամենագեղեցիկ երիտասարդներին եւ կանանց առեւանգում են զաբթիները ու իրենց կրքերը բավարարում: Գաղտնի սպանություններ կան: Այդպիսի երեւոյթներին չդիմացողները մահանում են (էջ 115):³⁸

«Պաշտպանական ներուպսիխոզները» (1894թ.) հոդվածում Ֆրոյդը տարբերում է «անհաշտելի» (*Unverträglich*) իրավիճակի դիմաց պաշտպանությունը, որը գիտակցության մեջ էր պահպանվում՝ «անտանելի» իրավիճակից (*Unerträglich*), որն ավելի հաջող պաշտպանական միջոց էր համարում: Հետագա գերմաներեն իրատարակումների ժամանակ նա նույնպես օգտագործում է «անհանդուրժելի» (*Unerträglich*) բառը:

Տրավմայի պայմաններից ելնելով, անտանելին վերագրվում է չափազանց բեռին, որպես հոգեկան համակարգի հանդուրժողականության համար շատ բռնի մի իրադարձություն:

3.2. Չգացմունքային կիրքը

Ի տարբերություն Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների պատմություններում վերահսկված զգացմունքներին, այլափոխող ու անտանելի տրավմատիկ իրադարձությունները ժառանգորդների գրություններում նկարագրվում են զգացմունքային մեծ կրքով:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

ա. Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյանի տրամադրած փաստաթղթում, բուռն հուզական գրական ոճ է նկատվում իրադարձությունների տպավորիչ նկարագրություններում:

Պետրոսյանը սուր պատմողական ոճով նկարագրում է անմարդկային արարքները, որոնք արտացոլվում են մահը դիմադրող կերպարների մշտական տանջանքի միջոցով:

Տասնհինգից վաթսու տարեկան տղամարդիկ սկզբից առանձնացվում էին: Դրանցից որեւէ մեկը չէր վերադառնալու: Ոմանք մորթվեցին, մյուսները՝ խաչվեցին (...), ուրիշներ՝ խոշտանգվեցին, գնդակահարվեցին, ձեռքերը կապած գետերն էին գցում: Մնացածին սովն էր սպասում (...) Ամեն քայլափոխի ներկա էին մահը, կողոպուտը, ոտնձգությունները, կանանց բռնաբարումը: Զաղաք ժամանելիս՝ թուրքերը ամենագեղեցիկների ընտրություն էին կատարում: Որոշ գյուղերում, տղամարդկանց ոտքերն ու թեւերն էին կտրել: Կանանց կրծքերը թրով էին կտրում: Առատ արյունահոսությունը մահից առաջ միակ թմրեցուցիչն էր: Հալածականներից յուրաքանչյուրը մեկ վերապրող էր, յուրաքանչյուր վերապրող՝ մեկ հրաշք: Նրանց աչքերը մահվան վկաներն էին (...):

Ամենուր դիակներ եւ էլի դիակներ, ոմանք՝ հարվածներից ջարդված, առանց աչքերի, մյուսները՝ անասունների կեր դարձած: Միշտ նույն հին ու նոր մահվան հոտը (էջ 134):³⁹

բ. Պատմությունը շարունակվում է ընդհանուր փոսի ողբերգական պատկերով: Պետրոսյանը դա կոչում է «Մահվան փոսը», որտեղ հայերին էին սպանում:

Փոսը վեց մետր խորություն ուներ: Ընկա խառը կուտակված դիակների վրա: Անշարժ մնացի: Միայն սիրտս, անզգույշ ինչպես միշտ՝ արագ խփում էր: Հագիվ էի շնչում: Դիակների հետ էի խառնվել: Աչքիս ծայրով կարողացա հարյուրավորների մահը տեսնել: Մի քանի գլուխ մարմնից անջատ էր ընկնում: Կային հարվածներ, ճիգեր, վազվզոց: Մի քանի րոպե լռությունից հետո, ամեն ինչ կրկնվում էր (...) Երբեմն, մի քիչ ուշացում էր լինում: Այդ ժամանակ, նորից էին խփում դիակներին: Կարծես ցանկանում էին, որ այդ

մարմինները վերակենդանանային, որպեսզի նորից սպանեն ին եւ կյանքի դադարեցման այդ գերագույն պահը տեսնեն (Էջ 171):⁴⁰

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Նույն ձեռով, Հայկական ցեղասպանության պատմության ազդեցությանը հանդիպելիս, Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսերն արտահայտում է իր զգացմունքները՝ ներքոհիշյալ երկու նկարագրության միջոցով.

«Ինչու՞ ամեն ինչը դժվար էր: Սկզբում նրա պատմությունն անտանելի էր թվում, փորձության նման ողբերգության մանրամասները կամ մի ընկերոջ վիրահատության մասին նկարագրությունները ազդում էին իմ առողջության վրա: Սակայն երբ խորը մտածեցի, հասկացա, որ դա չէր խնդիրը: Երբեք հեշտությամբ չեմ զգվել, մասնավորապես՝ մի ծերունու խոխոտոցը լսելուց: Բայց նկատեցի, որ նրան դեռեւս մի տեսակ վախ էր տիրապետում» (Էջ 23):⁴¹

«Մինչ կարդում էի, սիրտս խառնվում էր երբ երեւակայում էի այդ վայրագությունների տեսքը: Ինչու՞ ինձ ավելի անտանելի էր թվում այդ սարսափելի պատմության ետեւում գտնվող մի ձայնը, քան ինքնին դեպքը: Արդյոք դա «դաժան տխրության» եւ «սարսափելի ճիգերի» ձայնն էր: Կամ՝ դա ավելի ընդհանուր եւ խորաթափա՞նջ ձայն էր, մի ձայն, որը կարծես թաքուն հոսում էր ջարդերի մասին գրություններով: Դա դժվար էր իմանալ, սակայն արտասովոր եւ գիրքը գցելու, իմ կյանքից հեռացնելու ցանկություն առաջացավ» (Էջ 27):⁴²

Զգացմունքային կիրքը

Էդուարդո Պետրոսյան	Մայքլ Առլեն կրտսեր
(...) ամեն քայլափոխի ներկա էին մահը, կողոպուտը, ոտնձգությունները, կանանց բռնաբարումը: (...) տղամարդկանց ոտքերն ու թելերն էին կտրել: Կանանց կրծքերը թրով էին կտրում: Առատ արյունահոսությունը մահից առաջ միակ թմրեցուցիչն էր: (...) Ամենուր դիակներ եւ էլի դիակներ: Ոմանք՝ հարվածներից ջարդված, առանց աչքերի, մյուսները՝ անասունների կեր դարձած: Միշտ նույն հին ու նոր մահվան հոտը:	Սկզբում նրա պատմությունն անտանելի էր թվում, փորձության նման ողբերգության մանրամասների կամ մի ընկերոջ վիրահատության մասին նկարագրությունները ազդում էին իմ առողջության վրա: (...) նկատեցի, որ նրան դեռեւս մի տեսակ վախ էր տիրապետում:
Ընկա խառը կուտակված դիակների վրա: Անշարժ մնացի: Միայն սիրտս, անզգույշ ինչպես միշտ՝ արագ խփում էր: (...) Մի քանի գլուխ մարմնից անջատ էր ընկնում: (...) Այդ ժամանակ, նորից էին խփում դիակներին: Կարծես ցանկանում էին, որ այդ մարմինները վերակենդանանային, որպեսզի նորից սպաննեն:	(...) սիրտս խառնվում էր երբ երեւակայում էի այդ վայրագությունների տեսքը: Ինչու՞ ինձ ավելի անտանելի էր թվում այդ անտանելի էր թվում այդ սարսափելի պատմության ետեւում գտնվող մի ձայնը, քան ինքնին դեպքը: Արդյոք դա «դաժան տխրության» եւ «սարսափելի ճիգերի» ձայնն էր:

Այսպիսով, Ժառանգորդներ Պետրոսյանի եւ Առլենի դեպքում բացահայտվում են հուզումնալից վկայագրություններ, որոնք զգացմունքային հաստատակամության բնույթի այդ գրական ոճի միջոցով իրենց պատասխանն են տալիս նրանց փոխանցվածի ազդե-

ցության տրավմատիկ բնույթին՝ անտանելի հոգեկանի համար:

3.3. Փաստաթղթերի վերնագրերը

3.3.1. Իմաստալից կարեւորության արժեւորումը

Հայկական ցեղասպանության վերապրողների եւ ժառանգորդների փաստաթղթերի պատմողական ոճի վերլուծության ժամանակ առանձնանում է հավաքական ոճ-րագործությանը կարեւորություն տալու գաղափարը: Նկատի ունենալով վերապրողների զգացմունքային հաստատակամությունը, Աբրահամ Հարությունյանի *Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել* փաստաթղթի վերնագիրն արտացոլում է տրավմայի առաջացրած զգացմունքները, որոնք համապատասխանում են ծայրահեղ սարսափի պատճառով արգելափակված զգացմունքների գաղափարի հետ:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պոլոսյանն իր ընտրած *Հայրիկ: Մեկ ու կես միլիոն ծայնի լռության ետեւում* վերնագիրով՝ ուրացված եւ լռեցված ցեղասպանությանը խորհրդանշականորեն շատ իմաստալից տեղ է տալիս: Նա խորը հուզական գրական ոճը շեշտում է պատմողական լուրջ ու տպավորիչ նկարագրությունները, ինչպես նաեւ արտացոլում է մահվան ծայրահեղ իրավիճակներում գտնվող կերպարների մշտական տանջանքը, ինչը հստակորեն արտահայտված է մի քանի գլուխների վերնագրերում՝ «Ճանապարհի դեպի ցեղասպանություն» կամ «Մահվան փոսը»:

Անցում դեպի Արարատ իմաստալից վերնագրի ընտրությամբ, ժառանգորդ Մայքլ Առլենը նույնպես ամփոփում է հայերի պատմության եւ ինքնության մասին հարցերը, մի գործընթաց, որն առաջացել է ծագման մասին իր հոր մերժումն ու հերքումը նկատելուց հետո:

Ազգային ինքնության մեջ առանձին հուզական տեղ է զբաղեցնում Արարատ լեռան (որ ներկա Թուրքիայի, պատմական Հայաստանի տարածքում է գտնվում) խորհրդանշական իմաստը, քանի որ հայոց հավաքական հիշողության համար նրան կարելի է համարել գրավյալ տարածքները բնորոշող խորհրդանշան:

Վերնագրերը՝ իմաստալից կարեւորության արժեւորումը

Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել

Հայրիկ: Մեկ ու կես միլիոն ծայնի լռության ետեւում

Գլուխները՝ Ճանապարհի դեպի ցեղասպանություն:

Մահվան փոսը

Անցում դեպի Արարատ

3.3.2. Վերնագրերի փոփոխությունները. Կ. Խաչերյանի օրագիրը

Վերապրող Կարապետ Խաչերյանի մտերմիկ օրագրի դեպքում, հրապարակման պատասխանատու նրա թոռնուհին՝ Դորա Սաքայանը, տարբեր հրատարակությունների ժամանակ վերնագիրը փոփոխությունների է ենթարկել: Բժիշկ Խաչերյանի օրագրի 1995թ. առաջին հրատարակությունը բնագրի արտատպումն էր, իսկ հաջորդը 1997թ. հրատարակվել է 1922թ. *Իզմիրի իմ սարսափելի ապրումները* վերնագրով: 1997թ. անգլերեն թարգմանությամբ երրորդ հրատարակության ժամանակ բժիշկ Խաչերյանի փաստաթղթի վերնագիրն էր *An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922*: Որպես պատասխանատու հավաքագրող, Դորա Սաքայանը անգլերեն տարբերակում ներառել էր հեղինակի ավելի մանրամասն կենսագրությունը, ավելի ծավալուն նախաբան եւ բազում լուսանկարներ:

2001թ. իսպաներեն թարգմանությամբ չորրորդ հրատարակության ժամանակ վերնագրում տեղի ունեցավ փոփոխություն՝ *Իզմիր՝ 1922թ.։ Կրակի, թրի եւ ջրի միջեւ։ Բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը*։ Դրա նպատակն էր շեշտել տրավմայի ազդեցության փոխանցումը, եւ որպես կենտրոնական համարել հետեւյալ պատմողական հատվածը.

Մտածեցինք, որ հնարավորություն է ընձեռվել եւ սպասեցինք նաև բարձրանալու համար (...) Ֆրանսերեն լեզվով աղաչեցինք նավաստիին, որպեսզի մեզ էլ տաներ:

Բայց նա մեր խնդրանքին խուլ ձեւացավ եւ երկու շաբթուկանգնած զինվորները մեզ անմիջապես հեռացրեցին այդ տեղից (...)

Կրակը շարունակում է ավերումը (...) Մենք գտնվում ենք երեք մահացու առարկայի միջեւ՝ կրակը, թուրը եւ ջուրը: Մենք ամբողջովին հուսահատ վիճակում ենք գտնվում (էջ 20):⁴³

Վերնագրերի փոփոխությունները

1922թ. *Իզմիրի իմ սարսափելի ապրումները* (1995 եւ 1997թթ. հայերեն հրատարակություններ):

An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922 (1997թ. անգլերեն հրատարակություն):

Իզմիր՝ 1922թ.։ Կրակի, թրի եւ ջրի միջեւ։ Բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը (2001թ. իսպաներեն հրատարակություն):

Փաստաթղթերի վերնագրերի վերաբերյալ սույն նշումների միջոցով, ինչպես նաեւ դրանց իմաստային արժեքի եւ վերնագրերի փոփոխությունների հետ մեկ-

տեղ, կարող ենք նկատել տրավմայի ազդեցությունը վերապրողների եւ ժառանգորդների համար:

Եզրակացություն պատմողական ոճի վրա տրավմայի ազդեցության մասին

Փաստաթղթերի պատմողական ոճի մեջ տրավմայի արտահայտումը վերլուծելիս, *Նկատվում է, որ Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների կիրառած լեզվական ոճը տոգորված է զգացմունքային հաստատակամությամբ, իսկ ժառանգորդների դեպքում առանձնանում են հուզական ոճով նկարագրությունները: Երկու ոճի դեպքում էլ՝ արտացոլվում է տրավմայի ազդեցությունը:*

Այդ շրջանակներում, արտահայտման ձևերի միջեւ տարբերություն է նկատվում՝ զանգվածային բիրտ ոճագործության մասին զուսպ փոխանցումը, կամ ընդհակառակը՝ հզոր բովանդակությամբ պատկերների ներկայացումը: Սարսափելի երեւոյթի հետքերը ներկայացվում են այս կամ այն ձևով: Այդ փաստագրությունների վերնագրերի իմաստային արժեքի առումով համապատասխանություն է նկատվում՝ առկա են թե՛ սարսափը եւ թե՛ ցեղասպանության հետեւանքները խորհրդանշակաւորեն փոխանցելու անհրաժեշտությունը:

4. Զախողված վարքեր «1922թ.» մասին

1922թ. Իզմիր քաղաքի հրկիզումը Հայկական ցեղասպանության կարեւոր իրադարձություններից է: Մուստաֆա Զեմալի հանձնարարությամբ, հարյուր հիսուն հազար հայ եւ հույն սպանվեց: Ջարդերն ու տեղահանումները Երիտթուրքերի ծրագրի միջոցով Թուրքիայի այդ շրջան դեմեւս չէին հասել: Սակայն 1922թ. ցեղասպանության միջոցով հնարավոր դարձավ վերացնել Իզմիրի եւ շրջակայքի հայ բնակչությանը:

Ողբերգական իրադարձությունն իր զգալի ազդեցությունն է թողել Հայկական ցեղասպանության վրա, քանի որ Իզմիր մուտք գործած քեմալական ուժերը հայկական եւ հունական թաղամասերում սպանություններ եւ կոդուպուտներ կատարելով, զոհերին բառացիորեն հրեցին դեպի ծովը: Նավահանգստում մի քանի բրիտանական, ֆրանսիական, իտալական եւ ամերիկյան նավեր կային, բայց քանի որ դաշնակից ուժերը որոշել էին չմիջամտել, դրանք չէին օգնում ծով նետվողներին՝ անպաշտպանության խորհրդանշական մի պատկեր ստեղծելով:

Իզմիր 1922թ.: Կրակի, թրի եւ ջրի միջեւ աշխատությունում, կրկնությունների հետ կապված մի շարք վրիպումներ ենք նկատում 1922թ. վերաբերյալ: Դա Ֆրոյդի մշակած՝ ծախողված վարքերի մասին տեսությունն է. զգացողության նման, ընդմիջումները բաղկացած են ենթակայի գիտակից ցանկությունից եւ արգելափակվածից:

Հեղինակի թոռնուհին՝ Դորա Սաքայանը, գրքի առաջաբանում պատմում է վկայագրություն-օրագրի հայտնագործման մասին:

Ինչպե՞ս ձեռք բերեցի այս փաստաթուղթը. 1922թ.⁴⁴ դեկտեմբերին, տեղեկացա բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի՝ իմ մայրական պապի գրած օրագրի գոյության մասին (...) Չարմանքով հայտնագործեցի, որ այս օրագիրը՝ 1922թ. Իզմիրի իմ սարսափելի ապրումները, յոթանասուն տարուց ավելի պահպանվել էր ընտանիքի արգենտինյան մասում, որը բնականորեն ձեռքից ձեռք էր փոխանցվել զանձի նման եւ որի մասին ես անտեղյակ էի: Ինձ ասացին, որ 1922թ.⁴⁵ Արգենտինայում պապիս մահից հետո դա փոխանցվել է իր ավագ որդուն՝ Խաչերեսին: 1975թ. իմ մորեղբոր մահից հետո, դա մնաց իր դստեր՝ Սոնիա Խաչերյան Թադեոսյանի մոտ: Սոնիան, օրագիրը պահելուց տասնյոթ տարի անց, դա

տրամադրեց մեր կրտսեր մորեղբոր՝ Հովհաննեսին: Նա ինձ պատմեց դրա մասին (էջ xvii):⁴⁶

Իսպաներեն տարբերակի ծախողված վարքերը

Ինչպե՞ս ձեռք բերեցի այս փաստաթուղթը. 1922թ.⁴⁷ դեկտեմբերին, տեղեկացա, բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի՝ իմ մայրական պապի գրած օրագրի գոյության մասին:

Ինձ ասացին, որ 1922թ.⁴⁸ Արգենտինայում պապիս մահից հետո դա փոխանցվել է իր ավագ որդուն՝ Խաչերեսին:

Իսպաներեն տարբերակում, նկատում ենք տրավմայի ազդեցությունը 1922թ. կրկնության պնդմամբ, երկու ծախողված վարքի միջոցով:

ա. Դորա Սաքայանն ասում է, որ իր պապի օրագրի գոյության մասին իմացել է 1922թ., երբ ինք դեռ եւս չէր ծնվել:⁴⁹

բ. Նորից նույն ընդմիջումն է թույլ տալիս պապի մահվան թվականի դեպքում (1922թ.), երբ հեղինակի կենսագրությունում նշված է, որ բժիշկ Խաչերյանը մահացել է 1952թ., Արգենտինայում:

Անգլերեն տարբերակի հետագա ուսումնասիրության ժամանակ միայն մեկ ընդմիջում է նկատվում Դորա Սաքայանի գրած առաջաբանում. «How I came upon to this document: I first learned of the existence of a journal written by my maternal grandfather, Dr. Garabed Hatcherian, in December 1922»⁵⁰ (էջ xv):⁵¹

Անգլերեն տարբերակում պապի մահվան թվականն ու վայրը ճիշտ են՝ 1952թ., Արգենտինա. «I was told that after my grandfather's death in Argentina in 1952,⁵² it had passed to his eldest son Hatcher» (էջ xv):⁵³

Անգլերեն տարբերակի ծախողված վարքերը

«How I came upon to this document: I first learned of the existence of a journal written by my maternal grandfather, Dr. Garabed Hatcherian, in December 1922»⁵⁴ (էջ xv)⁵⁵

«I was told that after my grandfather's death in Argentina in 1952⁵⁶, it had passed to his eldest son Hatcher» (էջ xv)⁵⁷:

Հետագա ուսումնասիրության ժամանակ, իսպաներեն տարբերակում նկատել ենք վրիպումների էջի ավելացում, որտեղ *ուղղվել է հեղինակի մահվան թվականը (1952թ.)*:

Եզրակացնում ենք, որ հեղինակի թոռնուհու՝ Դորա Սաքայանի կատարած 1922թ. առաջին ծախողված վարքը պահպանվել է գրքի չորս հրատարակություններում, իսկ իսպաներեն տարբերակի երկրորդ ծախողված վարքը կատարել են թարգմանիչները՝ Խուան Յըլանգեոյանն ու Մարիա Ֆլորենսիա Մարկարյանը, որոնց անունները նշվում են Դորա Սաքայանի հրատարակած հուշագրության իսպաներեն տարբերակի սկզբում:

Հետեւաբար, ժառանգորդներ Սաքայանի, Յըլանգեոյանի եւ Մարկարյանի կատարած ծախողված վարքը ցույց է տալիս, թե ինչպես Հայկական ցեղասպանության ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունների կարեւոր թվականներից մեկը՝ 1922 թվականը վերականգնում է սերնդային տրավման, հաստատելով, որ այդ ցավալի զգացմունքների հոգեկան պարունակությունը դեռեւս ամբողջությամբ չի հաղթահարվել:

5. Ազդեցությունը հայկական ինքնության վրա

Ուսումնասիրված բոլոր վկայագրերում հայկական ինքնության վերաբերյալ ակնարկների առկայությունը ցույց է տալիս բարդ հարաբերությունները մահվան եւ

էթնիկական ծագման միջեւ: Բայց դրանց վերջնակետը կենտրոնանում է «ցեղասպանություն» բառի իմաստի շուրջ՝ մի ժողովրդի ինքնությունը ոչնչացնել փորձող գանգվածային սպանություն:

Ցեղասպանության տրավմայի պատճառով քայքայված ինքնությունը կարելի է նկատել հետեւյալ ցուցանիշների միջոցով. հայ լինելու մասին առեղծվածները, կապը մահվան եւ հայկական ինքնության միջեւ, եւ ազգանունների փոփոխումը:

5.1. «Հայ լինելու» մասին առեղծվածները

Հավաքական սպանության ծավալային ազդեցության հետեւանքով, շատ վերապրողներ - ինչպես Մայքլ Առլենը - որպես հոգեկան խորը ցավի դիմաց պաշտպանական միջոց՝ ուրացան իրենց ծագումն ու հայկական ինքնությունը:

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն Կրտսեր

Անցում դեպի Արարատ գրքում, Մայքլ Առլեն Կրտսերն իր որոնումն սկսում է ուսումնասիրելով *Հայկական հարցերի իսկության* եւ ծագման ու հայկական ինքնության միջեւ փոխադարձ կապը:

Հոր հայկական անունը հայտնաբերելուց սկսած, Մայքլ Առլեն Կրտսերը մանուկ հասակից սկսում է իր ուսումնասիրությունը *լռությամբ լռեցվածի* մասին:

Ինը տարեկան էի եւ սովորում էի անգլիական գիշերօթիկ դպրոցում, երբ առաջին անգամ նկատեցի, որ որոշ չափով հայ էի կամ՝ գոնե կես հայ: Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ եվրոպայում՝ Ֆրանսիայի հարավում էինք բնակվում: Հայրենագուրկ էինք: Բայց այն ժամանակ երբ մտածում էի իմ ինքնության մասին, *ես գիտի, որ անգլիացի եմ*: Մենք

*անգլիացի էինք: Մենք անգլերեն էինք խոսում: Մենք անգլիական անձնագրերով էինք ճամփորդում (էջ 10):*⁵⁸

Մայքլ Առլենի մանկության ժամանակ հայկական ինքնության մասին հարցադրումները շարունակվում են: Մի օր, տնօրենի կինը նրան հարցնում է.

«Երեւի հետաքրքիր է,- ասաց,- որ հայրդ հայտնի գրող է: Դուք էլ գիտե՞ք հայերեն խոսել»:

Այս վերջին հարցն ինձ անակնկալի բերեց: «Ոչ, չգիտեմ հայերեն խոսել», ասացի:

Կարծում եմ, որ ավելացրեցի. «Ուեւ մէկի հայերեն խոսելը երբեք չեմ լսել», ինչն իրականությունն էր:

«Բայց ես ինչ-որ տեղ կարդացել եմ, որ հայրդ հայ է», - ասաց լուսավոր ժպիտով: Կարծեցի, որ բոլոր հայերը հայերեն են խոսում» (էջ 11):⁵⁹

Հոգեկան տրավմայի հետեւանքով, Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդներին փոխանցվեց «հայ լինելու» վերաբերյալ մի առեղծված՝ ինքնության եւ պատմության միջեւ կապի խախտում:

5.2. Ինքնության քայքայման փորձը

Ցեղասպան արարքի ռազմավարության շրջանակներում (որի նպատակն էր մի ժողովրդի ամբողջական ոչնչացումը) ներառվում էր այդ ժողովրդի ողջ պատմության եւ ինքնության քայքայումը, այսինքն՝ ծագման «խորհրդանշական սպանություն» կատարելու փորձը:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

ա. Պետրոսյանը նուրբ ճշգրտությամբ նկարագրում է Հայկական ցեղասպանության ընթացքում բռնի տեղահանումների հետեւանքով ստեղծված բարդ իրավիճակն ու դրա սերտ կապը հայ ժողովրդի ինքնության հետ.

Ժողովուրդն իր ժողովրդից էր բաժանվում: Մասնատումը դաժան էր: Մեր հողը, տունը եւ ազատությունն էինք կորցրել մի վայրկյանում: Կտրվածքը մեր մեջ էր տեղի ունենում: Մի մասը մնում էր գյուղում, իսկ մյուսը՝ գնում էր իր դեկավարի հետ: Այդպիսի մասնատման, ինքնության հանկարծակի փոփոխության պատրաստ չէինք: Երեւակայությունն ու իրականությունը պայքարում էին դեմ առ դեմ եւ մեզ տանում անվերջանալի զառիվարի ուղղությամբ: Անհրաժեշտ էր մեր պատմությունից մեկնարկ կատարել (...) Մարմինը հնարավոր էր առեւանգել, բայց պատմությունը՝ երբեք: Ժողովուրդը տանում էր իր արձանները, ճշդողների աչքից հեռու: Այդ արձանները բազում շալակողների էին դիմացել: Կարծես մահվան հետ ջարդվում էին, բայց վերականգնվում էին ողջ մնացածների հետ: Դա էր մեր պատմությունը: Արդյոք մեր հեղինակ էր նրա զոհը դառնալու:

Պատմությունը յուրաքանչյուրի պատմության հետ էր միախառնվում: Կանխագգում էինք, որ նույնիսկ պարզ շարժումները անվերադարձ հավաքական մի քայլ էին հանդիսանում (էջ 121):⁶⁰

բ. Հայ ժողովրդի բնաջնջման իրագործման նկարագրությունը Պետրոսյանին հնարավորություն է ընձեռում, որպես վերապրողներ, հայերին համեմատելու իսրայելացիների հետ, որոնք պահպանեցին իրենց ինքնությունը՝ հակառակ մահվան ու ոչնչացման.

Հնարավոր է այս եւ շատ ուրիշ վանքեր իրկիզել, բայց որեւէ կրակ չի հասնի այն վանքին, որը ձեռքերով չի կառուցվել:

Խորայելի հաղթականները քայքայելու կամ գերի վերցնելու համար ո՛չ աստվածներ, ո՛չ էլ պատկերներ գտան: Նրանց հավատքն անտեսանելի էր, դա պահված էր յուրաքանչյուր խորայելցու ներսում՝ հաղթողի թրին անհասանելի: Մրցանակներ չկային, կային միայն դիակներ: *Մահը ժողովրդի ինքնությունը մասնատելու անկարող էր* (Էջ 107):⁶¹

Այսպիսով, խորապես հստականում են ցեղասպան արարքի հետեւանքները՝ հավաքական սպանության միջոցով ո՛չ միայն մի ժողովրդի ոչնչացման, այլև՝ նրա ողջ պատմության, մշակույթի եւ ինքնության վերացման նպատակը հետապնդել:

5.3. Հայկական ինքնության կապը մահվան հետ

Իր *Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել* աշխատությունում, վերապրող Աբրահամ Հարությունյանը մի շատ կարեւոր նշում է կատարում հայերի ինքնության վերաբերյալ՝ «հայ լինելը» հավասար էր մահվան. նրանք պետք է վերացվեին միայն այդ պատճառով:

Օսմանականացման ծրագրի շրջանակներում՝ ազգությունների տարբերակիչ առանձնահատկությունները պետք է վերացվեին, իսկ այդ գաղափարին չենթարկվող խումբը կամ անհատը պետք է անգթորեն ոչնչացվեր: Այդպես, Հարությունյանը պատմում է հատուկ արտահայտչական ոճով.

Իսկ մե՞նք: Մենք ի՞նչ էինք անելու: Ո՞վ ասաց, ընկերս, որ ֆրանսիացի զինվորներն եկել էին մեզ պաշտպանելու: *Դու հայ ես, եւ քո ճակատագիրը քո ջարդն է:* Չավակներս սկսեցին լացել, զգում էին, որ իրենց մահվան պահը հասել է: Ես հուսահատվեցի, համոզված էի, որ բոլորս մահանալու ենք: (...) Արյունը մեր երակներից գնացել էր: Մեր այտերի գույնն անհետացել էր: Կարծես դագաղից էինք դուրս եկել: *Մենք ողջ մեռյալների գլուխներ էինք* (Էջ 171):⁶²

Հայերը բանտարկված էին մահացու շրջանակի մեջ: Ինքնության հետ կապված՝ նրանք փորձում էին խորհրդանշական կերպով ներկայացնել ցավի տպավորիչ գաղափարը՝ «հայ լինելը» հավասար էր մահվան:

5.4. Ազգանունների փոփոխությունները

Հալածանքների, խտրականության եւ ջարդերի հետեւանքով, ազգանունների փոփոխություն տեղի ունեցավ: Սա հայոց պատմության մեջ ինքնության հետ առնչվող մի կարեւոր ցուցանիշ էւ Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցության երեւելի տարր է:

Բժիշկ Խաչերյանի օրագրում նկատվում է շատ հայերի կայացրած որոշումը վերապրելու նպատակով.

Հայոց ընդհանուր տեղահանության ժամանակ, Արամ Առաքելյանն իր կյանքը փրկելու համար փոխել էր իր անունը եւ թուրք ազգությունը որդեգրելու մասին պաշտոնական փաստաթուղթ ստացել: Ոստիկանական հարցաքննության դեպքում նա դրանով կարող էր իբրեւ թուրք ներկայանալ (Էջ 26):⁶³

Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների որոշ դեպքերում, ազգանունների փոփոխությունը խորհրդանշում է տրավմայի հիշատակման հետ կապը խզելու անհրաժեշտությունը: Արվեստագետ Արշիլ Գորկին (1904-1948) իր Ոստանիկ Մանուկ Ադոյան հայկական անունը փոխել էր ԱՄՆ ժամանելուց հետո՝ պատճառաբանելով, որ ինք կապ չունի սոված հայ գաղթականների հետ, մի պատկեր, որը տարածվել էր ջարդերից տուժածներին թիկունք կանգնած *Նիլը Իսթ Ռիլիֆի* արշավի ժամանակ:

5.4.1. Կույումջյանի փոխարինումն Առլենով

Անցում դեպի Արարատ փաստաթղթում նկատում ենք, որ հեղինակը՝ Մայքլ Առլենն իր գիրքն սկսում է իր կյանքում որոշիչ դարձած հայտնագործման պատմությունով. նրա հայրը, ջարդերից վերապրած Տիգրան Կույումջյանն իր անունը փոխել էր 24 տարեկանին՝ 1920-ական թվականներին՝ բրիտանական հասարակության շրջանակներում որպես գրող իր ճանապարհը հեշտացնելու նպատակով:

Մտերմական միջավայրում երբ Մայքլ կրտսերի մայրը հորը դիմում էր Տիգրան անունով, որդին մտածում էր իր հայկական ծագման մասին:

«Հայկական անուն է», - մի երեկո բացատրեց մայրս: Որոշ ժամանակ մտածում էի, որ նա խոսում էր անվան տեսակի մասին: Իմացել էի, որ իր հորեղբայրները կոչվում էին նամակ գրող երեխայի համար դժվար ու տարօրինակ մի անունով՝ Կույումջյան: Բայց իմ հորեղբայրների հետ սիրալիր հայրս բացահայտորեն ուզում էր այդ ազգանունից ազատվել: Այդ ազգանունը նա ինձ հեգելով էր սովորեցնում՝ հեգնական ձեռով:

«Աններկայանալի եւ անարտասանելի է», ասաց մի անգամ: Դա ինձ համար առիթ եղավ համաձայնելու նրա հետ: Մեծ մասամբ, իր հայ լինելը հստակ էր: Նա շատ քիչ էր մասնակցում ընտանեկան զրույցներին: Դա իր կյանքի երիտասարդության փուլն էր, որն ըստ երեւույթին հաջողությամբ հաղթահարել էր, կարծես համալսարանական վկայական էր ստացել, իսկ հիմա արդեն իմաստ չունեին դրա մասին խոսել (էջ 10):⁶⁴

5.4.2. Դաբադյանի փոխարինումը Հարությունյանով

Իմաստային պատահականության տեսանկյունից, վերապրող Հարությունյանն իր *Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել* գրքում, Առլենի նման, գրքի նախաբանի առաջին պար-

բերությունում նկարագրում է ազգանվան փոփոխության հարցը: Երկու դեպքերում էլ, պատմությունն սկսելուց առաջ, ամկա է իրենց ծագումն ու հայկական ինքնությունը պարզաբանելու անհրաժեշտությունը:

Գրքի առաջին մասում, Հարությունյանը շարադրում է իր ինքնակենսագրությունը: Ծնվել է 1872թ. օգոստոսի 10-ին, Թուրքիայի արեւելյան նահանգներից մեկում՝ Դիարբեքիրի վիլայեթում, որը պատմականորեն պատկանել էր Հայաստանի տարածքին: Հոր անունը Հարություն էր, մոր անունը՝ Հեղինե, իսկ ազգանունը՝ *Դաբադյան*, որը թուրքերենում «կաշեգործ» է նշանակում: Չափահաս դառնալուց եւ Հայ ավետարանական եկեղեցու հոգեւորական ձեռնադրվելուց հետո, նա որդեգրում է *Հարությունյան* ազգանունը՝ ի հավերժացումն իր հոր անվան, որը հայերենում նշանակում է «մեռելներից վերակենդանացած անձ»:

Նշանակալից է Հարությունյանի ընտրած այդ ազգանվան խորհրդանշական բնույթը, եւ, հակառակ նրան, որ անվանափոխությունը կատարվել էր Հայկական ցեղասպանությունից (1915-1923թթ.) առաջ, այդուհանդերձ, տրավմայի ուսումնասիրության գործում հիմնական արժեք է ներկայացնում:

Պետք է հաշվի առնել, որ Հարությունյան անվան ընտրությունը կապված է 1894-1896թթ. ժամանակահատվածում տեղի ունեցած ջարդերի հետ, որոնք համարվում են Հայկական ցեղասպանության «առաջին փուլը», որոնց վերապրողներից է հեղինակը: Այդ ժամանակ, «Կարմիր սուլթան» կոչված սուլթան Աբդուլ Համիդի հրահանգով՝ երեք հարյուր հազար հայ սպանվեց:

Այս պատմական իրադարձությունն արտացոլում է շատ հայերի վիճակը, որոնք ժամանակի ընթացքում Մեծ եղեռնի տրավմայի զոհերը դարձան, թեեւ արդեն նախորդ տրավմայից՝ 1894-1896թթ. հայկական ջարդերից վերապրողներ էին:

Վերապրողների ազգանունների փոփոխությունները

Իսկական անուն	Ազգանվան փոփոխություն
Տիգրան Կույումջյան	Մայքլ Առլեն
Դաբադյան	Հարությունյան
Նշանակում է՝ «կաշեգործ»	Նշանակում է՝ «մեռելներից վերակենդանացած անձ»

Կարելոր տեղ է զբաղեցում նաեւ ազգանունների փոփոխման համաչափությունը: Ուսումնասիրված չորս փաստաթղթերից երկուսում հանդիպում ենք այդ ցուցանիշին, երկու վերապրողի դեպքում էլ նկատում ենք տրավմատիկ ապրումներից հետո իրենց կյանքում շրջադարձ կատարելու անհրաժեշտության առկայությունը: Հարությունյանը, խորհրդանշական առումով բարձր իմաստ կրող ազգանուն ընտրելով, ցանկանում է մշտապես լինել ցեղասպանությունից վերապրող: Իսկ Կույումջյանն իր հայկական ազգանունն Առլենով փոխարինելով, հստակորեն հրաժարվում է իր հայկական ծագումից եւ ցեղասպանության տրավմայի միջոցով փոխանցված ժառանգությունից:

Հայկական ինքնության վրա տրավմայի ազդեցության վերաբերյալ եզրակացություն

Կատարված ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Հայկական ցեղասպանությունն իր զոհերի վրա ունեցել է տրավմատիկ ազդեցություն, ինչպես նաեւ՝ կարելոր իմաստալից ազդեցություն հայկական ինքնության վրա: Հայկական ցեղասպանության հետեւանքով, տրավմատիկ անցյալը մշտապես ներկա է

ժառանգորդների կյանքում եւ ազդում է նրանց ինքնության վրա:

Բնաջնջման ցեղասպան ծրագիրը փորձում էր մասնատել, տարտղնել եւ տապալել պատմությունն ու մշակութային ինքնությունը, ինչը մեծ ազդեցություն ունեցավ հայկական ինքնության վրա՝ լռեցումից, հարցադրումներից, ծագումից հրաժարվելուց (Մայքլ Առլեն) կամ ծայրահեղ վերահաստատումից (Հարությունյան) սկսած մինչեւ «հայ լինելու» համապատասխանեցումը մահվան հետ:

6. Վերապրողի մեղքը

Վերապրելու հետեւանքով մեղքի զգացումը այն հետքն է, որն առաջացել է Հայկական ցեղասպանության տրավմայի սարսափի ծավալային ազդեցության հետեւանքով: Դա հստակորեն արտացոլվում է Պետրոսյան, Առլեն եւ Սաքայան հայ ժառանգորդների ուսումնասիրված փաստաթղթերում:

Ժառանգորդ Պետրոսյան

«Ճանապարհի դեպի ցեղասպանություն» գլխում, Պետրոսյանը գրում է հայերի տեղահանման գործընթացում մեղքի զգացողության մասին.

Բոլոր հայերս կասկածելի կամ մեղավոր էինք: Այս կամ այն իրավիճակին միջեւ տարբերություն չկար: *Չէինք իմանում, թե ո՞րն էր մեր մեղքը:* Ոչ էլ պատասխան կամ հարց էր հնարավոր: Պարզապես անհրաժեշտ էր պաշտպանվել թուրքական իշխանություններից: Կոպտությամբ լցված իրենց բառապաշարում, յուրաքանչյուր բառ, յուրաքանչյուր շարժուձեւ, յուրաքանչյուր սպանալիք՝ թեոցի էին հիշեցնում:

Մեր հավատքը համարվում էր դավադրություն Կայսրության դեմ: Հայը կասկածելի էր: Թուրքիայում կասկածելին

սկզբից մեղավոր է համարվում: Մեղավորը դատապարտված է: Դատապարտման դիմաց, բողոքարկում գոյություն չունեն: Հայ էինք: Մեղավոր էինք: Դատապարտված էինք, անելանելի վիճակում (Էջ 146):⁶⁵

Հակոբի հոր թաղման ժամանակ, հեղինակն այս խոսքերով արտահայտում է վերապրելու հետեւանքով մեղքի զգացումը:

Պապս աղոթեց: Լուռ վերադարձանք դեռեւս վերապրելու համար մեղքի զգացումից ճնշված: Բոլորս պահում էինք այն խոսքերը, որոնք նախընտրելի էր թաքցնել: Ապագա չունեինք, բայց միշտ գործում էինք: Այնքան շատ էր մահն ինձ վախեցնում, որ էլ չէի խուսափում նրանից: Այնքան շատ էի վախենում մեռնելուց, որ անհամբեր ցանկանում էի մահանալ (Էջ 154):⁶⁶

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Հայկական ինքնության մասին իր որոնման սկզբում, Առլենը նկարագրում է Կալիֆոռնիայի Ֆրեզնո Հայկական քաղաքի համայնքը, ներկայացնելով դրա առանձնահատկությունները եւ մի յուրահատուկ հանդիպում Գաղայան ազգանունով մի հողագործի հետ:

Նկարագրության մեջ հայտնվում է մի նախադասություն, որը տպագրվել է թեք տառատեսակով, ինչը ցույց է տալիս մեղքի զգացումի առկայությունը ժառանգորդ Առլենում:

«Հայրս այստեղ էր բնակվում - ասաց Գաղայանը՝ ներսի մասը ցույց տալով: - Այստեղ մեծացանք: Հայրս լավ մարդ էր: Շատ էր աշխատում: Հայրս որեւէ ոճրագործություն չի կատարել»: Մերկ ծառերը տարածվում են ամենուր: Մերկ ճյուղերը՝ մետաղական մոխրագույն երկնքի դիմաց (Էջ 35):⁶⁷

Հոր Հայաստան այցելության հիշողությունները Առլենին թույլ են տալիս արտահայտել հայկական ինքնության բարդությունը, գաղտնիքը, նորից վերապրելու հետեւանքով առկա մեղքի զգացումը եւ դրա կապը ուրացման հետ:

Հիշում եմ, որ լուռ նայում էի գինու նարնջագույն մի հսկա կուժի եւ մտածում. *իմ*⁶⁸ գաղտնիքն այն է, որ միշտ ատել եմ հայ լինելը: Անտարբեր չմնացի կամ ամաչեցի. ատել եմ: Քանի որ ինձ սովորեցրել են եվրոպական արժեքները եւ նրանք ատում են հայերին: Եվ հորս եմ ատել, որովհետեւ, այսպես ասած՝ ետ կանգնեց եւ ինձ եվրոպացիներին հանձնեց:

Ի՞նչն էի մերժում: «Հայրս որեւէ ոճրագործություն չի կատարել...», իմ խեղճ հայրը ... իմ հայրը...» Ուրեմն, կատաղեցի եւ մտածեցի. Ահ, հայրերը: Ինչ դժվար է հայր լինել: Եվ հիշեցի հորս՝ թարմ դեմքով, սիրունատես եւ հպարտ, մի դեմք, որը մարդկանց առջեւ ժպտում էր, բայց մտերմության մեջ՝ ոչ, տխուր աչքեր՝ անգլիական քաղաքավարությամբ: Աշխատում էր, որ ես անգլիացի, ամերիկացի դառնամ, ամեն ինչ՝ բացի հայ լինելուց (Էջ 71):⁶⁹

Ժառանգորդ Դորա Սաքայան

Նրա պապի, ցեղասպանությունից վերապրած բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագրի վերջաբանում, Սաքայանը հետեւյալ վկայությամբ ներկայացնում է իր զգացմունքները որպես ցեղասպանության ժառանգորդ:

Ինչպես սփյուռքում ծնված բոլոր հայերը, ժառանգել եմ ցեղասպանությունից վերապրողի բեռը, որը բնականաբար փոխանցել եմ իմ զավակներին եւ թոռներին: Իմ պապի ծեռագրի ընթերցանությունը ցավով ինձ մոտեցրեց մեր ազգային ողբերգությանը եւ է՛լ ավելի խորը տրավմա ապրեցի: Միաժամանակ, երախտապարտ եմ իմ պապին, որ հալածանքների եւ ջարդի մասին այդքան կարեւոր վկայություն է թողել ինձ՝ աշխարհին հիշեցնելով, որ թուրքական տարած-

քում հայկական բնակչության նկատմամբ ջարդեր են իրականացվել եւ որ Իզմիրի ջարդը տեղի ունեցավ 1915 թվականին XX դարի առաջին ցեղասպանության սկզբնավորման թվականից յոթը տարի անց (էջ 69):⁷⁰

Պետրոսյան	Մայքլ Առլեն Կրոսեր	Սաքայան
Բոլոր հայերս կասկածելի կամ մեղավոր էինք: Այս կամ այն իրավիճակի միջեւ տարբերություն չկար: Չէինք իմանում, թե ո՞րն էր մեր մեղքը: (...) Հայ էինք: Մեղավոր էինք:	Հայրս լավ մարդ էր: Շատ էր աշխատում: Հայրս որեւէ ոճրագործություն չի կատարել:	Ինչպես սփյուռքում ծնված բոլոր հայերը, ժառանգել եմ ցեղասպանությունից վերապրողի բեռը, որը, բնականաբար, փոխանցել եմ (...)

Նկատառումներ Հայկական ցեղասպանության տրավմայի եւ ուրացման մասին

Վերապրողների եւ ժառանգորդների վկայագրությունների վերլուծության արդյունքում ի հայտ են գալիս Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցության հետեւանքների մի շարք ցուցանիշներ՝ «գանձ-տրավմայի» փոխանցման անհրաժեշտությունը, սարսափի պատկերների նկատմամբ ցավագին լռությունը, լեզվական հատուկ ոճը, հայկական ինքնության հարցը:

Աննկարագրելի տրավմային հետեւեց տարբեր սերունդների լռությունը պատահածի մասին: Այդքան բիրտ արարքի դիմաց, սարսափի պատճառով ծագեց այդ արարքն անվանակոչելու անկարողությունը, իսկ տրավմայի ազդեցությունն արտահայտվեց հասարակական հիշողության հիսնամյա բացակայության միջոցով:

Մահվան հետ դեմ առ դեմ գտնվելով, խորը հուզական վիճակն առաջացրեց լռեցման տարբեր եղանակներ՝ վերապրելու նպատակով. հրաժարումը, բացահայտումը եւ ուրացումը:

Հայկական ցեղասպանության տրավման ներառում է բացի հավաքական սպանության մուրթ պատկերներից, մի ներքին բաղադրիչ, որն ուղեկցում է իրադարձություններին: Դա ոչնչացման գործընթացի իրականացման ուրացումն է ցեղասպանի կողմից:

Այդպիսով, ցեղասպան արարքի հիմնական տարրը հետքերի ջնջումն է, իսկ ուրացումը դառնում է գլխավոր բաղադրիչը, ինչպես փոխանցում է Հելեն Պիրալյանը (1994թ.).

Ոճրագործությունն այդտեղ է, բայց չի խոսում: Չի ներկայանում որպես այդպիսին, չի ակնկալում, որ ընդունվի որպես ոճրագործություն: Դրանով էլ ավելի մեծ ոճրագործություն է դառնում. դա կատարվում է, որպեսզի մոռացվի, որպեսզի հետքերը ջնջվեն ուրանալու ժամանակ: Մոռանալով մոռացվածը՝ մոռացման գործը կատարելագործվում է: Երբ հիշողությունը հիշում է, որ մի բան մոռացվել է, դա գոնե մի բացվածք է ստեղծում: Կա մի բան, որը չկա, բայց եղել է, գոյություն ունեցել է (էջ 14):⁷¹

Հաջորդ գլխում կանոնադառնանք *Հայկական ցեղասպանության ուրացման*՝ դա վերլուծելով որպես ցեղասպան գաղափարախոսությունների հիմնական տարր եւ որպես հայերի համար պաշտպանական մեխանիզմ՝ տրավմայի անտանելի իրականության դիմաց:

¹ Freud, S. (1986) [1919] Introducción a Zur Psychoanalyse del Kriegsneurosen, tomo XVII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

² Kuyumcyan, R. (2005) Trauma, Negación y duelo del Genocidio Armenio, en Boulghourdian N., Toufeksian J., Alemian C. (Ed.s) Análisis de Prácticas Genocidas, Actas IV Encuentro sobre Genocidio, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires.

- ³ Bohleber W. (2000) *Psyche-Z. Psychoanalyse*, Vol. 54, Frankfurt, Alemania, citado en *Conceptualizaciones Psicoanalíticas sobre trauma*, Asociación Psicoanalítica Argentina, Buenos Aires, Suplemento No. 7, 2004.
- ⁴ Levi, Primo (1998) «Si esto es un hombre», en *Trilogía de Auschwitz*, Ed. Aleph, Barcelona.
- ⁵ Վահագն Ն. Տաւրոյանը Չիկագոյի համալսարանի Հասարակագիտության, Վիեննայի համալսարանի Պատմության եւ Յուրիի համալսարանի Միջազգային իրավունքի դոկտոր է: Եղել է Մասաչուսեթսի տեխնոլոգիական ինստիտուտի հետազոտող՝ Հարվարդի համալսարանում: Եղել է Չորյան հիմնարկի Յեղասպանությունների հետազոտությունների ծրագրի տնօրենը՝ Գուգենհայմ հիմնարկության հովանավորությամբ: Նրա սկզբնական աշխատանքների մեջ առանձնանում է *The Naim-Andonian Documents of the World War I: Destruction of Ottoman Armenians: the Anatomy of a Genocide* մենագրությունը (1986թ.):
- ⁶ Boulgourdjian-Toufeksian N., Alemian C. (Ed.s) (2002) *Los derechos humanos y la vida histórica*, Actas del II Encuentro sobre Genocidio, Ed. Centro Armenio, Buenos Aires.
- ⁷ Strauss A. (1994) *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge University Press, New York.
- ⁸ Bertraux D. (1989) *Los relatos de vida en el análisis social* en Aceves, J. (Comp.), *Historia y fuente oral* (1989) Inst. Mora, Barcelona.
- ⁹ Freud S. (1986) [1910] *Un recuerdo infantil de Leonardo da Vinci*, en *Obras Completas*, tomo XI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.
- ¹⁰ Նույնը:
- ¹¹ Նույնը:
- ¹² Bedrossian, E. (1991) *Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces*, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ¹³ Նույնը:
- ¹⁴ Hartunian, A. (1968) *Neither to Laugh nor to Weep*, Beacon Press, Boston.
- ¹⁵ Hartunian, A. (1971) *Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ¹⁶ Sakayan D. (2001) *Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian*, Arod Books, Montreal.
- ¹⁷ Hartunian A. (1971) *Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ¹⁸ Sakayan D. (2001) *Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian*, Arod Books, Montreal.
- ¹⁹ *Diccionario de la Lengua Española*, Edición 22a, Real Academia Española (2001). Espasa Calpe, Madrid.
- ²⁰ *Diccionario Larousse* (1997), Ed. Larousse, Buenos Aires.
- ²¹ Arlen, M. (1978) *Pasaje al Ararat*, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ²² Նույնը:
- ²³ Bedrossian E. (1991) *Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces*, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ²⁴ Նույնը:
- ²⁵ Նույնը:
- ²⁶ Նույնը:
- ²⁷ Arlen, M. (1978) *Pasaje al Ararat*, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ²⁸ Նույնը:
- ²⁹ Hartunian, A. (1971) *Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ³⁰ Sakayan D. (2001) *Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian*, Arod Books, Montreal.
- ³¹ Hartunian, A. (1971) *Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ³² Նույնը:
- ³³ Scarfoglio A. *La Nación*, 29 de junio de 1909, citado en *El Genocidio Armenio* (2005), Consejo Nacional Armenio, Ed. Gobierno de Buenos Aires, Subsecretaría de Derechos Humanos.
- ³⁴ Hartunian, A. (1971) *Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ³⁵ Sakayan D. (2001) *Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian*, Arod Books, Montreal.
- ³⁶ Hartunian, A. (1971) *Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires.

- ³⁷ Նույնը:
- ³⁸ Նույնը:
- ³⁹ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ⁴⁰ Նույնը:
- ⁴¹ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ⁴² Նույնը:
- ⁴³ Sakayan D. (2001) Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian, Arod Books, Montreal.
- ⁴⁴ 1922 եւ 1952 թթ. եմ նշել՝ ընդմիջումը շեշտելու նպատակով:
- ⁴⁵ Նույնը:
- ⁴⁶ Sakayan D. (2001) Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua, Canada, Canadian Cataloguing-in-Publication Data.
- ⁴⁷ 1922թ. եմ նշել՝ ընդմիջումը շեշտելու նպատակով:
- ⁴⁸ Նույնը:
- ⁴⁹ Դոդա Սաքայանը ծվել է 1931թ., Սալոնիկում (Հունաստան):
- ⁵⁰ 1922թ. եմ նշել՝ ընդմիջումը շեշտելու նպատակով:
- ⁵¹ Sakayan D. (1997) An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922, Canada, Canadian Cataloguing-in-Publication Data.
- ⁵² 1952թ. եմ նշել՝ ընդմիջումը շեշտելու նպատակով:
- ⁵³ Sakayan D. (1997) An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922, Canada, Canadian Cataloguing-in-Publication Data.
- ⁵⁴ 1922թ. եմ նշել՝ ընդմիջումը շեշտելու նպատակով:
- ⁵⁵ Sakayan D. (1997) An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922, Canada, Canadian Cataloguing-in-Publication Data.
- ⁵⁶ 1952թ. եմ նշել՝ ընդմիջումը շեշտելու նպատակով:
- ⁵⁷ Sakayan D. (1997) An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922, Canada, Canadian Cataloguing-in-Publication Data.

- ⁵⁸ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ⁵⁹ Նույնը:
- ⁶⁰ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ⁶¹ Նույնը:
- ⁶² Hartunian, A. (1971) Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ⁶³ Sakayan D. (2001) Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian, Arod Books, Montreal.
- ⁶⁴ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ⁶⁵ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ⁶⁶ Նույնը:
- ⁶⁷ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ⁶⁸ Անգլերեն տարբերակում ընդգծվել է՝ դրա կարեւորությունը նշելու նպատակով:
- ⁶⁹ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ⁷⁰ Sakayan D. (2001) Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian, Arod Books, Montreal.
- ⁷¹ Piralian H. (1994) Genocidio y transmisión, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires.

Գլուխ III. Հայկական ցեղասպանության ուրացումը

Նախաբան

Արեւմտյան մտածողության պատմության մեջ Հայկական ցեղասպանության գաղափարի հրապարակման բացակայությունը դա դարձրել է *մոռացված ցեղասպանություն*, ինչպես նաեւ՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների համար հոգեկան տրավմայի ազդեցության մասին հիմնական հարցականը: Այդ տեսանկյունից, կուսումնասիրենք ուրացումը որպես ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող մեխանիզմ, հոգեվերլուծական տեսանկյունից հատուկ ուշադրություն կդարձնենք պետությունների գաղտնի ռազմավարությանը, դեպքերի քողարկմանը եւ դրա հետեւանքներին:

Ներկայացված փաստաթղթերի ցուցանիշների հետազոտման միջոցով կվերլուծենք վերապրողների եւ ժառանգորդների համար Հայկական ցեղասպանության ուրացման տրավմատիկ իրականության հոգեկան հետեւանքները:

Մոռացված ցեղասպանությունը

XX դարի սկզբին տեղի ունեցած հայերի զանգվածային սպանությունը հոգեկան տրավմա պատճառեց վերապրողներին եւ ժառանգորդներին, բայց այդ իրադարձությունն արձագանք չգտավ մարդկության պատմու-

թյան մեջ: Հայկական ցեղասպանության ողբերգական իրադարձությունը վերապրողների մեջ ցավալի վերք է բացել, որը բացակայում է արեւմտյան մտածողության մեջ: Կատարվածի հետքերի բացակայության պայմաններում, հայ ժամանագործներին մի դաժան հարց է ուղղվում միայն. *տեղի ունեցե՞լ է Հայկական ցեղասպանությունը:*

Այդ հարցումով, հայերի մեջ տրավման სოროգվում է, եւ նրանք դեմ հանդիման են գալիս մի ցավ լի իրականության՝ ժողովրդի համար խորապես տրավմատիկ դեպքի մասին հասարակության անտեղյակության:

Հարցադրումը կենտրոնանում է մարդկության հիշողության մեջ Հայկական ցեղասպանության հետքի հարատեւման կանխման պատճառի շուրջ: Օսմանյան թուրքական կայսրության փոքրամասնությունների պատմական եւ իրավական նախադրյալների մի բարդ համաստեղություն նպաստեց անպաշտպանության եւ թուլության առկայության, ինչն էլ թույլ տվեց բնաջնջման իրագործումը ցեղասպանության միջոցով:

Որո՞նք էին այն պայմանները, որոնք թույլ տվեցին, որ հայ ժողովրդի դեմ իրականացված եւ մեկ ու կես միլիոնից ավելի հայերի սպանության պատճառ դարձած զանգվածային ոճրագործությունը պատմական սակավ փաստերի եւ մարդկության հիշողությունից անհետացման արժանանար:

Մեր սկզբնական՝ «*Ինչպե՞ս է ազդում ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ վերապրողների եւ ժամանագործների սգո գործընթացի վրա*» հարցադրման անդրադառնալու համար, ներկայացնում ենք *ուրացման* մասին երկու տեսակետ.

1. Ուրացում. ցեղասպան ծրագրի բաղադրիչ վերլուծությունը կենտրոնանում է *ուրացման* վրա, որպես յուրաքանչյուր ցեղասպան գաղափարա-

խոսության հիմնատարր, որպես պետությունների ռազմավարությունների գաղտնապահություն եւ քողարկում, եւ դրանց հոգեկան ազդեցությունը վերապրողների ու ժամանագործներ վրա:

2. Ուրացում. հայերի պաշտպանական մեխանիզմ Ուրացման հետ կապված, ուսումնասիրվում են վերապրողների եւ ժամանագործների համար Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հետեւանքները երկու տեսանկյունից.

- 2.1. Ուրացում. չընդունված իրականության հոգեկան ազդեցությունը

Սահմանվում են Հայկական ցեղասպանության չճանաչման հոգեկան հետեւանքները:

- 2.2. Ուրացում. ցեղասպանության տրավմայի հոգեկան հետեւանքները

Ուրացումը գնահատվում է որպես տրավմայի անտանելի իրականության դիմաց պաշտպանական մեխանիզմ եւ նրա կապը ցեղասպանության իրողության չճանաչման հետ՝ որպես հիմնական տրավմայի վերականգնում:

Հայկական ցեղասպանության իրողության ուրացման հետեւանքների եւ վերապրողների ու ժամանագործների վրա դրա հոգեկան ազդեցության մեջ խորանալը նշանակում է նախապես սահմանել *ուրացում* հասկացության հոգեվերլուծական իմաստները՝ ըստ Հիգմունդ Ֆրոյդի:

Ուրացման մեխանիզմը

Ուրացման մեխանիզմը այն երեւույթն է, երբ մինչ այդ արգելափակված ենթական իր զգացմունքները, մտածմունքները կամ ցանկություններն արտահայտելու ժա-

մանակ պաշտպանվում է՝ հրաժարվելով դրանց պատկանելիությունից:

«Ուրացումը» հողվածում (1925թ.) Ֆրոյդը հաստատում է այդ գործառույթի հոգեվերլուծական ծագումը եւ տալիս այդ երեւույթի անդրհոգեբանական բացատրությունը:

Ուրացումը արգելափակվածի մասին տեղեկություն ստանալու մի ձեւ է. ճիշտն ասած՝ դա ճնշման վերացումն է, բայց, դա արգելափակվածի ընդունումը է: Այդտեղ է երեւում, թե ինչպես մտավոր գործառույթը բաժանվում է զգացմունքային գործընթացից:

Ուրացման օգնությամբ, ճնշման գործընթացից միայն հետեւանքներից մեկն է ուղղվում, այն է՝ նրա բովանդակությունը խղճին չի հասնում: Այդպես է առաջանում որոշ չափով արգելափակվածի մտավոր ընդունումը՝ ճնշման հիմնական տարրերի պահպանմամբ (էջ 253):¹

Ըստ Ֆրոյդի, բովանդակությունների հաստատման կամ ուրացման մշտական դատապարտման մտավոր գործառույթը, ճնշումից ավելի, մշակված պաշտպանության ձեւ է: Պաշտպանական մեխանիզմների շարքում ներառվում են նաեւ դատապարտումը՝ որպես ճնշման մտավոր փոխարինող, եւ ամենահիմնականները՝ պաշտպանության ռեֆլեքսը՝ կիրառելով փախուստը արտաքին վտանգի դիմաց, եւ ճնշումը՝ ներքին վտանգի դիմաց:

Դատապարտումն արտահայտվում է որպես ուրացման այլակերպում, քանի որ ճնշման փոխարինում է «ոչ» խորհրդանիշով եւ պաշտպանական գործառույթ կատարում: Տրամաբանական եւ լեզվական առումով, Ֆրոյդը սահմանում է ուրացման նույն հոգեվերլուծական ծագումը:

Ուրացման խորհրդանիշի միջոցով, մտածողությունն ազատվում է ճնշման սահմանափակումներից եւ հարստանում է գործարկման համար անհրաժեշտ բովանդակությամբ (էջ 254):²

Սակայն ճնշման մեխանիզմի միջոցով ենթագիտակցության մեջ պահպանվում կամ մերժվում են այն պատկերները (ինչպիսիք են մտածումները, տեսարանները կամ միտումները), որոնք կապված են միտման հետ: Եթե միտման բավարարությունը տհաճություն է պատճառում, ապա առաջանում է ճնշումը:

Ճնշման գործողությունն ստանում է ընդհանուր հոգեկան գործընթացի իմաստ, որպես ենթագիտակցության ծագման հիմնական սկզբունք:

Ինչպես նշել են Ժան Լապլանշը եւ Ժան-Բերտրան Պոնտալին *Հոգեվերլուծական բառարանում* (1983թ.), *ուրացում* հասկացությունը տարբեր լեզուներում տարբեր իմաստներ է ստանում: Գերմաներեն *Verneinung* նշանակում է *ուրացում* քերականական եւ տրամաբանական իմաստով, եւ միաժամանակ տալիս է հոգեբանական իմաստը՝ հաստատման ուրացումը: Սակայն *Verleugnen* բառը մոտենում է «հրաժարվել» եւ «հակադրել» հասկացություններին:

Ֆրանսերենում *négation* բառը տարբերվում է *dénégation*, *déni* բառերից, որոնք նշանակում են հրաժարում կամ հերքում:

Իր աշխատության վերջում, Ֆրոյդն օգտագործում է *Verleugnen* բառը, սահմանելու համար արտաքին աշխարհում տարածված իրադարձության ընկալման ուրացումը:

Ֆրոյդի աշխատությունների անգլիացի հրատարակիչները (Standard Edition) *Verleugnung*-ը թարգմանել են *disavowal*, իսկ Լապլանշը եւ Պոնտալին ֆրանսերեն թարգմանել են *déni*:

Լապլանշը եւ Պոնտալին անդրադառնում են ուրացում-հերքման շուրջ առկա շփոթմունքին, եւ քանի որ անհնար է ընտրել երկու բառերից մեկը յուրաքանչյուր պարբերության համար, առաջարկում են *Verneinung*ը ֆրանսերեն թարգմանել (*dé*)negation:

Ուրացման կիրառումը որպես Հայկական ցեղասպանության չճանաչում, ավելի է մոտենում ՀՐԱԺԱՐՈՒՄ կամ ՀԵՐՔՈՒՄ հասկացություններին:

Ֆրոյդի աշխատությունում *հրաժարում* հասկացությունը կիրառվում է պաշտպանական իմաստով, երբ ենթական հրաժարվում է ճանաչել տրավմատիկ իրականության առկայությունը: Այս մեխանիզմը մասնավորապես սահմանվել է պաշտամունքի ու հոգեկան խանգարման բացատրության համար:

«Մանկական սեռական տեսությունների մասին» (1908թ.) եւ «Սեռերի միջեւ ֆիզիկական տարբերության հոգեկան որոշ հետեւանքներ» (1925թ.) հոդվածներում, Ֆրոյդը վերը նշվածին անդրադառնում է աղջիկների մոտ այն հրաժարման կամ հերքման գործընթացի ծիրում, որն առաջանում է առնանդամի բացակայության ընկալման հետեւանքով:

Առաջանում է այն գործընթացը, որին կցանկանայի *հերքում* անվանել: Դա երեխայի հոգեկան կյանքում տարօրինակ չէ, ոչ էլ՝ վտանգավոր, բայց չափափասների դեպքում դա կարող է հոգեկան խանգարում պատճառել. աղջիկը հրաժարվում է իր անամործիք լինելն ընդունել, պնդում է, որ առնանդամ ունի եւ հետագայում ստիպված է գործել տղու նման (եջ 271):³

Հետագայում, «Պաշտամունքը» (1927թ.) հոդվածում, Ֆրոյդը ներկայացնում է հրաժարման գաղափարը, որտեղ զարգացնում է Ես-ի մասնատումը երկու տարբեր անհաշտելի հոգեկան կեցվածքների. հրաժարումը եւ էգերի անամործիք լինելու ճանաչումը:

Հատկապես պաշտամունքը եւ հոգեկան խանգարումը սահմանելու համար Ֆրոյդի կիրառած *Ես-ի մասնատումը*⁴ իրականության մեջ գոյակցող երկու հոգեկան կեցվածք է եւ հստակեցնում է *հրաժարման* ֆրոյդյան սահմանումը:

«Հոգեվերլուծության ուրվագիծ»-ում (1938թ.) Ֆրոյդը փորձում է Ես-ի մասնատման գաղափարը ներկայացնել որպես երկու կեցվածք, որոնք, ի տարբերություն ջղային արգելափակման, գործում են միաժամանակ:

ա. Գոյակցում է Ես-ի պաշպանական երկու տեսակ.

Ես-ի եւ Նա-ի միջեւ հակամարտություն չի առաջանում:

բ. Պաշտպաններից մեկը վերաբերում է արտաքին իրականությանը՝ ընկալման հրաժարմանը:

Հոգեկան խանգարման դեպքում, երկու կեցվածք է առկա. մեկը՝ հաշվի է առնում իրականությունը, իսկ մյուսը՝ Ես-ը իրականությունից բաժանում է անտրամաբանական իրականության արտադրման միջոցով:

Պաշտամունքի դեպքում, երկու անհաշտելի կեցվածքների գոյակցումն արտահայտվում է ընկալման հրաժարումով, որտեղ պաշտամունքի առարկան փոխարինում է էգերի անամործիք լինելուն:

Հրաժարման գործընթացը կարելի է համարել արտաքին իրականության դիմաց պաշտպանական սկզբնական մեխանիզմ, որի սկիզբը անամործիք լինելուց հրաժարումն է:

Verleugnung (*denégation* կամ *déni*) հասկացության թարգմանության բազմազանության առկայության պատճառով, *հրաժարում* սահմանումը հիմնվում է *Հոգեվերլուծության բառարանում* Ժ. Լապլանշի եւ Ժ.-Բ. Պոնտալիի առաջարկածի վրա:

1. Հրաժարում-ը (*déni*) ավելի խորիմաստ է: Օրինակ. «Հրաժարվում եմ ձեր հայտարարություններից»:
2. Հրաժարումը վերաբերում է ոչ միայն դեմ կանգնելու հաստատմանը, այլև՝ իրավունքից կամ գույքից հրաժարվելուն:
3. Վերջին դեպքում, հրաժարվելն անօրինական է, օրինակ՝ արդարադատությունից, սննդից, հասանելիքից հրաժարվելը եւ այլն (էջ 365):⁴

Չընդունելու (Verwerfung) գաղափարը Չիգմունդ Ֆրոյդը գործածում է տարբեր իմաստներով, որոնք, ըստ Լապլանշի եւ Պոնտալիի, կարող են ամփոփվել երեք խմբի մեջ.

1. Ճնշման դեմ կիրառվելիք վանողական քայլը (սեռական տեսություններ):
2. Դատապարտման ժամանակ ձեռք բերված մերժումը:
3. Ինչպես Ֆրոյդն է նկարագրում «Պաշտպանության հոգեկան ներդրումները»-ում (1894թ.)՝ դա գործում է, երբ Ես-ը մերժում է մի անընդունելի պատկեր, ինչպես պատահում է հոգեկան խանգարման առաջացման դեպքում:

Իսկ *վերացում* հասկացությունը Ֆրոյդը գործածում է *երազների մեկնաբանությունը*-ում (1900թ.)՝ որպես ճնշման հակասող գիտակից մեխանիզմ. պարզ խոսքով՝ դա նշանակում է մի բովանդակության վանումը գիտակցության ոլորտից դուրս: Ֆրոյդը նշում է այս գործողության գիտակից բնույթը, հայտնելով, թե վերացված բովանդակությունը դառնում է նախագիտակցական: Ճնշման մասին Ֆրոյդի տեսության մեջ, սիրո միտման ներկայացուցիչը ճնշվում է, քանի որ սերը չի կարող անգիտակից

դառնալ, որովհետեւ դրա ճակատագրերից մեկը վերացումն է:

Հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ տեղի *չունեցած իրադարձություն*ն սահմանումը հանդիսանում է հասարակական երեւակայության արտահայտման ձեւը:

Պատմականորեն, փորձ է արվել սահմանել Հայկական ցեղասպանության ուրացումը տարբեր ձեւերով՝ զանգվածային սպանության իրողության մասին համակարգված ուրացումը փոխանցելու նպատակով:

Այդ մասին հոգեվերլուծական եզրակացությունը թույլ է տալիս հաստատել, որ ցեղասպան պետության կիրառած մեխանիզմը իրականությունից հրաժարումն է, որպես ուրացում անհանդուրժելի արտաքին ընկալման, ինչպես Ֆրոյդը նշում է *Verleugnung*-ի մասին իր վերջին աշխատություններում՝ անդրադառնալով տրավմա առաջացնող իրականության ուրացման գաղափարին, ինչպես դա տեղի է ունենում պաշտամունքի եւ հոգեկան խանգարման դեպքերում:

Երբ Հայկական ցեղասպանությունը սահմանվում է որպես *լռեցված ցեղասպանություն*, *մոռացված ցեղասպանություն*, փորձ է արվում ամփոփել անպատիժ իրադարձության հետեւանքները:

Ուրացման գաղափարն ըստ հոգեվերլուծության սահմանելուց հետո, նպատակահարմար ենք համարում Հայկական ցեղասպանության չճանաչման գաղափարը սահմանելու համար կիրառել *հրաժարում եւ ուրացում* հասկացությունները:

Մի ամբողջական ժողովրդի բնաջնջման նպատակ հետապնդող ցեղասպան ծրագրի շրջանակներում, իրադարձությունների ուրացումը կարեւորագույն տարր է, որպեսզի կատարված ոճրագործության հետ կապված որեւէ փաստ չմնա: Հետեւաբար, կուսումնասիրենք ուրացման՝ որպես ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող հոգեկան մեխանիզմի կարեւորությունը, պետությունների քո-

ղարկման ռազմավարությունների շրջանակներում՝ այն ջնջելու եւերբեք տեղի չունեցածի ձեւակերպումը հարատեւ դարձնելու նպատակով:

1. Ուրացումը իբրեւ ցեղասպան ծրագրի բաղադրիչ

Եթե Ցեղասպանությունը սահմանվում է իբրեւ մի ժողովրդի ամբողջական ոչնչացման փորձ, ապա ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող իրադարձությունների ուրացումը դառնում է բնաջնջման գործընթացի հիմնաքարը, քանի որ կատարում է *երբեք տեղի չունեցած սպանությունների* պահպանման հիմնական գործառույթը:

Հայկական ջարդերի սկզբում թուրքական կառավարությունը 1916թ. հրատարակել էր *Սպիտակ գիրքը*, որի մեջ ժխտում էր պատահածները եւ հայտարարում, որ պետությունը գործել էր իր շահերի օրինական պաշտպանությունից ելնելով: Բացահայտ լռության քողի տակ, իրար հաջորդող թուրքական կառավարություններն անտեսել են հարցը՝ պատահածը ուրանալու նպատակով: Միաժամանակ, թուրքական տեսակետին կողմնակից պատմաբաններն ու ուսումնասիրողները նույնիսկ այսօր փորձում են հիմնավորել Հայկական ցեղասպանության չգոյությունը:

Ցեղասպանական բնաջնջումը՝ 1915թ. ապրիլին սկսած Հայկական ցեղասպանությունն իրագործվեց դեպքերի քողարկումով. հայերի բնաջնջումը կատարվեց «տեղահանման» պիտակի տակ, որը քողարկում էր իսկական նպատակը՝ հայերի ծրագրված, կազմակերպված ու դաժան մահը Միջագետքի անապատներում:

Ուրացումը ցեղասպան ծրագրի մաս է կազմում հստակորեն, եւ նրա հետ փոխկապակցված է հենց մի ժողովրդի ամբողջական բնաջնջման գաղափարից ելնելով: Ուրացումը ցեղասպանության կառուցվածքային մի

մասն է, մի բաղադրիչ, որը մի խմբի ոչնչացումը հարատեւ է դարձնում. ուրացման պահպանումը նշանակում է այդ զոհերին *անհետացնելու* փորձ կատարել:

Հստակ է դառնում, թե ուրացման շրջանակներում, դեպքերի քողարկումն ու կեղծումը ոչնչացման մաս են կազմում, քանի որ պահպանվում է զոհերի *երբեք գոյություն չունենալու* գաղափարը:

Առաջին աշխարհամարտի պայմաններում, Օսմանյան թուրքական կայսրության իշխանություններն իրագործեցին հայ բնակչության դեմ ցեղասպանությունը, որը կատարվեց նախապես որոշված ռազմավարության կիրառումով եւ ուղղված էր հասնելու իսկական նպատակին՝ մի խմբի եւ նրա մշակույթի անհետացման:

Ռազմավարության տեսություն

Սերխիո Լաբուրդետի *Քողարկման ռազմավարությունը*-ում (1999թ.) հանդիպում ենք ռազմավարության տեսության, որի միջոցով կարող ենք մեր ուսումնասիրությունում կապ հաստատել պետական գաղտնիքի եւ ցեղասպան արարքի ուրացման միջեւ:

Ռազմավարության տեսությունը փորձում է պարզաբանել հասարակական իրադարձությունների եւ գործընթացների մի «տեսակ», որոնք կենտրոնանում են իշխանության հարցերի, նպատակների եւ ծրագիր-իրագործում հարցերի վրա:

Այդպիսի իրադարձություններն առանձնանում են իրենց դիտավորյալ բնույթով եւ նպատակաուղղվածությամբ: Ռազմավարության տեսությունը կենտրոնանում է ուժային իրադարձությունների վրա, որոնք ունեն հստակ թիրախ՝ հստակ ժամանակահատվածում (էջ 13):⁵

Ռազմավարությունները հիմնվում են գործնական ծրագրերի վրա, որոնց նպատակն արդյունքի հասնելն է: Պատմական բազում իրադարձությունների շրջանակնե-

րում առանձնանում են հասարակական գործընթացներ, որոնք դրանք ռազմավարական են դարձնում:

Ռազմավարական մակարդակը հայտնի է դառնում իրականացման արդյունավետությունից: Այդ ռազմավարությունը կազմված է դիտավորյալ գործողություններից, որոնք պետք է իրականացնեն նպատակները: Լաբուրդետն այսպես է սահմանում.

Յուրաքանչյուր ռազմավարություն մի շարք իրադարձությունների է իրավիճակների ուղղություն տվող ծրագրված մի գործողություն է, եւ, միաժամանակ, խորապես անկայուն մի քաղաքական կառույց է, որի ճակատագիրը կախված է մի շարք ներքին եւ արտաքին, շաղկապված գործոններից (էջ 16):⁶

Ռազմավարության ետեւում գտնվում է մի մտածողություն, որն ուղղված է որոշ նպատակների իրականացման՝ զինվորական, քաղաքական եւ տնտեսական գործողությունների համակարգմամբ: Հայերի բնաջնջման համար Օսմանյան թուրքական կայսրության իշխանությունների կիրառած ցեղասպան ռազմավարությունն առանձնանում էր իր արդյունավետությամբ եւ ճշգրտությամբ:

Ցեղասպան արարքները ծրագրվել են թուրքական պետության բարձրագույն ատյաններում, իսկ հրամանագրված որոշումը սահմանվել է որպես *Թուրքիայի ներքին հարց*: 1915թ. օգոստոսի 3-ին, ռազմական նախարար Էնվերը Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպան Մորգենթաուին ասել է.

Թալեբթն ինձ ասել է, թե «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցությունը հարցը մանրամասնորեն եւ զգուշորեն ուսումնասիրել է եւ թե կիրառված քաղաքականությունը որդեգրվել է պաշտոնապես: Նա ասաց, որ տեղահանումները

հապճեպ որոշված չեն եղել. իրականում, դրանք երկար եւ մանրամասն քննարկման արդյունք են (էջ 219):⁷

Առաջին աշխարհամարտի պայմաններում, հավաքական սպանություն գործելու եւ երկրորդ կարգի քաղաքացիներ համարվող հայերի իրավական ու հասարակական թուլությունը շեշտելու հնարավորություն էր ստեղծվել: Դա իրադարձությունների բարդ հյուսվածքի տարրերից մեկն եղավ:

Հայկական ցեղասպանության իրագործման ռազմավարական մտածողությունից ելնելով, «Միություն եւ առաջադիմություն» կոմիտեի անդամ Նազըմն ասել է.

Հայ ժողովուրդը պետք է ամբողջությամբ ոչնչացվի. մեր տարածքում որեւէ հայ պետք չէ մնա. *հայ* անվանումը պետք է ջնջվի: (...) Այս երկիրը պետք է մաքրվի ոչ-թուրքական տարրերից (...) Մենք անեծքի կարծանանանք, եթե կատարյալ ոչնչացում չիրագործենք (էջ 254):⁸

Ցեղասպան արարքին եւ դրա ուրացման ավելանում է դեպքերի քողարկման ռազմավարական կազմակերպումը: Մարդկանց մի խմբի ոչնչացումը նպատակադրած պետության իշխանությունները վախենում են, որ այդ անպատվաբեր տեսարաններն ի հայտ կգան մարդկության մեջ: Սրանից էլ սերում է քողարկման եւ գաղտնիքի ռազմավարության կարեւորությունը:

Հայ ժողովրդի վերացման համար թուրքական պետությունը կտրուկ եւ արդյունավետ ռազմավարություն կիրառեց. ջարդերը տեղի ունեցան ծրագրված, անդառնալի եւ ջախջախիչ ձեւով ու հասան իրենց նպատակին. հայ բնակչության երկու երրորդը բնաջնջվեց:

Քողարկման ռազմավարությունը հիմնված է իրադարձությունների միտումնավոր քողարկման վրա: Դրանց բացահայտումը վտանգավոր եւ ոչ-նպատակահարմար է համարվում, որովհետեւ բացահայտման հետեւանքով

առկա է իշխանությունից զրկվելու վտանգը: Հայկական ցեղասպանության դեպքում, առաջին հերթին պարզվում է, որ ցեղասպան արարքների գաղտնիության նպատակն էր դրանք աշխարհի համար աննկատելի դարձնելը: Երկրորդ հերթին, այդ գաղտնիությունը նպաստում էր, որ դրանք հետազոտելու եւ փաստելու համար անթափանցելի լինեին: Երրորդ հերթին, արգելված լինելու պատճառով՝ դրանք ընդհատակյա էին տեղի ունենում: Վերջում, չորրորդ հերթին, գաղտնիությունը երաշխավորում էր զգացմունքային ազդեցության նվազումը:

Նախատեսված իրագործման ծրագրի շրջանակներում, Օսմանյան թուրքական կայսրության քաղաքական կազմակերպումը տեղի էր ունենում բազում գաղտնի գործողությունների միջոցով: Դա զարգանում էր քողարկման տակ, ինչպես արտահայտվում է Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթը Հալեպի կառավարիչ Մուստաֆա Աբդուլհալիք բեյին ուղղված 1915 թ. նոյեմբերի 18-ի հեռագրում.

Շատ կարելու է, որ օտարները համոզված լինեն, որ այս տեղահանումը միմիայն բնակավայրը փոխելու նպատակով է կատարվում: Այդ պատճառով, ժամանակավորապես կարելու է կեղծել ու սիրալիր վարք ցուցաբերել եւ ճանաչված միջոցները չկիրառել՝ բացառությամբ հարմար վայրերի: Խորհուրդ եմ տալիս ձերբակալել այն անձանց, որոնք տեղեկություններ են փոխանցում կամ հարցուփորձ անում, եւ նրանց դատարան հանձնել այլ պատճառաբանությամբ (էջ 48):⁹

Խորանալով Լաբուրտեդի աշխատանքի մեջ, գաղտնիքն ընդգրկում է ծավալուն եւ բազմաբնույթ ոլորտներ, որոնք իշխանության ռազմավարությունների մաս են կազմում: Քաղաքական ոլորտում, քողարկման ռազմավարությունը կանխում է ցուցադրումը, ինչպես նաեւ՝ ծրագրվածի թույլ կետերը.

Քաղաքականության քողարկման արվեստը հիմնվում է ցուցադրման եւ քողարկման ծավալների կանոնակարգման վրա: Իմացվածը, խոսվածը, լռեցվածը, կատարվածը պետք է ցուցադրել եւ թաքցնել՝ ըստ փոփոխական իրավիճակների պահանջների եւ կարիքների: Գաղտնիքն աճում է, երբ ցուցադրման նկատմամբ ընդդիմադիր, հակասական եւ աննպաստ պատասխաններ են ակնկալվում (էջ 29):¹⁰

Գաղտնիքի պահպանման կիրառումից առաջանում է մի քանի տեսություն.

- ա. Իշխանության ռազմավարությունները կազմվում են գաղտնիքի պահանջների հիման վրա:
- բ. Փորձ է արվում հնարավորինս վերահսկել իրադարձությունները եւ կանխել արտաքին վերահսկումը:
- գ. Առկա է սերտ փոխկապակցություն գաղտնիքի եւ բարոյական կանոններին դիմադրող վարքերի միջեւ, ինչն առնչված է իշխանության անսահմանափակ գործունեության հետ:

Իշխանության կողմից ծրագրված եւ զգուշորեն իրականացված ցեղասպանությունները պաշտպանվում են *պետության տրամաբանության* ըողով: Այդպիսի են օրինականացվում պետական ուժային սահմանազանցումները, իսկ *պետական գաղտնիքը* թույլ է տալիս բնակչության նկատմամբ ամբողջատիրական եւ բռնապետական արարքներ գործադրել:

Հայկական ցեղասպանության միտումնավոր քողարկման շրջանակներում, բնաջնջման ծրագրի իրականացման համար միախառնվում էին մի շարք գաղափարներ: Ուժի ռազմավարությունը համապատասխանող գաղտնիքի կիրառումը տրամադրում էր զանգվածային սպանությունների գաղտնի իրագործման համար մեթոդները եւ միջոցները: Առաջին աշխարհամարտի իրադարձությունները:

ծությունները վերածվեցին մի կառուցվածքի, որ ոճրագործություններն իրականացնելու իդեալական հնարավորություն ընձեռեց թուրքական պետության: Իսկ գաղտնիքի ռազմավարության միջոցով, քողարկված կերպով դիմակավորեցին այն, ինչ պատահում էր հայ բնակչությանը:

Այդ մոտեցումը պարզաբանելով, *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* մեխանիզմի հարցում իմաստավորվում են հետևյալ կարեւոր սահմանումները՝ քողարկում, լռեցում եւ գաղտնիք: Ցեղասպան արարքին յուրահատուկ այդ հատկանիշները համապատասխանում են *ջարդերի հերքման* ծավալներին, ինչը թույլ չի տալիս ցեղասպանության մասին որեւէ գրանցում կատարել եւ հոգեկան հետեւանքներ է առաջացնում հայ վերապրողների եւ ժամանագորդների մոտ:

Ներկայումս կան մի շարք թուրք մտավորականներ, որոնք փորձում են հարցականի տակ դնել այդ անցյալը: Նրանցից է 2006 թ. Գրականության Նոբելյան մրցանակակիր Օրհան Փամուքը, ով մեղադրվել է թուրքական ինքնությունն անարգելու համար, քանի որ հաստատել է հայերի դեմ օսմանցի թուրքերի ցեղասպանության փաստը:

Shameful (2006 թ.) գրքի հեղինակ Թաներ Աքչամը խորանում է Հայկական ցեղասպանության թուրքական ուրացման մեջ եւ ներկայացնում պաշտոնական պատմական ավանդույթի եւ մասնավորի միջեւ տարածայնությունները, ավանդույթ, որի պատճառով թուրք հասարակությունը հնարավորություն չի ունեցել ծանոթանալու իր տրավմատիկ անցյալին: Աքչամի կարծիքով, պետության դիրքորոշումը ներկայացնող «ուրացում» սահմանումը ճիշտ է, իսկ *հասարակության դիրքորոշումը* պետք է սահմանել այլ կերպ՝ դա հիմնականում *անգրագիտություն, անտարբերություն եւ լռություն* է:

Աքչամը տարբերում է.

- հետպատերազմյան Գերմանիայում Հրեական հոլոքոստի քողարկումը: Ասում էին «*Ոչինչ չգիտեմք*», եւ

- Թուրքիայում շատերը խոսում էին Հայկական ցեղասպանության մասին, իսկ որոշ մարդիկ ասում էին «*Արժանի էին դրան*», իսկ ուրիշներ. «*Երբեք պետք չէ պատահած լիներ: Ամոթալի է*»:

Միայն նեղ շրջանակներում շրջանառվող ու երբեք հրապարակավ չարտահայտված, իրար հակասող այդ դիրքորոշումների մասին Աքչամն ասում է.

Հակառակ նրան, որ թուրք հասարակության լայն շրջանակները չեն կիսում պետության մերժողական քաղաքականությունը, երբեք աշխուժորեն չեն դիմադրում դրան, նույնիսկ հրապարակայնորեն ընդունում են այն: Այսինքն, այն, ինչ ժողովուրդն արտահայտում է հրապարակայնորեն, տարբերվում է նեղ շրջանակներում իրենց արտահայտած կարծիքից: Քանի որ արգելվում էր հրապարակայնորեն քննադատել պաշտոնական դիրքորոշումը, առկա են երկու հավասարազոր կարծիքներ. պաշտոնականը՝ պետության պարտադրածը, եւ արգելվածը՝ մասնավորը, որը շրջանառվում է ենթախմբերում (էջ 70):¹¹

Կարելի է Թաներ Աքչամի այս ներմուծումը, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* մասին միատեսակ ու կարծր պատկերը կարող է զարգացնել մյուսի անմարդկային պատկերը՝ վերջինիս նույնիսկ համարելով ծայրահեղական ու թշնամի:

2. Ուրացում. հայերի պաշտպանական մեխանիզմ

Հայկական ցեղասպանության ուրացումն ուղղակիորեն կապված է հայերի մոտ հոգեկան տրավմայի առաջացման հետեւանքների հետ: Այս գաղափարը լայնորեն

ներկայացրել եմ «Հայկական ցեղասպանության տրավման, ուրացումը եւ սուզը» (2005 թ.) հոդվածում:

Հայկական ցեղասպանությունը հոգեկան տրավմա է համարվում երկու տեսակետից. առաջինը կապված է մի ցեղի զանգվածային, միտումնավոր ոչնչացման գործում կատարված ոտնձգությունների հետ, իսկ մյուսը՝ Հայկական ցեղասպանության ուրացման ծավալի հետ (...) Ցեղասպանության ուրացումը, այսինքն՝ հայտարարել, թե այդ սպանությունները տեղի չեն ունեցել, վերակենդանացում է տրավմատիկ իրավիճակը (էջ 110):¹²

Հայկական ցեղասպանության ուրացման կապակցությամբ առաջարկում ենք տարբերություն հաստատել իրարից հեռու երկու ճշմարտությունների միջեւ.

- Թուրքական պետության կողմից Հայկական ցեղասպանության ուրացման ծավալը. հրաժարվում են ճանաչել զանգվածային սպանությունների առկայությունը, այսինքն՝ ջարդերն են հերքում:
- Որպես պաշտպանական մեխանիզմ՝ հայ վերապրողների եւ ժառանգորդների կողմից Հայկական ցեղասպանության ուրացումը այլ իմաստ է կրում. հոգեկան ցավի դիմաց, *սենզ արարքն են հերքում*:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման եւ հերքման պատճառներն իրենց տարբեր եղանակներով՝ լուրջում, լռեցում, քողարկում եւ գաղտնիք, ունեն տարբեր իմաստներ՝ ըստ յուրաքանչյուր խմբի:

Հերքում

Դահիճ	Չոհ
Գաղտնիք եւ լռեցում. Ոճրագործությունը քողարկելու եւ հետքեր չթողնելու նպատակով:	Գաղտնիք եւ լուրջում. Հոգեկան ցավի հետքերը չբացելու նպատակով:
Հերքում. Պատմական ճշմարտությունն է ահաբեկում: Զարդերն են հերքվում:	Հերքում. Կանխում է սարսափի եւ մահվան հիշատակումը: Նենգ արարքն է հերքվում:

Գաղտնիքն ու լռեցումը ցեղասպան պետության ուժային ռազմավարություններին մաս են կազմում: Դրանց միջոցով փորձ է արվում վերահսկել իրադարձությունները եւ արդյունավետ գործողություններ կատարել: Գաղտնիքի ռազմավարությունը համակարգում է ցեղասպան ծրագրի արտահայտությունները՝ բռնությունների, խոշտանգումների եւ բնաջնջման քողարկման միջոցով, իսկ դեպքերի հերքումը հանդիսանում է անպատժելիության ձեռքբերման ձեւ:

Չոհերի պահպանած գաղտնիքը կապված է Հայկական ցեղասպանության աննկարագրելի բնույթի, տրավմատիկ դեպքի ծավալի հետ. լուրջում միջոցով հերքվում է անասելի իրավիճակի սարսափը:

2.1. Ուրացում. հերքված իրականության հոգեկան ազդեցությունը

Ցեղասպան ծրագրում *ուրացման ծավալը* կարելու է դեր է կատարում հավաքական սպանության ծրագրա-

վորման շրջանակներում, քանի որ ձգտում է հերքել դեպքերը՝ այդպիսով ամրապնդելով հետքերի ջնջման գաղափարը: Հետեւաբար, ցեղասպանությունը ճանաչելուց հրաժարումը սպանությունները տեղադրում է արմատական ջնջման եւ չգոյության ուղորտներում: Չճանաչված սպանությունները խախտում են վերապրողների կապն իրենց պատմական անցյալի հետ:

Genocidio y transmisión (1994թ.) գրքում Հելեն Փիրալյանն անդրադառնում է «ցեղասպան ծրագիր» հասկացությանն իր ողջ բովանդակությամբ՝ մի ժողովուրդ բնաջնջելու փորձ, ենթակաների իսկական սպանություն: Ենթականներին մարդկային դասից մեկուսացնելու նպատակով, պահպանվում է խորհրդանշական շղթայի քայլքայման գաղափարը եւ կանխվում որեւէ կապ զոհերի ու վերապրողների միջեւ:

Ցեղասպանության ոճրագործությունը՝ միմիայն այդ խմբին պատկանելու պատճառով մի մարդկային խումբ ոչնչացնելու փորձը իր կատարելագործմանն է հասնում դեպքերի ուրացման միջոցով:

Ցեղասպանության ուրացումը նշանակում է ցեղասպան ծրագրի հարատեւումը, քանի որ ուրանալով հազարավոր մարդկանց բնաջնջումը՝ հաստատվում է, որ այդ սպանությունները տեղի չեն ունեցել: Դա մահվան պարզ ուրացում չէ. զոհերի անհայտացումը վերածվում է երբեք գոյություն չունեցած անհատների մահվան: Ոճրագործության ուրացումը կատարելագործում է ցեղասպան ծրագրի էությունը՝ դրա չգոյության մասին հայտարարումը նշանակում է վերացնել ոճրագործության բոլոր հետքերը: Հելեն Փիրալյանը նկարագրում է ուրացման գաղափարը, որպես ցեղասպանության բաղադրիչ, երբ ցեղասպան պետությունները դա հայտարարում են տեղի չունեցած՝ դա ջնջելու նպատակով:

Այս պայմաններում, ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող ուրացումը դառնում է հիմնական գործոն, քանի որ, մարդկանց բնաջնջումից անկախ, նրա դերն է պահպանել գոյության վերացման գաղափարը՝ որպեսզի նրանք զոհեր չդառնան, այլ՝ «նրանք երբեք գոյություն չեն ունեցել»: Ուրեմն, մահվան այս իրավիճակում (նրանց մահը), վերապրողներն իրենց վրա են վերցնում գոյության կարելուհի դուրս ուղորտում (ոչ թե՝ կյանքի ուղորտում) հարատեւելու պարտականությունը (...) Դրանով նրանց համար միշտ ներկա կլինի այդ սպանությունների կատարման կասեցված ժամանակը, որը վերականգնվել է անորոշ ժամանակով (էջ 20):¹³

Այդպիսով, թուրքական պետության՝ *ուրացման* ձեռով ժամանակի ընթացքում պահպանված հերքումը ցեղասպանության զոհերին վերածում է երբեք գոյություն չունեցած զոհերի:

Հելեն Փիրալյանի աշխատությունում «ուրացում» բառին հատկացված իմաստը սերում է ֆրանսերենից՝ «*déni*», որն իմաստային որոշ տարբերություններ ունի «*dénégation*» հասկացությունից:

Փիրալյանը սահմանում է թուրքական պետության կողմից Հայկական ցեղասպանության ուրացման հետեւանքները եւ նշում հիշողության որոնման անհրաժեշտությունը՝ հայ ժողովրդի ինքնությունը վերականգնելու նպատակով:

Թուրքական պետության կողմից Հայկական ցեղասպանության ուրացումը պահպանելն ամրապնդում է հավաքական սպանության քայքայումը եւ նպաստում մի խմբի գոյության իրավունքի ուրացման: Այսպիսով, Հելեն Փիրալյանը նկարագրում է ուրացման հետեւանքները.

Այդ ուրացման միջոցով, կվերանային ամբողջական խմբի անդամները՝ կարծես նրանք երբեք գոյություն չեն ունեցել: Ուրացումը մի քայլով կծավալեր բնաջնջումը, հավաքական սպանությունը (էջ 28):¹⁴

Ուրիշների կողմից չճանաչված սպանությունների ծավալի մասին մտածելն առաջացնում է պատմական առումով ուրացում, որը թույլ չի տալիս սգո եւ փոխանցման իրագործումը, իսկ կատարված հավաքական սպանության ուրացումը անպատժելի է դարձնում ցեղասպանների արարքները:

Ցեղասպան իրադարձությունների եւ զոհերի շնչման աշխույժ ու մշտական միջոցառումները բարդացնում են հավաքական հիշողության վերականգնման գործընթացը: Նորից անձեռնմխելի է մնում ցեղասպան ծրագիրը. այդ անցյալը տեղի չի ունեցել, անհայտացել է մարդկային մի խումբ, *ևս մի ժամանակ գոյություն ունեցե՞լ է:*

Ուրացման հարատեւման հետեւանքների մասին օրինակ են ծառայում Ժ.-Մ. Գառզուի խոսքերը, որն իր *Arménie 1915. Un Genocide Exemplaire*-ի (1975 թ.) վերջում ասում է. «Իսկ հետո»: Արդյոք մենք երազե՞լ էինք այդ ցեղասպանության մասին: Ո՛չ: Կատարյալ ցեղասպանություն է՝ դա տեղի չի ունեցել (...)» (էջ 28):¹⁵

Բոլոր հետքերի շնչումը նշանակում է ցեղասպան ծրագրի հարատեւումը ժամանակի ընթացքում, այդպիսով պահպանելով դրա հետեւանքները վերապրողների եւ ժառանգորդների շրջանակներում: Կատարված ոճրագործության գոյության ուրացման մեջ Ցեղասպան պետության գերիշխանությունը փորձում է դեպքը վերջնականապես մոռացության մատնել: Այս մասին անդրադարձել եմ իմ նախորդ աշխատություններում.

Ողբերգական մի իրադարձություն պատմությունից վերացնելու նպատակով, ցեղասպան պետությունները ամեն գնով փորձում են, որ դեպքն աննկատ դառնա, դա հայտարարում են չկատարված, եւ փորձում են, որ կատարված ոճրագործությունն ամբողջությամբ մոռացության մատնվի: Իրադարձությունների ուրացման պահպանումով, վերանում է

մարդկության պատմության մեջ ցեղասպանությունը գրանցելու հնարավորությունը (էջ 129):¹⁶

Ցեղասպան ծրագրի բարդ կառուցվածքում ներառվում է մարդկային խմբի բոլոր հետքերի վերացումը. վերացնում են ո՛չ միայն մարդկանց, այլեւ՝ նրանց բոլոր մշակութային փաստերը՝ *փորձելով վերացնել պատմության եւ հավաքական հիշողության ծագումը*: Մարդկանց բնաջնջումը, մշակույթի ավերման հետ մեկտեղ, փորձում է խզել մի ժողովրդի բոլոր կապերը իր ծագման հետ եւ մոռացնել տալ նախնիներին: Այսինքն, բնաջնջումը ներառում է իրեն բնորոշ՝ *մշակութային ինքնության ոչնչացումը*: Մի ժողովրդի մշակութային հետքերը վերացնելուց հետո, փորձ է արվում ոչնչացնել նրա ինքնությունը, խորհրդանշական համակարգը եւ պատմական հիշողությունը:

XX դարի սկզբներին Օսմանյան թուրքական կայսրության իրագործած Հայկական ցեղասպանությունն ուղեկցվել է նաեւ մշակութային արժեքների, արվեստի գործերի եւ պատմական հուշարձանների համակարգված ոչնչացմամբ՝ հայկական հազարամյա քաղաքակրթության գոյությունը պապենական տարածքներից վերացնելու նպատակով:

Ֆիզիկական վերացմանն ավելացավ խորհրդանշանների, հուշարձանների եւ պատմական արժեքների (ինչպիսիք էին եկեղեցիներն ու վանքերը) մշակութային ոչնչացումը: Մի ժողովրդի մշակույթի հետքերը ջնջելու ցանկությունը նշանակում է նրա պատմության բոլոր հետքերի վերացում, որպեսզի իր գոյության մասին փաստերը մարդկության գրքերից վերանան: Մշակութային հետքերը վերացնելը նշանակում է վերացնել ամեն ինչ. դա մի ժողովրդի ծագման խորհրդանշական սպանության իրագործումն է:

Մշակույթի եւ պատմության բոլոր հետքերը վերացնելով, ցեղասպան պետությունը նպատակ է հետապնդում հավաքական հիշողության մեջ ամրապնդել, որ այդ ժողովուրդն երբեք գոյություն չի ունեցել, այսինքն՝ նպատակն է՝ *ոճրագործության բոլոր հետքերի վերացումը*:

Մեր ուսումնասիրած ժառանգորդներից մեկը՝ Մայքլ Առլեն կրտսերն իր *Pasaje al Ararat* գրքում այդ մասին ասում է. «Տարօրինակ էր, որ իմ երիտասարդության ժամանակ XIX դարի պատմությունն այդքան շատ ուսումնասիրելով հանդերձ, Հայաստանի մասին նյութերի երբեք չէի հանդիպել» (էջ 105):¹⁷

Ժամանակակից թուրք մտավորականության ներկայացուցիչներից Թաներ Աքչամը ներկայացնում է այն ուրացումը, որի վրա հիմնվել է ներկա հանրապետությունը.

(...) թուրքական պետությունը կառուցվել է իր սեփական հասարակական իրականության եւ էթնիկական, կրոնական ու մշակութային տարբեր խմբերի ուրացման հիման վրա: Այդ խմբերը հանրապետության անվտանգության համար համարվել են «խնդիրներ» եւ «սպառնալիքներ» (էջ 68):¹⁸

2.2. Ուրացում. ցեղասպանության տրավմայի հոգեկան հետեւանքները

Հերքված իրականության պայմաններում՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների համար, որպես պաշտպանական մեխանիզմ ուրացումը կարելու է դառնում ուսումնասիրել փոխկապակցված երկու հարթության վրա.

ա) **Ցեղասպանության տրավման - Սարսափի հերքումը.**

Ցեղասպանությանը վերապրած հայերը հանդիպել են մահվան ծայրահեղ իրավիճակին, տարիներ շարունակ սարսափ, խոշտանգումներ, բռնաբարություններ, սպանություններ ապրել: Այդ ամենը գերազանցում էր այն,

ինչին մարդկային ուղեղը կարող էր դիմանալ: Պաշտպանական մեխանիզմը հիմնված էր ուրացման եւ հերքման վրա՝ ցավալին չհիշելու նպատակով:

բ) **Ցեղասպանության ուրացումը -**

Տրավմայի արդիականացումը.

Հայկական ցեղասպանության ուրացման ծավալն արդիականացնում է ցեղասպանության տրավման: Ոճրագործության ուրացումը հարատեւություն է տալիս ցեղասպան արարքին՝ այդ զոհերը գոյություն չեն ունեցել:

**Ցեղասպանության տրավմա + Զարդերի ուրացում =
Հոգեկան ցավ = Սարսափի հերքում**

Հերքում եւ մասնատում

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի անտանելի իրականության ցավի խորացման հետեւանքով, հայերի մեջ սկսեց գործել մասնատման հոգեկան մեխանիզմը՝ դիմակայելու համար Ես-ի ամբողջականության տրոհումին: Մահվան վտանգի ծայրահեղ իրավիճակների դիմաց, հասարակական իդեալները փոխարինվել են վերապրելու անհրաժեշտությամբ՝ ցեղասպանության տրավմատիկ դեպքերի եւ հայկական ծագման հերքմամբ:

Ըստ Ֆրոյդի, հերքման գաղափարը Ես-ի մեջ մասնատում է առաջացնում, որտեղ գոյակցում են պաշտպանության երկու ընթացակարգ. մեկը՝ իրականությանն է ուղղված, երբ փորձ է արվում իսկական արտաքին աշխարհի մի հատվածը հերքել, իսկ մյուսը՝ միտմանն է ուղղված, երբ փորձ է արվում ներքին աշխարհի մի պահանջը մերժել:

Հոգեվերլուծության ուրվագիծում (1940 թ.), Ֆրոյդը նկարագրում է զգացողությունների հերքման միջոցով

տխուր վիճակից պաշտպանվելու իրավիճակը, ինչը ոչ միայն է պատահում սնոտիապաշտներին, եւ ասում.

(...) միշտ իրարից անկախ երկու հակադիր կեցվածք է հաստատվում, որի հետեւանքը Ես-ի մասնատումն է (Էջ 205):¹⁹

Իր սեփական մահվան նկատմամբ մարդ արարածի կեցվածքի մասին Չիզմունդ Ֆրոյդն ասում է, որ չի կարելի այն ընդունել, ինչքան էլ պատերազմի ժամանակ հարկ է դրան օրական դիմադրել: Ֆրոյդը հայտարարում է, որ քայքայիչ ուժերը սերում են մահվան միտումից, որի նպատակը մահն է. դրանք հակադրվում են սեռական միտումներին, որոնք կյանքին են ձգտում: Մարդու հիմնական ենթագիտակցության մեջ, մահվան դիմաց հայտնվում է երկու հակադիր դիրքորոշում. մեկը՝ մահն ընդունում է որպես կյանքի քայքայիչ, իսկ մյուսը՝ այն *հերքում է որպես անիրական*:

Այդ ոլորտին անդրադառնալու համար դիմում ենք հոգեվերլուծող Բրունո Բետտելհայմի վկայությանը, որն իր *Sobrevivir. El Holocausto una generación después* (1981թ.) գրքում ներկայացնում է իր անձնական վերլուծությունն ամբողջատիրական պետության սարսափի եւ համակենտրոնացման ճամբարների սարսափների մասին: Որպես Յրեական հոլոքոստից վերապրող, նա ներկայացնում է նախկինում հրապարակված աշխատությունների մշակման բարդությունները, երբ դեռեւս անցյալի տրավմաները չէին հաղթահարվել:

Բացարձակ եւ անդառնալի մահվան ցավին հանդիպած Բետտելհայմը հայտնագործեց, որ մահվան ճամբարներում վերապրելու ձեւը իր անձի մեջ մասնատումն ընդունելն էր: Տեսնելով, որ ՍՍ-ականներն որոշ մտավոր հեռավորությունից էին դիտում իրողությունը, նա կարող էր ունենալ մտորումների մի մտերիմ աշխարհ, իսկ իր

անձի մնացյալ հատվածը պետք է ենթարկվեր եւ հարմարվեր՝ վերապրելու համար:

Վերապրողի կարգավիճակին անդրադառնալով, Բետտելհայմը նկատի ունի երկու սերտորեն կապված գործոններ.

1. *Սկզբնական տրավման*. որպես անձնավորության քայքայիչ ազդեցություն:

2. *Տրավմայի մշտական հետեւանքները*. որպես մշտապես ներկա եւ անխուսափելի:

Հայկական ցեղասպանության իրավիճակի հետ համեմատելիս, որպես քայքայիչ գործոն կարելի է ավելացնել ցեղասպան պետության՝ իրադարձությունների գոյության մշտական ուրացումը, որը բացարձակ սպառնալիք է տրավմայի ազդեցության հարատեւման համար:

Վերապրողի հոգեկան արտահայտման վերաբերյալ Բետտելհայմը երեք տարբեր պատասխան է նշում արտաքին տրավմատիզմի մասին.

(...) կարող ենք ասել, որ մի խումբ վերապրողներ թույլ են տվել, որ փորձառությունը քայքայի իրենց. մյուսը փորձեց ուրանալ որեւէ տեւական ազդեցություն. իսկ երրորդը՝ պայքար սկսեց, որը կտեւի ամբողջ կյանքը՝ գիտակից մնալու եւ ամենասարսափելի ծավալներին դիմադրելու նպատակով (...) (Էջ 46):²⁰

Տրավմատիկ ազդեցության հոգեկան արտահայտությունը կարելի է ամփոփել այսպես.

1. *Ընկճվածության կամ պարանոյայի տեսակի խախտում*.

Դա նշանակում է իր ամբողջականությունը վերականգնելու անկարող անձի մասնատումը: Դա համապատասխանում է Բետտելհայմի արտահայտած տարբերակմանը ուղեղի խանգարումով անհատի եւ համա-

կենտրոնացման ճամբարի համախտանիշը կրող վերապրողի միջեւ: Առաջինը մասնատվում է ներքին եւ երեւակայական ճնշումների հետեւանքով, մինչ երկրորդն իր վիճակը դատում է իրապաշտորեն: Դուրս գալով սույն ուսումնասիրության համար նախատեսված գործնական ոլորտից, կարող ենք նշել Յեղասպանությունից երկու վերապրողի, որոնք իրենց բնագավառներում հայտնի անձնավորություններ են եղել եւ այդպիսի հոգեկան խախտումների զոհ են դարձել:

Կոմիտաս վարդապետը (1869-1935), հայկական հոգեւոր երաժշտության հիմնադիր, կղերական, որը չկարողացավ վերականգնել իր կյանքը՝ քայքայիչ մթնոլորտի պատճառով հոգեկան խախտման զոհ դառնալու հետեւանքով:

Արշիլ Գորկին (1904-1948), նկարիչ, որի աշխատանքները ներկայացվել են ԱՄՆ-ում՝ Նյու Յորքի ամերիկյան արվեստի Ուիտնիի թանգարանում եւ Վաշինգտոնի արվեստի ազգային պատկերասրահում: Նա փոխել էր իր Ոստանիկ Մանուկ Ադոյան անունը՝ որպես հայկական ծագման ուրացման ձեւ: Նրա ընկճվածությանը հետեւեց ինքնասպանությունը:

2. Տրավմատիկ հետեւանքների ուրացում.

Շատ վերապրողներ փորձեցին իրենց անձը վերականգնել տրավմատիկ փորձառության ուրացման միջոցով՝ հուզական ազդեցությունից խուսափելու նպատակով: Ըստ Բետտելհայմի,

Նրանք վախենում են, որ որեւէ խորն ապրում բացահայտի իրենց հարաբերականորեն դատարկ կյանքը, քանի որ ուրանում են իրենց կյանքի ամենասարսափելի փորձի հետեւանքների առկայությունը (էջ 53):²¹

Ուսումնասիրված փաստաթղթերում նկատում ենք ուրացման ու հերքման առկայություն՝ ի պատասխան տրավմայի: Վերապրող *Մայքլ Առլենը* (հայրը), ծնված Տիգրան Գույումջյան անունով, ուրացել էր իր հայկական ծագումը եւ արմատների որոնման հարցում ներշնչել էր իր որդուն՝ Մայքլ Առլեն կրտսերին, որը *Pasaje al Ararat* ուսումնասիրված գրքի հեղինակն է:

3. Փորձառության ներառում.

Շատ վերապրողներ իրենց վկայությունն են թողել ցեղասպանության մասին, այդպիսով հիշատակելով պատմական մի իրադարձություն եւ վերակառուցելով իրենց անձի ամբողջականությունը՝ հիմնվելով ողբերգական փորձառության վրա եւ ընդունելով վերապրելու պատճառով իրենց մեղքի բաժինը: Նկատում ենք տրավմայի ներառման առկայությունը վերապրողների տրամադրած եւ մեր ուսումնասիրած փաստաթղթերի մեջ:

3.1. *Բժիշկ Խաչերյան. Իզմիր 1922թ.: Կրակի, թրի եւ ջրի միջեւ* ուսումնասիրված փաստաթղթի հեղինակը:

3.2. *Աբրահամ Հարությունյան. Ոչ ժպտալ, ոչ էլ՝ լաց լինել* ուսումնասիրված փաստաթղթի հեղինակը:

3.3. *Հակոբ Պետրոսյան. բանավոր վկայություն է թողել իր որդուն՝ Էդուարդո Պետրոսյանին, Հայրիկ: Մեկ եւ կես միլիոն ձայների լռության ետեւում* ուսումնասիրված փաստաթղթի հեղինակը:

Ըստ հոգեվերլուծող Բետտելհայմի՝ անձնական փորձի վրա հիմնված տեսության, ցեղասպանությունից վերապրողների տրավմայի արտահայտման վերլուծությունը կարելի էր նյութ է ուսումնասիրված փաստաթղթերի հեղինակների հոգեկան պաշտպանության մասին, որոնցով հետագայում հնարավոր է կապ հաստատել ուրացման ցուցանիշների հետ: Դա կազմակերպչական սկզ-

բունք է, որը կիրառվում է ոչ թե նվազեցման նպատակով, այլ՝ որպես Հայկական ցեղասպանության տրավմայի բարդության ուսումնասիրման սկզբնակետ՝ հարգելով յուրաքանչյուր վերապրողի եւ ժառանգորդի յուրահատկությունները:

Տրավմայի հետեւանքների դասակարգումը թույլ է տալիս հասկանալ վերապրողների եւ ժառանգորդների միջեւ տարբերությունները:

1. Ուսումնասիրված վերապրողները.
 - Գրավոր վկայություն են թողել Ա. Հա-րությունյանը, Կ. Խաչերյանը:
2. Ուսումնասիրված ժառանգորդների ծնող-վերապրողները.
 - Բանավոր վկայություն է թողել Հակոբ Պետրոսյանը՝ Էդուարդո Պետրոսյանի հայրը:
 - Իր հայկական ծագումն էր ուրանում Մայքլ Առլենը՝ Մայքլ Առլեն կրտսերի հայրը:

Վերապրողների դիրքորոշումը տրավմայի դիմաց

Տրավմայի հետեւանքների ուրացումը	Փորձառության ամբողջականացումը
Մայքլ Առլեն (հայր)	Աբրահամ Հարությունյան Կարապետ Խաչերյան Հակոբ Պետրոսյան

Ցեղասպանության տրավմայի արտահայտություններ դասակարգումը դառնում է մեթոդաբանական միջոց: Հետագա գնահատման համար հաստատվում են վերապրողների խմբում տրավմատիկ ազդեցության եւ ու-

րացման ու հերքման հետեւանքների միջեւ տարբերությունները:

Ուրացման եւ հերքման ցուցանիշները

Հայկական ցեղասպանության երկակի ուրացումը՝ կատարված ոճրագործության ճանաչումից հրաժարումն ու իրագործողների անպատժելիությունը, հայերի համար նշանակում է դեմ հանդիման գալ ջարդերը հերքող հասարակական կարծիքի, որը նրանց դատապարտում է մնալ չգոյության ոլորտում՝ *այդ սպանությունները տեղի չեն ունեցել:*

Ցեղասպանության սարսափի ծավալները, ինչպես նաեւ մյուսների կողմից չճանաչված զոհերի երեւոյթը հայերի համար տրավմատիկ անտանելի հիշողություններ են, որոնք թույլ են տալիս ընդհանուր ցուցանիշները համարել *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հետեւանքներ: Դրանց միջեւ ի հայտ է գալիս ընդհանուր մի տարր՝ հերքման մեխանիզմը՝ ընկալման դեմ հարձակումը:

Նկատի ունենալով, որ փաստաթղթերի վերլուծությունից ի հայտ է գալիս հերքման ցուցանիշների զգալի տարբերություն վերապրողների եւ ժառանգորդների միջեւ, երկու խմբերը մեթոդաբանական առումով առանձին ենք ուսումնասիրել:

Ուսումնասիրված երեւոյթների դասակարգման ժամանակ անխուսափելի է դարձել փաստաթղթերի կրճատումը, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ իմաստալից կրկնություններ են տեղի ունենում հետեւյալ ցուցանիշների ուսումնասիրման ժամանակ:

1. Ընկալման խախտումներ
 - 1.1. Իրականության հերքում
2. Ինքնության խախտումներ
 - 2.1. Ծագման ուրացում
 - 2.2. Ինքնության նկատմամբ շփոթմունք
3. Պատմության փոխանցման հարցում՝ թերացում
 - 3.1. Լռություն՝ գաղտնիքը չհրապարակել
 - 3.2. Զոդարկում
 - 3.3. Թարգմանական թերություններ
 - 3.4. Հուզական հեռավորություն
4. Սգո մշակման բացակայություն
 - 4.1. «Ստվերը» հայի վրա
 - 4.2. «Ստվերի» կապը լռության եւ գաղտնիքի հետ

1. Ժառանգորդներ. ուրացման եւ հերքման ցուցանիշները

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հոգեկան բարդության շրջանակներում դրանք ուսումնասիրել ենք ուրացման եւ հերքման հետ կապված՝ պատահածի փոխանցման գործում թերացման հիման վրա: Թեք տառատեսակով նշել ենք ուսումնասիրված փաստաթղթերում այն արտահայտությունները, որոնք թույլ են տալիս գտնել ցուցանիշները:

1. Ընկալման խախտումներ

1.1. Իրականության հերքումը

Ընկալման վրա հարձակումը այն հիմնական մեխանիզմն է, որը կիրառվում է ցավալի ու նենգ իրականության հերքման դեպքում: Նկատվում է մշտական կապ գնահատված այլ ցուցանիշների հետ:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

ա) «Հոլոքոստի նախապատրաստությունները» գլխի ստորեւ բերվող պարբերությունում պատկերվում է, թե ինչպես է սարսափելի իրականությունը ներծծվում յուրաքանչյուր հայի ենթագիտակցության մեջ, մինչեւ հերքման կիրառումը որպես պաշտպանական մեխանիզմ:

Չկարողացա այդ երկտողը հասկանալ: Մի քանի գիշեր մտածեցի դրա մասին, իսկ հետո՝ փորձեցի դա մոռանալ: Բնագրային եզրակացությունը պարզ էր: *Մեզ համար չէր: Ուրիշների համար էր:* Դա հրապարակվել էր երկու հազար տարի առաջ, տանջվելու համար ծնված մարդկանց համար էր, ոչ թե մասնավորապես Գեբենում ծնվածների համար: «Թող նրանք մտնեցին», ասացի ինքս ինձ՝ հարցը լուծելու նպատակով: Այն ժամանակ ես երեխա էի: Մյուսն ինձ օտար էր թվում: *Ուրիշի մարմնում խրված դանակն ինձնից ոչ մի կաթիլ արյուն չէր խլում: Հակառակ կողմը նայելով, մյուսն անհայտանում էր:* Բայց երբեմն մտահոգիչ լուրեր էին հասնում, պարզապես պետք էր դուռը փակել կամ լույսն անջատել: Այդպիսով, մյուսն արդեն գոյություն չուներ (էջ 98):²²

բ) «Մահվան խոռոչը» գլխում նկարագրվում է հավաքական սպանությունը Հակոբ Պետրոսյանի հայացքով: Դրանում առանձնանում են սարսափը՝ մահվան մասին փոխաբերություններով եւ հերքումը՝ որպես պաշտպանական մեխանիզմ:

Անշարժ մնացի, մատս ել չէի շարժում: Ել ձայներ չէին լսվում, բայց ծխից խեղդվում էի: (...) *Շուտ սառած դիակները մի կողմ էին քաշվում՝ թույլ տալով իմ ելքը, բայց մարմինս արյունով չէր կեղտոտվում: Զգզվեցի: Մահը տեսնելը տխրություն է առաջացնում, բայց կրկնությունն անտարբերության է տանում:* (...) *Դիակների վրա հենվելով՝ կարողացա դուրս գալ: (...) Մի պահ կարծեցի, որ դա մղձավանջ էր՝*

այդտեղ բան չէր կատարվել: Ո՛չ բողոքներ, ո՛չ էլ ճիշեր չէին լսվում: Ո՛չ հայեր, ո՛չ էլ թուրքեր չկային: Մենակ, երկինքը եւ երկիրն անշարժության մեջ, ժամանակի համար տեղ չկար... Խորքում կար մի մեծ գետ, որի եզերքներից մեկում մի բազմություն լռությամբ սպասում էր (էջ 172):²³

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Իր *Pasaje al Ararat* գրքում, Մայքլ Առլեն կրտսերը նկարագրում է *հայ* լինելու իր հարցադրման բարդությունները եւ բացահայտում է կապը աղոտ հայկական ինքնության, ջարդերը քողարկող լռության եւ դրանց հերքման միջեւ:

Որո՞նք էին հայկական խնդիրները: Ենթադրում եմ, որ դրանք առնչված էին «թուրքերի ջարդերի», «սոված հայերի» եւ այլ զգվելի ու հեռավոր դեպքերի հետ, որոնց մասին մի քիչ լսել եմ, բայց մեզ հետ կապ չունեին: Ինչի՞ց էի վախենում (էջ 15):²⁴

Ընկալման խախտումներ

Պետրոսյան	Առլեն
Մեզ համար չէր: Ուրիշների համար էր (...)	(...) զգվելի ու հեռավոր դեպքերի հետ, որոնց մասին մի քիչ լսել եմ, բայց մեզ հետ կապ չունեին:
Հակառակ կողմը նայելով, մյուսն անհայտանում էր (...) Այդպիսով, մյուսն արդեն գոյություն չուներ:	
Այդտեղ բան չէր կատարվել: Ո՛չ բողոքներ, ո՛չ էլ ճիշեր չէին լսվում: Ո՛չ հայեր, ո՛չ էլ թուրքեր չկային:	

Պետրոսյան եւ Առլեն կրտսեր ժառանգորդների մոտ նկատում ենք ընկալման բեռեռի խախտում, որը կապված է հերքման մեխանիզմի հետ. նրանք հրաժարվում են տրավմա առաջացնող իրականությունն ընդունել: Արտաքին իրականության վերամերժումը կամ *Verleugnung*-ի գաղափարը, ըստ Ֆրոյդի, զգացական ընկալման հերքման դեպքում հաստատվում է անամորթից լինելը վերամերժելու նախատիպում: *Հոգեվերլուծության ուրվագիծ*-ում (1938 թ.), Ֆրոյդն անդրադառնում է ընկալումների հերքմանը, որոնք առկա են ոչ միայն սնոտիապաշտների մեջ, դրանք պարտադիր կերպով ստեղծում են Ես-ի մասնատում ենթակայից:

Հայ վերապրողների մեջ գոյակցում են այդ երկու տարբեր՝ պարտադրված եւ անկախ հոգեկան դիրքորոշումները, որոնք գործում են միաժամանակ եւ հակասում միմյանց: Մեկն ընդունում է իրականությունը, մինչ մյուսը հերքում է արտաքին աշխարհի մի հատվածը, որը ցավալի է համարվում:

2. Ինքնության խախտումներ

Սեփական ինքնության ընկալման մեջ կարող ենք կապ հաստատել ցեղասպանության սարսափի հերքման կարելու պայմանի եւ դրա հետեւանքների միջեւ: Այդ ցուցանիշն ի հայտ է գալիս երկու փոխկապակցված կետում:

2.1. Ծագման ուրացում

2.2. Ինքնության շփոթմունք

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյանի համար, իր հոր՝ Հակոբի բանավոր վկայության կտակն ստանալը ցեղաս-

պանության պատմության մասին յուրահատուկ ոճով գիրք գրելու որոշման պատճառ դարձավ:

Հեղինակն ասում է.

Հարկ եղավ յուրաքանչյուր գլուխը երկու մասի բաժանել՝ (...) գրական նախընտրության պատճառով: Գրիչը կարծես իմ հոր ձեռքով է ճանապարհորդում (էջ 14):²⁵

Ինքնության խախտումն արտահայտվում է նրա վերապրողի կարգավիճակով, երբ «Անապատը, որբանոցները» վերնագրված գլխում Պետրոսյանը նկարագրում է հայերի վիճակը ջարդերից հետո, եւ կապ է հաստատում աղոտ մի ինքնության զգացմունքների ու բիրտ իրակա-նության հերքման միջեւ.

Գիշերները վայելում էի հիշողությունների ազատությունը: Դրանք պետք է դուրս հանեիք սարսափի շրջանակներից: Դժվար է իրականությունն ընդունել ու դա երազ չհամարել: Այդ պայմաններում, այդքան էլ պարզ չէր հիշողությունների դասակարգումը, ինչպես մեկը կտորի վրա լույս ու ստվեր է հայտնագործում (...) «Ո՛վ եմ ես», հաճախ ինքս ինձ հարց էի տալիս: «Առաջվա՞նը, թե՞՞ այսօրվա՞նը: Էլ ընտանիք չունեմ: (...) Գիշողությունը միակ ձեւն էր նրանց կապված մնալու եւ դու ինքդ լինելու համար: Այո, հիշողություններն անհրաժեշտ էին իմ աղոտ ինքնությունը վերակառուցելու համար: Պայքարում էի այդ անցյալը չլքելու համար, եւ այդ պայքարն ամեն առավոտ ինձ ուժ էր տալիս: (...) Ես ինձնից էի կասկածում: Ի՞նչ էր մնացել ինձանից: Էլ հայ չէի՞: Անցյալից այդ հեռացումը վտանգավոր էր, քանի որ բացում էր ինքնասպանության կամ ծուլման դուռը. երկու դեպքում էլ թուրքական իշխանությունների նպատակը կիրականանար: Բացի դրանից, հիշողություններին կապված մնալով՝ մեծա-նում էր խելագարվելու վտանգը» (էջ 207):²⁶

Ժառանգորդ Պետրոսյանի դեպքում, ինքնության խախտումը կենտրոնանում է մահվան ծայրահեղ վիճա-

կում գտնվելու հետեւանքների եւ ջարդերից վերապրող հանդիսանալու վրա, քանի որ նրա հայրը փոխանցել է Հայկական ցեղասպանության պատմական իրադարձությունը՝ առանց ուրանալու հոգեբանական հե-տեւանքները եւ հայկական ծագումը:

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Մայքլ Առլեն կրտսերի դեպքում, ինքնության խախտման ցուցանիշներն այլ որակ են ստանում: Նա սկսում է իր հայկական ծագման որոնումներն այն դեպքից հետո, երբ հայտնագործում է, որ Հայկական ցեղասպա-նությունից վերապրող իր հայրը Մայքլ Առլենի է փոխել իր Տիգրան Կուլումջյան անունը: Ինչպես եւ բոլոր այն վերապրողները, որոնք փորձել էին, որ տրավման տեւա-կան հետեւանքներ չունենար իրենց կյանքի ընթացքում, Առլենը (հայրը) ուրացել էր իր հայկական ծագումը եւ ցեղասպանության հիշատակումը: Թույլ չտալով, որ պա-տահածը փոխի իր կենսաձեւը, որդին այդ մասին գրում է.

Տանը երբեք [հայրց] լեզուն չէր խոսվում: Հազվադեպ էր անդրադառնում Հայաստանին (...) Ըստ երեւույթին, նա ցանկանում էր ազգանունից ձերբազատվել: «Այն անհեթեթ է եւ անհնար է արտասանել», ասաց նա մի անգամ: Ես էլ համաձայն էի: Մեծ մասամբ, նրա հայի կարգավիճակը հեռավոր ու տարօրինակ երեւույթ էր (...) (էջ 9):²⁷

Առլեն կրտսերն իր անձնական պատմությունն սկսում է իր հայկական ինքնության որոնումով.

Մի քանի ամիս անց, արձակուրդի ժամանակ, մորս հարց տվեցի. «Մենք հա՞յ ենք»: Չգացի, որ դա համարձակ հարց էր:

«Անշուշտ՝ ոչ», նրբորեն, բայց արագ պատասխանեց: «Հորդ ընտանիքը հայկական արյուն է կրում, բայց նա քեզ նման անգլիացի է»: Եվ ցույց տվեց նրա անձնագիրը: (...) Պատերազմի հետեւանքով տեղափոխվեցինք ԱՄՆ, եւ ես էլ ավելի ու ավելի ամերիկացի դարձա, իսկ վերջապես, երբ 21 տարեկան էի, ԱՄՆ-ի քաղաքացի դարձա: Ընդհանուր առմամբ, ինքս ինձ ամերիկացի էի զգում, կամ գուցե անգլիա-ամերիկացի, բայց, անկասկած, մի բան պակասում էր (էջ 11):²⁸

Վերապրող Մայքլ Առլենը, ցեղասպանության փորձառության տրավմային դիմադրելուց հետո, մերժեց հուզական ազդեցությունը՝ տրավմայից ազատվելու համար: Մերժելով «հայկական ջարդերի» մասին որեւէ երեւույթ, նա իր որդուն փոխանցում է լռություն անասելի իրավիճակի վերաբերյալ, որի հետեւանքով անհայտ է դառնում նրանց ծագումը:

Մայքլ Առլենի (հայրը) համար ցեղասպանության ողբերգական փորձառությունից հետո տրավմատիկ ազդեցության հերքման հետեւանքները բերում են հաջորդ սերնդի մեջ ինքնության խախտման, ինչպես պատկերված է հաջորդ աղյուսակում:

Մայքլ Առլենի (հայրը) հայկական ծագման ուրացման երեւույթի վերլուծությունը ցույց է տալիս սերնդային փոխանցման ժամանակ ինքնության խախտման հերքման ազդեցությունը: Այդ մասին մանրամասն անդրադառնալու ենք հաջորդ գլխում:

Հայկական ծագման ուրացման ցուցանիշները

Հոր ուրացումը՝ Մայքլ Առլեն	Ազդեցությունը որդու վրա՝ Մայքլ Առլեն կրտսեր
Տանը երբեք [հայրը] լեզուն չէր խոսվում: Հագվադեպ էր անդրադառնում Հայաստանին:	«Ոչ, չգիտեմ հայերեն խոսել»: (...) «Երբեք հայերեն չեմ լսել», ինչը ճշմարտությունն էր:
24 տարեկանին Մայքլ Առլենի է փոխել իր Տիգրան Կույումջյան անունը (...) Ըստ երեւութի, ցանկանում էր ձերբազատվել իր ազգանունից:	(...) հորս հարցեր էի տալիս Հայաստանի մասին, բայց ոչ շատ հաճախ, քանի որ <i>ակնհայտ էր, որ չէր ցանկանում դրա մասին խոսել</i> (...) Իրականում, ես էլ չէի ուզում դրա հետ առնչվել:
Իմ ողջ կյանքի ընթացքում իմ հոր բերնից երբեք որեւէ հայերեն բառ չեմ լսել, բացի երբ գնում էինք հայկական ճաշարան:	Ինչ էին հայկական խնդիրները: Ենթադրում եմ, որ որոշ կապ ունեին «հայերի ջարդերի», «սոված հայերի» եւ այլ զգվելի ու հեռավոր հարցերի հետ, որոնց մասին աղոտ լսել էի եւ ըստ երեւութի մեզ հետ կապ չունեին:
Իր ողջ կյանքում հայերի հետ կապ ունենալու ցանկություն չունեցավ:	(...) <i>Նա ճիգ էր թափում, որ ես դառնայի անգլիացի, ամերիկացի՝ որեւէ բան, բացի հայ լինելուց:</i>

2.2. Ինքնության խախտում-շփոթմունք

Վերապրողների միջեւ ցեղասպանության տրավմայի նկատմամբ առկա տարբերություններին հակառակ, եւ նկատի ունենալով ժառանգորդներ Պետրոսյանի եւ Առլեն կրտսերի վրա հերքման ազդեցության բազում ու

տարբեր յուրահատկությունները, առկա է զգալի համապատասխանություն՝ խորը հուզական բեռը, որը ներառում է սեփական ինքնությունը եւ խախտում անհատականացման կարողությունը:

Ինքնության խախտում-շփոթմունք

Պետրոսյան	Առլեն
Ո՞վ եմ ես: (...) Հիշելը միակ ձեւն էր նրանց կապված մնալու եւ ինքս լինելու համար: (...) անհրաժեշտ են իմ աղոտ ինքնությունը վերականգնելու համար: (...) Ի՞նչ էր մնացել ինձնից: Էլ հայ չեի՞:	Հա՞յ եմք: Նկատեցի, որ դա համարձակ հարց էր: Անշուշտ՝ ոչ: (...) Հորդ ընտանիքը հայկական արյուն է կրում, բայց նա քեզ նման անգլիացի է:

Ուսումնասիրված ցուցանիշների վերլուծությունը ներկայացնում է ժառանգորդների ինքնության խախտման նմանատիպ պատկեր, բայց առկա է որակական տարբերություն:

ա) *Ժառանգորդ Պետրոսյան*. Ինքնության խախտումն ու շփոթմունքը ծագում են վերապրած լինելու հետեւանքով, քանի որ նրա հայրը բանավոր է փոխանցել պատմությունը:

բ) *Ժառանգորդ Առլեն կրտսեր*. Ինքնության խախտումը կապված է շփոթմունքի հետ եւ նրա հոր փոխանցած՝ հայկական ծագման ուրացման հետեւանքների հետ:

Հայերի ինքնության խախտման վերլուծությունում նկատում ենք, որ արմատների ուրացումը եւ ինքնության շփոթմունքը սկիզբ են առնում ցեղասպան ծրագրից, որտեղ «հայ լինելը» հավասար է մահվան: Հակառակ դրան, սարսափի դիմաց ինքնության խախտումն ի հայտ է գալիս որպես հիմնական հետեւանք. հայկական ծա-

գումը ուրացվում է իրականության ազդեցությունը հերքելու եւ «հայ լինել = մահ» հավասարումը ջարդելու համար:

3. Պատմության փոխանցման հարցում՝ թերացում

Հայերի հավաքական տրավմայի հերքումը ծագում է որպես պաշտպանական մեխանիզմ, որը կիրառվում է, երբ ուրացվում է Հայկական ցեղասպանության տրավմա առաջացնող իրականությունը:

Այդպիսի անպաշտպանության պայմաններում, սարսափ եւ հետագա վրեժխնդրության վախ են առաջանում. հետեւաբար, նկատում ենք պատմության փոխանցման թերացում՝ որպես հերքման ազդեցություն:

Կարող ենք տարբերել փոխանցման երկու իրավիճակ.

- Վերապրողների դեպքում՝ կանխել մահվան սարսափի հիշատակումը:
- Ժառանգորդների դեպքում՝ չցանկանալ լսել բիրտ արարքի մասին:

Պատմության փոխանցման խախտված գործընթացը նկատում ենք ուսումնասիրված փաստաթղթերում առկա հետեւյալ ցուցանիշների միջոցով.

- 3.1. Լռությունը՝ գաղտնիքը չիրապարակելը
- 3.2. Զոդարկումը
- 3.3. Թարգմանական թերություններ
- 3.4. Հուզական հեռավորություն

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյանի փաստաթղթի սկզբում հստակորեն նկատում ենք փոխանցման եղա-

Նակը, որտեղ գերակշռում է քողարկման, գաղտնիքի, լռության եւ ստվերի միջեւ սերտ կապը:

Այդ պահերին, մեծերը ցածր էին խոսում, ծածկաբառերով: Մենք չէինք հասկանում: Մի մասը գլուխն էր շարժում ցավոտ բացազանչություններով: Հիմնականում՝ միավանկեր էին (...) Միշտ սարսափելի է ներկա լինել ցածրաձայն խոսակցության, որտեղ նյութը հենց դու ինքդ ես: *Ամեն ինչ թաքուն է եւ ամեն ինչ հնարավոր է: Անհրաժեշտ է հիվանդ լինել հասկանալու համար, որ լռությունը կիսատ ձայնից ավելի լավ է: Կար մի գաղտնիք: Մի ստվեր:* Այդ ժամանակ, բոլորս էլ ենթարկված էինք անծանոթ մի վտանգի, որը կարող էր անցնել մեր սարերով եւ մուտք գործել մեր դռներով (էջ 24):²⁹

Ժառանգորդ Պետրոսյան

«Ճանապարհի դեպի ցեղասպանություն» գլխում հանդիպում ենք Պետրոսյանի ներկայացրած՝ մահվան դիմաց ուրացման մեխանիզմի, վերապրողի մեղքի եւ փոխանցման թերացման միջեւ կապին, իր երեք տարրերի միջոցով՝ լռությունը, քողարկումը եւ գաղտնիքը:

ա) Պապն աղոթեց: Թեքվեցինք լռությամբ. դեռեւս վերապրելու մեղքի զգացմունքը խեղդում էր մեզ: Բոլորս պահում էինք այն խոսքերը, որոնք ավելի լավ էր քողարկել:

Ապագա չունեինք. բայց արագ էինք գործում: Այդքան շատ էր ինձ մահը վախեցնում, որ էլ չէի վախենում դրանից: Այնքան շատ էի վախենում մահից, որ ցանկանում էի անմիջապես մահանալ (էջ 154):³⁰

բ) *Ով առանց ուրիշը դառնալու լքում է իր հողը՝ էլ ինքը չէ:* Երկու ճանապարհի ունի հարթելու, փախուստի փորձերով հանդերձ: Բայց միշտ ետ է նայում եւ սայթաքելով է գնում: Բացի դրանից, մյուսները նկատում են նրա տարօրինակ

հայացքը, որը միշտ տարբերվում է սեփականից: *Խուսափում էինք մեր մեջ խոսել այնպիսի բաների մասին, որոնք լսելի են, բայց չենք ցանկանում լսել: Այդ ժամանակ զգում էինք սրտխառնոց պատճառող մի տխրություն* (էջ 275):³¹

գ) Հասանք տուն: Մեզ հերոսների նման հրաժեշտ տվեցին: Անցանք մեր սենյակով: Ճանապարհին իրար խոստացանք գաղտնիքը պահել: Իմ աջ ձեռքն արյունոտ էր: Չգուշությամբ նայեցի: *Իմը չէր՝ թուրքինն էր:* Բոլորը մոտեցրին գլուխները, երբ ձեռքս դրեցի ջրի տակ: Արյունն սկսեց հոսել: Մյուս ձեռքով հեռացրեցի կուտակված արյունը: Այդ արյունը մեր արյան նման կարմիր էր: (...) Մեր զսպվածությունը կասկածանք էր առաջացնում: Բան չասացինք: Ամեն ինչ մերժեցինք: Գաղտնիքի բացահայտումը գուցե նշանակում էր փառքից զրկվել (էջ 248):³²

Պատմության փոխանցման թերացման վերլուծությունից երեւում է, որ ի պատասխան անցյալի սարսափներին, ժառանգորդ Պետրոսյանը կրկնում է հետեւյալ հասկացությունները՝ լռությունը, լռելը, քողարկումը, չխոսելու ցանկությունը, չլսելու ցանկությունը եւ ընկալման, ինքնության ու ուրացման միաձուլումը:

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Առլեն կրտսերի ուսումնասիրված փաստաթղթի հետեւյալ հատվածներում երեւում է հերքման հետեւանքներ մշտական կապը սերունդների միջեւ.

ա) Հայրս էր: *Բայց նույնպես վախենում էի նրանից:* Մի բան մեզ իրարից բաժանում էր - մի անասելի բան - (կարծես) անհասանելի: Անծանոթներ էինք:

Երբ 19 տարի առաջ հայրս մահացավ, նույնիսկ այդ պահին ավելի մոտ չզգացի նրան (...) Հիշում եմ, որ հոգեհանգիստը տեղի ունեցավ հունական ուղղափառ եկեղեցում, մորս եկե-

դեցում՝ հայկական եկեղեցու փոխարեն. «Իր ողջ կյանքում չցանկացավ որեւէ կապ ունենալ հայերի հետ», ասաց մայրս: Նրան կարոտում էի, հակառակ, որ նրա բացակայությամբ ավելի թեթեւացած էի զգում: Իրականում, երազում հաճախ տեսնում էի նրան, ընդհանրապես՝ նույն միջավայրում, կամ էլ՝ նույնպիսի զգացողությամբ երազներ էին՝ մեր միջեւ հեռավորությունը: Երբեմն նա կանչում էր ինձ, բայց ես չէի կարող նրա ասածը լսել: Երբեմն էլ պարզապես հեռանում էր, միայնակ մի պատկեր, մի քիչ մեղադրող: Դեռեւս անծանոթներ էինք (էջ 15):³³

բ) Ասացի. «Անընդհատ ցանկանում եմ մի բան փաստել, բայց արդյունքում դա փաստելու ենթակա չէ»:

«Բայց, ո՞վ ասաց, որ պարտավոր ես ինչ-որ բան փաստել», պատասխանեց:

Դա տրամաբանական էր թվում, բայց դժվար էր ընդունելը: Մտածեցի. «Մարդիկ բան չգիտեն հայերի մասին: Կարծես նույնիսկ հայերը հայերի մասին բան չգիտեն» (էջ 72):³⁴

Չերքման սերնդային փոխանցումը, որտեղ գերակշռում է անասելին, Մայքլ Առլեն կրտսերի համար նույն ուրացումն է առաջացնում, ինչպես եւ հոր տրավմատիկ ապրումների դեպքում՝ արտահայտում է բիրտ արարքի քողարկումը եւ լռություն է պահպանում՝ սարսափելի մասին չլսելու համար:

Պատմության փոխանցման հարցում՝ թերացում

Պետրոսյան	Առլեն
Բոլորս պահում էինք այն բաները, որոնք ավելի լավ էր քողարկել:	«Իր ողջ կյանքում, չցանկացավ որեւէ կապ ունենալ հայերի հետ», ասաց մայրս: Երբեմն նա կանչում էր ինձ, բայց ես չէի կարող նրա ասածը լսել:
Խուսափում էինք մեր մեջ խոսել այնպիսի բաների մասին, որոնք լսելի են, բայց չենք ցանկանում լսել:	Մտածեցի. «Մարդիկ բան չգիտեն հայերի մասին: Կարծես նույնիսկ հայերը հայերի մասին բան չգիտեն»:
Իրար խոստացանք գաղտնիքը պահել:	
Բան չասացինք: Ամեն ինչ մերժեցինք: Գաղտնիքի բացահայտումը զուգեւ նշանակում էր փառքից զրկվել:	

Չերքման սերնդային փոխանցումը հանդես է գալիս որպես պաշտպանական միջոց՝ դրա պատճառած ցավի դիմաց.

ա) Հայկական ցեղասպանության «անփաստելիությունը», որը պահպանվում է դահիճի կողմից.

բ) ապրումները՝ հրեշային բնաջնջման ծայրահեղ իրավիճակում:

Սարսափի ծավալային պայմաններում, սերնդից սերունդ փոխանցվում է լռությունը՝ չէին ցանկանում կամ չէին կարող խոսել, քանի որ դա մեծ ցավ էր պատճառում: Լռությունը կիրառվում է որպես հոգեկան անհրաժեշտ միջոց տրավման վերապրելու համար. քողարկումն

ու գաղտնիքը այն տարրերն են, որոնք պատմության փոխանցման թերացումներ են պատճառում:

3.3. Ժառանգորդներ. թարգմանական թերացումներ

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսերի *Pasaje al Ararat*-ի այն հատվածներում, որտեղ հստակ են Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հերքման պատկերները, ժառանգորդների կատարած թարգմանական թերացումներ ենք նկատում:³⁵

Նույնիսկ եթե նկատի ունենանք, որ վրիպումները պատահական են, կամ՝ որոշ դեպքերում թարգմանությունը բառացի չէ, բացթողումների առկայությունը եւ արտահայտությունների փոխարինումը ցույց են տալիս, որ հոգեվերլուծական տեսանկյունից՝ իմաստային պատճառ է առկա:

Ժառանգորդների դեպքում, նկատում ենք ուրացման հետեւանքների հետեւյալ ցուցանիշները. հերքումը, ծագման ուրացումը եւ հուզական հեռավորությունը:

1. Հերքում

Վերապրող Մայքլ Առլենի հայկական ծագման հերքումը որպես տրավմայից ազատվելու ելք, այն բեռն է, որ փոխանցվում է սերնդից սերունդ եւ հաջորդ սերնդի մեջ ինքնության շփոթմունք է առաջացնում:

Երբ հեղինակ Մայքլ Առլեն կրտսերը մի գաղափարին ավելի ուժ հաղորդելու նպատակով կրկնում է իր հոր համար «գոյություն չունեցածը» արտահայտությունը, ի հայտ է գալիս ժառանգորդ թարգմանիչների վրիպումը «հայ լինելու» հերքման վերաբերյալ, քանի որ չեն ներառել «Ուրեմն, ես էլ ասացի, որ գոյություն չունեք» արտահայտությունը (*And so I said that it did not exist*):

Թարգմանությունը	Անգլերեն բնագիրը
Ինչ-որ բան պակասում էր, կամ ավելորդ էր: Նկատեցի, որ «հայ լինելու» ստվերն ուղեկցում էր ինձ, որ ուրիշները նշում էին դա կամ պատահականորեն խոսում էին դրա մասին, բայց հայրս ինձ ասել էր, որ դա գոյություն չունեք (էջ 12): (<i>Չի ներառվել</i> .)	Something missing or added. I became conscious of being accompanied by a kind of shadow of «being Armenian», which other people sometimes noticed, or casually commented on, but which my father had said, in effect, did not exist. And so I, too, said that it did not exist (էջ 7).

2. Ծագման ուրացում

Այս պարբերությունում Նորից նշվում են վերապրող Մայքլ Առլենի համար «հայկական խնդիրների» ուրացման երեւոյթները: Թարգմանությունն ընդունելի է, բայց բառացի չէ, քանի որ չի ներառվում մահվան հասկացությունը որպես ցեղասպանության հիմնական արտահայտություն:

Խորհրդանշականը փոփոխման ենթարկելով, բացահայտվում է հայկական խնդիրների իսկությունը. չի ներառվում մահվան բեռ արտահայտող «ձանձրանալ մինչեւ մահ» (*boring you to death*) հասկացությունը, որը թարգմանվել է «խորապես ձանձրանալ»:

Թարգմանությունը	Անգլերեն բնագիրը
«Միայն կուզենա հայկական խնդիրների մասին խոսել», ասաց հայրս: «Ժամերով է խոսելու: Ինքը խորապես ձանձրանալու ես» (էջ 14):	«He'll only want to talk about Armenian problems», my father said. «He'll go on for hours. They end up boring up boring you to death» (էջ 10):

3. Հուզական հեռավորություն

Հայ նահատակների հարցին առնչվելու պատճառած ցավի դիմաց որպես պաշտպանական մեխանիզմ զգացմունքային մեկուսացումը արտահայտվում է հույզերի իմաստը փոխող այլ արտահայտությունների կիրառմամբ:

(3.1) Երբ ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսերը հայ նահատակներին անդրադարձել է իր ականջների մեջ «մռնչյունի» (*roar*) նման հնչող փսփսուքով, թարգմանիչները գործածել են «հայտնվել» բառը:

Թարգմանությունը	Անգլերեն բնագիրը
«Մտածի՛ր նահատակված հայրենակիցներիդ մասին: Մտածի՛ր, թե ի՞նչ է հայ լինելը»: Նրա ձայնը փսփսուք էր, բայց կարծես <i>հայտնվում էր</i> իմ ականջների մեջ (էջ 53):	«Think of your martyred countrymen. Think what it is to be an Armenian». Sarkis's voice was only a murmur but it seemed to roar in my ears» (էջ 72).

(3.2) Իր ամբողջ կյանքում «լաց լինել» (*weep*) չցանկացած հոր մասին գործածվել է «ափսոսալ» բայը:

Թարգմանությունը	Անգլերեն բնագիրը
«Ի՞նչը հորս ստիպեց ամեն ինչի մասին գրել, բացի իր հայկական ծագման մասին, որ իր ամբողջ կյանքը չցանկացավ <i>ափսոսալ</i> ոչ մի բանի համար» (էջ 125):	«What had driven my father to write about everything except his Armenian background, and all his life to refuse to weep over anything?» (էջ 186).

(3.3) Հեղինակի վերապրող հոր՝ Մայքլ Առլենի՝ իր ծագման ուրացման վերաբերյալ նույն նախադասությունում առկա է երկու վրիպում.

(I) Հայերից «ազատ լինելու» (*free*) արտահայտությունը թարգմանվել է «հայերի հետ չեր ցանկանում որեւէ առնչություն ունենալ»: Մի կողմ թողնելով այն, որ դա կարող են բառացի թարգմանություն համարել, այս վրիպումը ցույց է տալիս գիտակից նպատակի եւ արգելափակվածի կազմավորումը:

(II) «Զգացմունք» (*feeling*) բառի բացթողումը՝ հեռացման հետ կապված:

Թարգմանությունը	Անգլերեն բնագիրը
Իր ամբողջ կյանքում <i>չցանկացավ որեւէ առնչություն ունենալ</i> հայերի հետ (...) նույնափսի տպավորությամբ երազներ էին՝ մեր միջեւ <i>հեռացումը</i> (էջ 15):	All his life he wanted to be free of the Armenians (...) in dreams with the same feel to them: a feeling of distance between us (էջ 12).

Ամփոփելով, հայ ժառանգորդ թարգմանիչների վրա հերքման ազդեցությունը երեւում է իրենց թերացումների միջոցով, որոնք ենթագիտակցության կառույցներ են հանդիսանում: Այդ կրկնությունները նման են ժառանգորդներ Պետրոսյանի եւ Առլեն կրտսերի մասին ուսումնասիրված երեւութներին:

Զանի որ Հայկական ցեղասպանության տրավման նշանակում էր իրադարձությունների ուրացումը, պատմության փոխանցման գործում առաջացավ թերացում, ինչպես նաեւ պարբերաբար նկատվեց հետելյալ ցուցանիշների առկայությունը. քողարկում, գաղտնիք, լռություն եւ հուզական հեռավորություն:

4. Սգո մշակման բացակայություն

Հայկական ցեղասպանության բարդույթները որպես տրավմատիկ իրադարձություն փոխանցվել են հերքման

շրջանակներում, ինչը հոգեկան ժառանգության վրա ազդեցություն է թողել: Ուսումնասիրված երեւոյթները կենտրոնանում են քողարկման վրա, որի պատճառով հաջորդ սերնդին մահվան ծայրահեղ տխրության է փոխանցվում: Ծնողների ապրած դեպքերն անսկարագրելի են, դրանք թույլ են տալիս ենթադրել մի գաղտնիքի մասին, որն անասելի իրավիճակի մասին լռության է վերածվում:

Ուսումնասիրված ցուցանիշները, որոնք առանձնահատուկ են սերնդային փոխանցմանը, չներկայացված, լռեցված, քողարկված խնդիրներ են, որոնք ներկայացնում են սգո մշակման բացակայությունը: Դրանք են.

4.1. «Ստվերը» հայի վրա

4.2. «Ստվերի» կապը լռության եւ գաղտնիքի հետ

Ուսումնասիրման հաջորդ նյութերում, ժառանգորդները տրամադրում են պատկերացում հայի էությունում «ստվերի» առկայության եւ հերքման հետ դրա կապի մասին:

Ժառանգորդ Պետրոսյան

Ինքս ինձ չէի վստահում: Ի՞նչ էր մնացել ինձնից: Էլ հայ չէի: (...) «Ամեն ինչ իր տեղն ու ժամանակն ունի, մինչեւ հանդիպման օրը հասնելը: Մարմինը դեռեւս իր ստվերն է որոնում: Լավ չէ դրանից հեռանալ: Չփորձես այն հարվածել կամ փոխել: Կարող ես վնասվել»: Այդ օրերին սկսեցի հասկանալ իմ պապի առեղծվածային խոսքերը եւ այդ բացատրությունն ինձ օգնեց հանգստանալ (էջ 207):³⁶

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

«Ինչ-որ բան պակասում էր կամ ավելորդ էր: Նկատեցի, որ ինձ «հայ լինելու» մի տեսակ ստվեր է ուղեկցում, որ ուրիշներն էին երբեմն նկատում, կամ ասում էին, բայց հայրս ասել էր, որ դա գոյություն չուներ» (էջ 12):³⁷ «Ուրեմն՝ ես էլ ասացի, որ գոյություն չուներ»:³⁸

«Ստվեր» հասկացության առկայությունը թույլ է տալիս հաստատել դրա կապը պապենական ցավի դիրքի հետ՝ սգո մշակման բացակայության հարցում: *Duelo y melancolia*-ում (1915 թ.), Չիգմունդ Ֆրոյդը սգո գործընթացը սահմանում է որպես ներհոգեկան մի բարդ գործընթաց, որի միջոցով ենթական կարողանում է աստիճանաբար ձերբազատվել իր կորցրած առարկայից:

Սգո մշակման բացակայություն

Պետրոսյան	Առլեն
«Ամեն ինչ իր տեղն ու ժամանակն ունի, մինչեւ հանդիպման օրը հասնելը: Մարմինը դեռեւս իր ստվերն է որոնում: Լավ չէ դրանից հեռանալ:	Նկատեցի, որ ինձ «հայ լինելու» մի տեսակ ստվեր է ուղեկցում, որ ուրիշներն էին երբեմն նկատում կամ ասում էին, բայց հայրս ասել էր, որ դա գոյություն չուներ:

Ընդհանուր առմամբ, կարող ենք նշել, որ ախտաբանական սգո մեջ կարելու է երկիմաստ հակամարտությունը՝ ի տարբերություն թախիծի, որտեղ ես-ը առնչվում է կորած առարկայի հետ: Մայքլ Առլեն կրտսերի կիրառած «ստվեր» արտահայտությունը հնարավորություն է տալիս կապ հաստատել թախիծի մասին Ֆրոյդի գաղափարի հետ:

Առարկայի ստվերն ընկավ Ես-ի վրա, որը հետագայում կարող է դատվել որպես առարկա, որպես լքված առարկա (Էջ 246):³⁹

Ժառանգորդներ Պետրոսյանի եւ Առլեն կրտսերի նշած «ստվերի» առկայությունն իրար է կապում հետեւյալ տարրերը.

- ա) Ցեղասպանության տրավման եւ դրա հերքումը սգո մշակման գործում դժվարություն են ստեղծում եւ դրա փոխանցման համար բարդություններ առաջացնում:
- բ) Անցյալի ցավին պատճառով՝ «հայ լինելու ստվերը» սերունդներով է փոխանցվում:

Առլեն կրտսերն իր հորից ստանում է Հայկական ցեղասպանության հերքումը. մի գաղտնիք, որի մասին չի կարելի խոսել, ինչպես նաեւ «հայկական խնդիրների» անցյալի մասին լռությունը: Հայաստան իր այցելությունը հայկական արմատների, ինքնության որոնումն է՝ այն, ինչ կորել է, առանց իմանալու, թե ինչ է: Պետրոսյանը եւ Առլեն կրտսերը նախորդ սերնդից ստանում են ցավալի անցյալը, որը փոխանցվել է ժառանգորդների վրա ընկած «ստվերով»՝ հայերին ծածկող մի սեւ կտորի նման: Ստվերը կապված է քողարկման եւ իրագործողների անպատժելիության հետ, լռության հետ մեկտեղ՝ որպես հայկական պապենական ցավ եւ սգո մշակման բացակայություն:

Եզրակացություններ ժառանգորդների մեջ ուրացման եւ հերքման ցուցանիշների մասին

Որպես իմաստային ամփոփում, ժառանգորդներ Պետրոսյանի եւ Առլեն կրտսերի մասին ուսումնասիրության մեջ ուրացման եւ հերքման ցուցանիշներն ար-

տացվում են Հայկական ցեղասպանության տրավմայի փոխանցման թերացման միջոցով. զգացական ընկալման խախտումները, տրավմատիկ անցյալի նկատմամբ գաղտնիքի կիրառումը, հոգեկան ցավի դիմաց լռությունը որպես պաշտպանիչ միջոց, զգացմունքների վերացումը, հայկական ինքնության շփոթմունքը եւ «ստվերի» առկայությունը, որը ներկայացնում է գոհերի համար սգո մշակման բացակայությունը:

II. Վերապրողներ. ուրացման եւ հերքման ցուցանիշներ

Ուսումնասիրված երեւոյթների բնագավառում հաստատված մեթոդաբանական դասակարգումը թույլ է տալիս ուրացման եւ հերքման ցուցանիշների միջեւ կատարել գերազանց քանակական տարբերակում վերապրողների եւ ժառանգորդների խմբերում:

Վերապրողների շրջանակում գրանցվել են միայն հետեւյալ երեւոյթները. ընկալման խախտումներ՝ իրականության հերքման հետ մեկտեղ, հուզական հեռավորության առկայություն, որը հիմնական տարր է պատմության փոխանցման թերացման գործում:

Ցեղասպանության ծայրահեղ ապրումների սարսափի դիմաց պատասխանի վերաբերյալ Բրունո Բետտելիայմի իմաստային ներմուծման վրա հիմնվելով, կարող ենք Հարությունյանին եւ Խաչերյանին դասել այն վերապրողների կարգում, որոնք պայքար են մղում՝ որպես պատասխան տրավմայի դիմաց՝ ի տարբերություն այն խմբերի, որոնք փորձում են մերժել դրա ազդեցությունը. կամ՝ այդ փորձառությունը քայքայում է նրանց:

Ականատեսի կենսագրական օրագրի ձեւով Հարությունյանի եւ Խաչերյանի փաստաթղթերում նկատում ենք հուզական հեռավորության կիրառումը որպես

պաշտպանական պատասխան բիրտ իրականության, ինչպես նաեւ, որպես ընթացակարգ՝ իրադարձությունների առարկայական վկայություն թողնելու նպատակով:

Վերապրող բժիշկ Կարապետ Խաչերյան

Բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը վերլուծելով, գտնում ենք ուրացման եւ հերքման հետ կապված միայն մեկ ցուցանիշ՝ հուզական հեռավորությունը: Նկատի ունենալով, որ այդ փաստաթուղթը գրվել է 1922թ. օգոստոսի եւ 1923թ. ապրիլի միջեւ, շատ ավելի կարճ մի ժամանակահատված՝ Հարությունյանի գրառման ժամանակի հետ համեմատած, տրավմայի դիմաց կիրառված այդ պաշտպանական միջոցը հաստատվում է որպես պատասխան ցեղասպանության անհանդուրժելի իրավիճակին:

Տխրության աստիճանն արտահայտելու եւ իր զգացմունքների տարբերությունները շեշտելու նպատակով՝ Խաչերյանը կիրառում է նույն գրելաոճը, ինչ վերապրող Հարությունյանը՝ թեք տառատեսակի օգտագործումը:

Իզմիրի 1922թ. հրդեհն ու տեղի ունեցած ջարդերն առարկայորեն նկարագրելուց հետո, Խաչերյանը գրում է իր ապրումները թեք տառատեսակով, որպես հետգրություն՝ ի հայտ բերելով զգացմունքային մեկուսացումը.

3. Գ. Սույն կենսագրության կես ամիսը (...) եղել է իմ կյանքի ամենավճռորոշ եւ ամենավտանգավոր ժամանակահատվածը: Եթե կարողացել եմ դիմանալ այդ բոլոր չարչարանքներին եւ զրկանքներին, դաեղել է իմ հասուն տարիքի եւ իմ առողջ մարմնի շնորհիվ միայն (էջ 60):⁴⁰

Վերապրող Աբրահամ Հարությունյան

Հակառակ այն բանին, որ կղերական Աբրահամ Հարությունյանի վկայագրության վերնագիրը՝ *Ni reir, ni*

llorar խորհրդանշում է զգացմունքների նկատմամբ հեռավորությունն հաստատելու անհրաժեշտությունը, այս պատմությունն ավելի փոխաբերական իմաստ է կրում, քան՝ բժիշկ Խաչերյանի աշխատանքը: Հարությունյանն ավելի խորությամբ է արտահայտում իր զգացմունքները, եւ որպես կարելու ընդհանրություն՝ նույնպես կիրառում է թեք տառատեսակը՝ զգացմունքներն արտահայտելու ժամանակ:

Պետք է նկատի ունենալ, որ մյուսի հետ համեմատած՝ այս փաստաթուղթն ընդգրկում է ավելի երկար ժամանակահատված՝ 1872թ. մինչեւ 1922թ.: Բայց եւ այնպես, հիսնամյա վկայության մեջ հերքումը հայտնվում է միայն երկու առիթով, երբ հեղինակը կարողանում է արտացոլել ջարդերի սարսափի դիմաց անպաշտպանությունը:

Ընկալման խախտումներ

1. Հարությունյանը նկարագրում է 1919թ. պատմական իրադարձությունը, երբ մի քանի վերապրողներ վերադառնում էին Մարաշ քաղաքը, եւ միաժամանակ հայերի դեմ եւս մի ջարդ էր ծրագրվում: Հարությունյանը նկարագրում է հայերի սարսափի զգացմունքները.

Բրիտանացիներն եկան օգնության, բայց արդեն շատ ուշ էր: Ջարդը կանգնեցվել էր, բայց մնացել էր այն սարսափելի փաստը, որ բրիտանական բանակի ներկայությամբ հայեր էին սպանվել: Մարաշում նորից հանդիպեցինք վախի եւ շփոթմունքի իրավիճակին: Ըստ երեւույթին, մեզ չէին տալու ժպտալու, հպարտանալու, ուրախանալու իրավունքը: Վախենում էինք, որ այստեղ էլ ջարդն սկսվեր, իսկ իրականում՝ թուրքերը նորից որդեգրել էին իրենց սպառնալից, արյունարբու ձեւերը (էջ 151):⁴¹

Հայերի համար հուզական ճնշիչ մթնոլորտ ներկայացնող այդ արտահայտություններից անմիջապես հետո, վերապրող Հարությունյանը կիրառում է հերքման

համար անհրաժեշտ մի մեխանիզմ. ընկալման խախտման միջոցով, նա արտահայտում է տրավմայի հետ առնչված բոլոր անհանդուրժելի երեւոյթների վանումը:

Այդ բառերը լսելիս, մեր հաճույքն ու հույսերը երկինք բարձրացան: Տարիներ շարունակ մեր սրտերում բացված բոլոր վերքերը միանգամից կարծես բուժված լինեին, *Նախկին օրերի տխրությունն էլ գոյություն չունեի* կարծես (էջ 152):⁴²

2. 1920թ. սկիզբները հիշատակելիս, վերապրող Հարությունյանը դա հիշում է որպես Հայկական ցեղասպանության շատ արյունալի մի տարի: Նա առարկայականորեն նկարագրում է իրադարձությունների բոլոր ողբերգական մանրամասները՝ նշելով յուրաքանչյուր վայրում սպանված հայերի թիվը:

Հետեւյալ նկարագրությունում նորից կարեւորություն է ստանում հերքման կիրառումը՝ ընկալման խախտման միջոցով, որպես պաշտպանական միջոց՝ այդչափ հոգեկան ցավի դիմաց.

Ա՛խ, խաբված հայեր: Մի՛շտ խաբված: Ազատություն կար, բայց մեզ համար չէր: Ազատություն՝ ֆրանսիացիներին: Բայց մեզ համար՝ ավելի՛ արյունահոսություն, ավելի՛ կրակ: *Եվս մի անգամ զոհվելու էինք ուրիշների ազատության համար: Բայց այդ օրն երջանիկ էինք*, քանի որ հեռացման հրամանից տեղյակ չէինք, այնինչ ֆրանսիացիք փախչելու պատրաստվում էին (էջ 172):⁴³

Երկու պարբերություններն ավարտվում են զգացմունքային հեռավորության ամկայությամբ, որը կարելու տարր է վերապրելու հոգեվիճակի համար: Ինչպես Նախկինում էլ էինք նշել՝ դա անհրաժեշտ է դեպքերի առարկայական վկայություն թողնելու նպատակով:

Եզրակացություններ վերապրողների մեջ ուրացման եւ հերքման ցուցանիշների մասին

Պետական սարսափի պայմաններում, հայ անպաշտպան վերապրողները տրավմատիկ արտաքին իրականությունից պաշտպանվելու նպատակով օգտագործեցին Ես-ի մասնատման մեխանիզմները, որոնք արտահայտվում էին սարսափելի փորձառությունից հուզականորեն հեռանալով:

Վերապրողները դա հիշում էին որպես պատմական իրադարձություն, կիրառում էին զգացմունքային հեռավորությունը եւ հերքումը որպես ընկալման խախտում՝ ցեղասպանության սարսափելի փորձառության ազդեցության դեմ՝ հոգեկան պաշտպանության նպատակով:

Նկատառումներ ուրացման, հերքման եւ սզման մշակման մասին

Որպես ցեղասպան ծրագրի բաղադրիչ ուրացման պահպանումը, պետական գաղտնիքի ռազմավարությունը՝ դեպքերի կանխամտածված քողարկման հետ մեկտեղ, եւ զոհերի գոյության տեւական հերքումը վերապրողների ու ժառանգորդների համար նշանակում են Հայկական ցեղասպանության տրավմայի վերականգնումը:

Քանի որ պահպանվել էր ջարդերի հերքումը, վերապրողներն ու ժառանգորդները կիրառեցին ուրացման եւ հերքման պաշտպանական մեխանիզմները՝ բիրտ արարքը չհիշատակելու նպատակով: Վերապրողներ Աբրահամ Հարությունյանի եւ Կարապետ Խաչերյանի, ինչպես նաեւ ժառանգորդներ Մայքլ Առլեն կրտսերի եւ Էդուարդո Պետրոսյանի փաստաթղթերի վերլուծությամբ նկատել ենք երկու խմբերի միջեւ քանակական կարելու

տարբերություններ ուրացման եւ հերքման հոգեկան հետեւանքների վերաբերյալ:

Ելնելով վերապրողների եւ ժառանգորդների խմբերի միջեւ մեթոդաբանական տարբերակումից, նկատել ենք ապրումների հետեւյալ տարբերությունը, որը պայմանավորել է տվյալների հավաքագրման մեկնաբանման գործը.

- ա) վերապրողների խումբը, որը տրավմայի հետեւանքով սարսափով է լցված,
- բ) ժառանգորդների խումբը, որը որպես սերունդ *ստանում է* ցեղասպանության փոխանցումը:

Ուսումնասիրված վերապրողներ Հարությունյանի եւ Խաչերյանի (որոնք դեպքերի մասին թողել են գրավոր վկայություններ տրավմայի մշակման համար) դեպքում, հայկական ինքնության խախտում եւ ցեղասպանության քողարկում կամ լռություն չենք նկատել: Ինչպես իր տեսական կարծիքն է արտահայտել Բրուկո Բետտելհայմը մանրամասնորեն, տարբերություն է հայտնաբերվում այլ վերապրողների հետ, ինչպես Մայքլ Առլենը (հայր), որը ուրացել եւ հերքել է Հայկական ցեղասպանության իրադարձությունները:

Հակառակ նրան, որ մի շարք հայ վերապրողներ կարողացել են տրավմայի դիմաց իրենց պայքարն արտահայտել, նրանց մեջ առկա է անցյալի ընդհանուր մի տարր՝ մի սարսափելի պատմություն, որը փորձում են ջնջել եւ մոռանալ, բայց դա մշտապես վերադառնում է թախիծի միջոցով: Ցեղասպանության տրավմայի դիմաց, տխրությունից խուսափելու համար կիրառվում են հերքման եւ զգացմունքային մեկուսացման հոգեկան մեխանիզմներ, ինչի հետեւանքով վերապրողները պատահածը հաջորդ սերնդին փոխանցելու գործում կատարել են թերացում: Դա մշտապես կապված է եղել քողարկ-

ման, լռության, գաղտնիքի, ծագման ուրացման եւ ինքնության նկատմամբ ժառանգորդների շփոթմունքի հետ:

Ժառանգորդներ Պետրոսյանի եւ Առլեն կրտսերի նշած հայ լինելու «ստվերը» հայկական սգո մշակման բացակայության արտացոլումն է, որտեղ հերքումը պաշտպանական մի մեխանիզմ է հայ լինելու սարսափի պայմաններում, ինչպես ներկայացնում է վերապրող Հարությունյանը. «*Դու հայ ես, իսկ քո ճակատագիրը զոհ դառնալն է*» (էջ 171):⁴⁴

Ինչպես նախկինում նշել էինք սերնդից սերունդ փոխանցման մասին գրելիս, Ֆրոյդը *Tótem y tabú*-ում (1913 թ.) պարզաբանում է սերնդից սերունդ փոխանցվող հոգեկան գործընթացներ, առանց որոնց՝ առաջադիմությունն ու զարգացումը գոյություն չէին ունենա:

(...) Երկու նոր հարց է առաջանում. իմանալ սերունդների շարունակականության հնարավոր աստիճանը եւ մի սերնդից մյուսը հոգեվիճակները փոխանցելու համար կիրառված միջոցներն ու ճանապարհները (էջ 159):⁴⁵

Վերապրողների դեպքում, իրականության հերքումը փոխանցվում է առանց սգո մշակման. ցավալի անցյալը ստվերի նման ընկնում է մի սերնդի վրա, որը լռում էր, իսկ լռության առկայությունը փոխանցվում է որպես զգացմունք՝ սարսափի պայմաններում:

Ցավալի անցյալը ստվերի նման է ընկնում մի սերնդի վրա, որը լռության մեջ էր գտնվում, իսկ իրականության հերքումը ժառանգորդներին փոխանցվում է գաղտնիքի տեսքով՝ որպես ապրած սարսափի գլխավոր հետեւանք: Աննկարագրելի սարսափներն ու մութ հետեւանքները հետք են թողել Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների վրա, ճնշիչ մթնոլորտի պայմաններում հետքերը պահպանվում են ժառանգորդներին փոխանցելու ժամանակ, ինչպես Հարությունյանն է արտահայտվում.

Փախել էինք: Ուրիշներ չէին կարողացել: Հետապնդումը կասեցվել էր, բայց ամենուր դեռևս շարունակում էին պարզապես տարբեր լինել (...) Ամեն ինչ վտանգավոր էր: Ինձ համար անապատն իր անծայրածիր հորիզոնով ավելի ապահով էր թվում, քան այդ փողոցը, որով անցնելիս կարծես միշտ դողդողում էի: Ով վերապրում է մի ջարդից, ապրում է մեկ ուրիշն սպասելով (էջ 280):⁴⁶

Հաջորդ գլխում անդրադառնալու ենք վերապրողների եւ ժառանգորդների վրա *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* ազդեցության՝ սգո գործընթացի շրջանակներում: Ուսումնասիրելու ենք դրա հոգեկան հետեւանքները սերնդային փոխանցման մեջ:

¹ Freud, S. (1986) [1925] La negación, en Obras Completas. tomo XIX, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

² Նույնը:

³ Freud S. (1986) [1925] Algunas consecuencias psíquicas de la diferencia anatómica de los sexos, en Obras Completas. tomo XIX, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

⁴ Laplanche, Jean. Pontalis, J. B. (1983). Diccionario de Psicoanálisis, Ed. Labor, Barcelona.

⁵ Labourdette, S. (1999) La estrategia del secreto, Grupo Editor Iberoamericano, Buenos Aires.

⁶ Նույնը:

⁷ Morgenthau, H. (1918) Secrets of the Bosphorus, Hutchinson & Co., London.

⁸ Mevlan Zadé Rifat (1975) Los pliegues ocultos de la revolución otomana, citado por Ohanian, P. (1989) La Cuestión Armenia y las relaciones internacionales, tomo III, Ed. Akian, Buenos Aires.

⁹ Du Veou, P. (1954) La passion de la Cilicie, 1919-1922, citado por Piralian, H. (1994) Genocidio y transmisión, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires.

¹⁰ Labourdette, S. (1999) La estrategia del secreto, Grupo Editor Iberoamericano, Buenos Aires.

¹¹ Von Voss, H. (2007) Los armenios: Retratos de una esperanza, Ed. Imago Mundi, Buenos Aires.

¹² Kuyumciyan, R. (2005) Trauma, negación y duelo del Genocidio Armenio, en Boulghourdjian N., Toufeksian J., Alemian C. (Ed.s) Análisis de Prácticas Genocidas, Actas IV Encuentro sobre Genocidio, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires.

¹³ Piralian, H. (1994) Genocidio y transmisión, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires.

¹⁴ Նույնը:

¹⁵ Carzou, J.-M. (1975) Arménie 1915. Un Génocide Exemplaire, citado por Piralian, H. (1994) Genocidio y transmisión, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires.

¹⁶ Kuyumciyan, R. (2003) Poder, secreto y negación, en Boulghourdjian N., Toufeksian J., Alemian C. (Ed.s) Genocidio del Siglo XX y formas de la negación, Actas III Encuentro sobre Genocidio, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires.

¹⁷ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.

¹⁸ Von Voss, H. (2007) Los armenios: Retratos de una esperanza, Ed. Imago Mundi, Buenos Aires.

¹⁹ Freud, S. (1986) [1940] Esquema de Psicoanálisis, en Obras Completas, tomo XXIII, Amorrortu Ediciones, Buenos Aires.

²⁰ Bettelheim, B. (1983) Sobrevivir, Barcelona, Gráficas Diamante.

²¹ Նույնը:

²² Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.

²³ Նույնը:

²⁴ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.

²⁵ Bedrossian, E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.

²⁶ Նույնը:

²⁷ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.

²⁸ Նույնը:

²⁹ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.

³⁰ Նույնը:

³¹ Նույնը:

³² Նույնը:

³³ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.

³⁴ Նույնը:

³⁵ Սելմա Զաուրեստեր, Հոփսիսմե Փափազյան-Լուրսիդյան, Ֆլորա Սանդալյան-Բերգամալի եւ Էդնա Ստեփանյան-Լուրսիդյան:

³⁶ Bedrossian, E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.

³⁷ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.

³⁸ Հայտնում ենք, որ թեք տառերով այս արտահայտությունը, հ. 35 ծանոթագրությունում նշված՝ հայ թարգմանիչները չեն ներառել անգլերենից իսպաներեն թարգմանությունում:

³⁹ Freud, S. (1986) [1940] Duelo y melancolia, en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

⁴⁰ Sakayan D. (2001) Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hatcherian, Arod Books, Montreal.

⁴¹ Hartunian, A. (1971) Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio, Ed. Ararat, Buenos Aires.

⁴² Նույնը:

⁴³ Նույնը:

⁴⁴ Նույնը:

⁴⁵ Freud, S. (1986) [1913] Tótem y tabú, en Obras Completas, tomo XIII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

⁴⁶ Hartunian, A. (1971) Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio, Ed. Ararat, Buenos Aires.

Գլուխ IV. Սգո գործընթացը եւ սերնդային փոխանցումը

Նախաբան

Այս գլխում անդրադառնալու ենք Հայկական ցեղասպանության ուրացման ազդեցությանը վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի վրա: Կուսումնասիրենք Հայկական ցեղասպանության ուրացման հոգեկան հետեւանքները, ինչպես նաեւ կնշենք տարբերությունները ծայրահեղ տրավմատիկ իրականություն հանդիսացող՝ ցեղասպանության սգո գործընթացի եւ այլ զանգվածային տրավմաների միջեւ:

Կնկարագրենք վերապրողի համախտանիշի հոգեախտաբանական արտահայտությունները, եւ վերապրելու հետեւանքով դրանց կապը մեղքի զգացմունքի հետ, ինչը խանգարում է սգո գործընթացին: Ախտաբանական սգո եւ ցեղասպանության հետեւանքով սգո միջեւ տարբերակիչ վերլուծություն կկատարենք մեղքի զգացմունքի մասին: Դրանից հետո, կվերլուծենք տրավմայի հոգեկան հետեւանքները սերնդային փոխանցման գործում: Հայկական ցեղասպանության ուրացման մասնավոր ազդեցության վրա հիմնվելով, ուսումնասիրված փաստաթղթերում կգնահատենք սգո գործընթացի ցուցանիշները, որոնք կարող են տրավմայի մշակմանը խոչընդոտել:

Ուրացում, սուգ եւ փոխանցում

Ուսումնասիրության հիմնախնդիրն է.

Պարզաբանել Հայկական ցեղասպանության ազդեցությունը վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի վրա:

Նախապես ներկայացված, ուսումնասիրման ենթակա նյութի մեջ խորանալու նպատակով, աշխատանք ենք տարել հետեւյալ առանցքներով.

ա) Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցության ծավալը:

բ) Հայկական ցեղասպանության ուրացման ծավալը:

Ուսումնասիրության շրջանակներում, գնահատման են ենթարկվել վերապրողների եւ ժառանգորդների ներկայացրած փաստագրությունների ցուցանիշները, որոնք արտահայտում են Հայկական ցեղասպանության եւ դրա ուրացման տրավմայի հոգեկան հետեւանքները:

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի եւ ուրացման երեւոյթների պատճառները պարզելուց հետո, կուսումնասիրենք ժառանգորդների սգո գործընթացի հոգեկան հետեւանքները՝ հակադրվելու համար վերջում ներկայացված վարկածին.

Հայկական ցեղասպանության ուրացումը խոչընդոտում է վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացին:

Սույն գլխում կանդրադառնանք վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի վրա Հայկական ցեղասպանության ուրացման ազդեցության՝ հետեւյալ հարցերի միջոցով.

1. Սգո գործընթացը եւ ցեղասպանության տրավման
 - 1.1. Վերապրողի համախտանիշը
2. Սգո գործընթացը եւ վերապրողի մեղքը
 - 2.1. Մեղքի զգացմունքն ախտաբանական սգո մեջ
 - 2.2. Մեղքի զգացմունքն ախտաբանական սգո եւ ցեղասպանության հետեւանքով սգո մեջ
 - 2.3. Ցեղասպանության հետեւանքով սգո որոշ պայմաններ
3. Սգո գործընթացը եւ սերնդային փոխանցումը
4. Սգո գործընթացը եւ Հայկական ցեղասպանության ուրացումը
5. Հայկական ցեղասպանության սգո գործընթացի ցուցանիշները
 - 5.1. Վերապրողի մեղքը
 - 5.2. Ազդեցությունն ինքնության վրա
 - 5.3. Մահվան մասին սահմանումների կրկնությունը
 - 5.4. Սերնդային շղթայի խզումը

Սգո գործընթաց՝ տեսական սահմանում

Սգո գործընթացի վերաբերյալ հոգեվերլուծական սահմանումները ներկայացնելով, նախապես հնարավոր կլինի ներկայացնել ուսումնասիրման ենթակա հարցի սահմանման տեսական հիմնավորումը:

Իր *Duelo y melancolía* աշխատությունում, Չիգմունդ Ֆրոյդը սուգը սահմանում է որպես լատիներեն *duellum*-ից (ցավ) ստուգաբանորեն սերող բառ՝ «ցավ».

Ընդհանուր կանոնից ելնելով, սիրված անձի կամ վերացական երեւոյթի՝ հայրենիքի համար սուգը ազատության, իդեալի եւ այլնի կորստի համար հակազդեցություն է (էջ 241):¹

Ֆրոյդը ենթակայի հոգեկան վիճակի մեջ նշանակում է մի շարք վարքերի խումբ, որը գտնվում է սգո մեջ՝ արտաքին աշխարհի նկատմամբ հետաքրքրության բացակայություն, սիրելու կարողության կորուստ եւ Ես-ի սահմանափակում՝ որպես սգո հանդեպ կատարյալ նվիրում:

Սուգն ախտաբանական վիճակ չէ, այլ՝ դանդաղ ու ցավոտ մի գործընթաց է՝ կորստի հետեւանքով ցավոտ մի հոգեկան վիճակ:

Սգո գործընթացը տանջալից գործընթաց է: Ֆրոյդը դա սահմանել է որպես որեւէ կորստի հետեւանքով գոյավորված ներհոգեկան գործընթաց, որի միջոցով ենթական կարող է աստիճանաբար ձերբազատվել այդ առարկայից: Վառ հուզական բովանդակության պատճառով, հիշողությունից յուրաքանչյուր բաժանվելն առաջացնում է անձկություն, տանջանք եւ ժամանակ է պահանջում. այդպիսով, հոգեկան աշխատանքի միջոցով վերջապես հնարավոր է դառնում ձերբազատվել կորած առարկայից, ինչպես հեղինակն է նշում.

Իրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ սիրված առարկան այլեւս գոյություն չունի: Դրանից է սերում այդ առարկայի հետ կապերի ամեն սեռական հակման վերացման պահանջը (էջ 242):²

Սգո գործընթացում կիրառված հոգեկան ընթացակարգի մասին Ֆրոյդի սահմանման շնորհիվ ավելի պարզ դարձավ սգո երեւութի հոգեվերլուծական ընկալումը, որն ավանդաբար համարվում էր սիրված անձի մահվան հետեւանքով ցավի աստիճանական ու ինքնաբերական մեղմումը:

Դրա մասին Ֆրոյդն ասում է.

Դա տեղի է ունենում մաս առ մաս եւ շատ ժամանակ ու էներգիա է պահանջում, իսկ դրա ընթացքում՝ կորած առարկան շարունակում է ներկա լինել հոգեկանում: Սեռական

հակման հետ կապված առարկայի մասին յուրաքանչյուր հիշողություն եւ ակնկալիք արգելափակվում են եւ տեղի է ունենում սեռական հակման հեռացում (...) սգո գործընթացը կատարելուց հետո, Ես-ը նորից ազատ է ու խոչընդոտներից զերծ (էջ 242):³

Սգո գործընթացի գաղափարը պետք է կապել հոգեկան մշակման գաղափարի հետ, որը Ֆրոյդը կիրառում է գրգռված իրավիճակների վերահսկման հոգեկան համակարգի կատարած գործողությունները նկարագրելու համար՝ տրավմա առաջացնող տպավորությունները վերահսկող, շեղող կամ կապող էներգիայի ծավալը վերափոխելու միջոցով:

Սեռական հակման սահմանման հիման վրա կարող ենք հասկանալ մի խմբին կամ առարկային հոգեկան որոշ էներգիայի միացած լինելու գաղափարը. սգո դեպքում, կարող ենք ենթակայի կյանքի աղքատացումը բացատրել կորած առարկայի սեռական գերհակման առկայությամբ:

Սգո գործընթացը ներքին գործընթացի վերջին փուլն է, որը կարող է ձախողվել, ինչպես ախտաբանական սուգն է ցույց տալիս: Սգո ժամանակաշրջանում առկա բարդ մեխանիզմներից կարելի է առանձնացնել մահացած ենթակայի բնավորության մի շարք կողմերի հետ կապվածությունը: Իրար հակասող հարաբերությունների առկայության դեպքում՝ սիրո, ատելության, տխրության եւ ցավի զգացմունքները խախտում են սգո սովորական հակազդեցությունները:

Իրականում՝ թախծոտ վիճակներում առկա ինքնամեղադրանքներն ու ինքնավարկաբեկումները մահացած անձին ուղղված մեղադրանքներ են, որտեղ Ես-ը կորցրած առարկայի հետ կապ է հաստատում: Ֆրոյդը դրա մասին ասում է.

Թախծոտը մեզ նույնիսկ ցույց է տալիս այն, ինչ սգո մեջ բացակայում է՝ իր Ես-ի զգացմունքային կառուցվածքի արտակարգ նվազումը (*Ichgefuhl*), Ես-ի հսկայական աղքատացումը: Սգո ժամանակ, աշխարհը դառնում է աղքատ եւ դատարկ. թախծի դեպքում, դա պատահում է հենց Ես-ին (Էջ 243):⁴

Հայկական ցեղասպանության վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի տեսական սահմանման դասակարգումը մեզ ստիպում է դասակարգել հետֆրոյդյան հոգեվերլուծական ներդրումները ցեղասպանության ուսումնասիրության գործում՝ տրավմա-ուրացում-սուզ փոխկապակցվածության շրջանակներում:

Սգո եւ ընկճվածության վիճակների ուսումնասիրությունում, Վիլլի Բալանգերը (1961թ.) ներմուծում է մահացած-ողջ գաղափարը, որն ըստ կլանյան տեսության, կախված է մյուսի հոգեկան վիճակից, որտեղ ենթակայի մեջ *ընկճվում է* գրեթե մահացած մի ներքին առարկա, որը պահանջկոտ է ենթակայի նկատմամբ, քանի որ նրան ստրկացած է պահում վերականգնողական անպտուղ գործի համար:

Իր «Երկու տեսակ մեղքի մասին. դրանց կապը սգո սովորական եւ ախտաբանական երեւոյթների հետ» հոդվածում (1963թ.)⁵ Լեոն Գրինբերգն ուսումնասիրել է մեղքի եւ սգո մշակման գործընթացները: Նա նշում է առարկայի եւ Ես-ի նկատմամբ հետապնդողական մեղքը, որի պատճառով հայտնվում են թախծոտ վիճակներն ու ընկճող մեղքը:

Մովսես Զիյաթն ու Մարիա Լուսիա Պելենտոն «Սուզը հասարակական աղետի որոշ իրավիճակներում» հոդվածում (1985թ.)⁶ ներկայացնում են աղետների ժամանակ ախտաբանական սգո երեւոյթները: Նրանք նշում են մարդկության՝ հուղարկավորություններին ընծեռած կաբեւորությունը, որպես մշակութային հիմնավորում, ինչ-

պես նաեւ արյունապղծության եւ մարդակերության արգելումը: Հեղինակների պնդմամբ՝ իրենց զոհերին թաղելու եւ թաղման միջոցով արժանապատիվ հրաժեշտ տալու անկարելիությունը դժվարացնում է սգո մշակումը:

Տեղեկատվության բացակայության պայմաններում եւ գրկված լինելով դիակը տեսնելու հնարավորությունից, բայց միաժամանակ վստահ լինելով, որ առարկան մահացած է՝ ենթական զգում է խորը մեղքի զգացմունք: Խորհրդանշական երեւոյթի բացակայության պայմաններում մեծանում է այն զգացմունքը, թե մահացած համարելու դեպքում՝ սպանում է նրան:

Սգո սահմանման զարգացման մեջ, որպես մեթոդաբանական միջոց կիրառվում են մի շարք հոգեվերլուծական նշանակալից գաղափարներ, որոնք նպաստում են պարզելու ցեղասպանության տրավմայի ազդեցությունը, ցեղասպանության ուրացման ու վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի հոգեկան մշակման գործում դրա հոգեկան հետեւանքները:

1. Սգո գործընթացը եւ ցեղասպանության տրավման

Ինչպես նախապես նշել էինք Հայկական ցեղասպանության հոգեկան տրավմայի տեսական նկարագրության ժամանակ, Հրեական հոլոքոստի տրավմատիկ իրադարձությունները վերապրողների եւ ժառանգորդների հոգեկան հետեւանքների մասին յուրահատուկ գաղափարներ են տրամադրել հոգեվերլուծությանը: Այդ շրջանակներում, հոգեվերլուծական գրականությունում առկա են ցեղասպանության սգո գործընթացի մասին աշխատանքներ, որոնցում այդ գործընթացը համարվում է ծայրահեղ տրավմատիկ իրականություն:

Պոլ Ֆրիդմանն (1948թ.) առաջին մասնագետն է, որ նկարագրել է համակենտրոնացման ճամբարներից վերապրողների կրած հոգեկան վնասները՝ հոգեֆիզիկական խախտումներ, թախծոտ վարքեր, սեռական գործողությունների խախտումներ, վրեժխնդրության վիճակներ, «զգացմունքային անզգայացում» (Մինկովսկի, 1946թ.) եւ վերապրողի մեղք:

Ըստ Նիդերլանդի (1961թ.), *վերապրողի համախտանիշի* առանձնահատկություններից են վիշտը կամ չլուծված սուզը եւ վերապրելու հետեւանքով մեղքի զգացումը, ինչը խնդիր էր առաջացնում մահացած ծնողներին կամ եղբայրներին դավաճանելու զգացողության պատճառով: Ֆրիդմանի աշխատանքից շատ տարիներ անց միայն ուսումնասիրվեցին Յրեական հոլոքոստի սարսափի հետեւանքները դրանից վերապրողների համար⁷:

Ուսումնասիրել ենք վերապրողի համախտանիշի մասին հոգեվերլուծական ընդարձակ գրականություն, այդ թվում՝ Այսլերը (1963թ.), Այտինգերը (1961թ.), Կոդոֆը (1963թ.), Զրիստալը եւ Նիդերլանդը (1968թ.), Յոպպը (1962թ.): Դրանցում նկատել ենք մարդկային խմբի վերացման նպատակ հետապնդող ցեղասպանության ծայրահեղ տրավմայի զարգացման միատեսակ մոտեցում:

Իր «Ծայրահեղ տրավմա եւ աճողական տրավմա» (1979թ.) հոդվածում Իլսե Գրուբրիխ-Սիմիտիսը հոգեվերլուծական ուսումնասիրություն է կատարում համակենտրոնացման ճամբարներից վերապրողների ու նրանց ժառանգորդների փորձության հետեւանքների մասին: Նա անդրադառնում է համակենտրոնացման ճամբարների ծայրահեղ իրավիճակների համակցմանը, որը հիմնական տարբերությունն է զանգվածային այլ տրավմաների հետ համեմատած, նկատում է վերապրողների տրավմայի ընդհանրությունները՝ ընտանեկան կապերի կորուստ, հասարակական-մշակութային շրջապատի բացակայություն, բաժանման տեւական ցանկություն, խոշ-

տանգումների եւ սպանությունների ներկայություն, վայրագ մահվան մշտական սպասում, մտերմության վերացում, ժամանակի պատկերացման տեւական կորուստ (առանց ժամացույցների եւ օրացույցների), մարդու նսեմացման մշտական փորձություններ, որոնց միակ նպատակն էր կազմակերպված ոչնչացումը՝ միայն եւ միայն հրեա լինելու համար:

Գրուբրիխ-Սիմիտիսը պարզաբանում է մեղքի եւ ամոթի զգացմունքները վերապրողների մոտ, որոնք ամեն տեսակի նվաստացումների եւ նսեմացումների ենթարկվեցին, փորձեցին կարգավորել իրենց թուլությունը՝ միշտ արթուն լինելով, վատագույնի ակնկալիքով, նոր առարկաներին մոտենալու հնարավորությունից զուրկ՝ այդպիսով խախտելով *սգո գործընթացը*: Ականատես լինելով հուղարկավորության եւ անհատական գերեզմանների չարժանացած ազգակիցների ու ընկերների մահվան՝ նրանց համար *սուզն անկարելի է դառնում*: Այդ պայմաններում, հնարավոր չէր լիցքաթափել իրագործողների դեմ ակնհայտ ագրեսիվ միտումները, ինչպես նաեւ հնարավոր չէր կատարել կորցրած առարկաներից ձեռքագատվելու հոգեկան դժվար պարտականությունը:

Նշված հոգեվերլուծական ուսումնասիրություններից բխում է, որ դժվար է կառավարել վերապրողի համախտանիշի ագրեսիվ կողմերը, ինչը խոչընդոտում է սգո գործընթացին:

Յրեական հոլոքոստից վերապրողները թախծի պարբերական վիճակներ, մեղքի խորը զգացում, խելագար անձկություն եւ հոգեֆիզիկական խախտումներ ունեն. դրանք ախտաբանական արտահայտություններ էին, որոնք կարգավորվում էին ագրեսիվ միտումների պաշտպանների՝ ինքնագրեսիայի, խթանման եւ մարմնավորման միջոցով:

Յատկանշական է Մ. Խանի (1963թ.) «աճողական տրավմայի» տեսական մոտեցումը, որն ուսումնասիրում

Է, թե ինչպես առաջին սերնդի ծայրահեղ տրավմային հետեւում են երկրորդ սերնդի հոգեկան լուրջ խախտումները: Նա հոգեկան լուրջ խախտումներ է նկատել երկրորդ սերնդի երեխաների մոտ, որոնց ծնողները համակենտրոնացման ճամբարներից վերապրողներ էին եւ Յոլոքոստի ժամանակ երեխաներ էին կորցրել: Խանդ հայտնաբերել է հոգեկան խախտումներ այն վերապրող մայրերի մոտ, որոնք իրենց մայրական գործառնությունները չէին կարող կատարել: Նրանք զավակներին փոխանցել են իրենց ապրած տրավման. տարիներ շարունակ առկա մահվան սպառնալիքը, հուզական *արտակարգ իրավիճակ* ու խախտված սգո գործընթացը խոչընդոտ էր հանդիսանում իրենց զավակների հետ սիրո հարաբերություններ հաստատելու ձգտող ծնողների համար:

Հետֆրոյդյան այլ մոտեցման հիման վրա քննելով հոգեախտաբանական այս եզակի հարցը, հոգեվերլուծող Անդրե Գրինը (1986թ.) «*մահացած մոր բարդույթ*» է անվանում այն կլինիկական վերահարմարեցման զգացողությունը, երբ մանկության պատմության մեջ բացակայում են ընտանեկան միջավայրի կարեւոր անձնավորությունների սիրո արտահայտությունները:

Հոլոքոստից վերապրողների յուրահատուկ վիճակի պայմաններում, ծնողները հոգեկան կյանք էին տալիս այդ երեխաներին, բայց դրա փոխարեն նրանք ունեին շատ կարեւոր առաքելություն. կյանքի բերել իրենց ծնողներին՝ համակենտրոնացման ճամբարների հոգեխախտումից հետո. դա արգելափակող մեղքի զգացմունքի արտահայտումը հեշտացնելու մի ձեւ էր՝ սգո գործընթացը հնարավոր դարձնելու նպատակով (Գրուբրիխ-Սիմիտիս, 1979թ.):

Հրեական հոլոքոստից վերապրողներին տրավմայի մասին տնտեսական մոտեցման հիման վրա ուսումնասիրելիս, Զրիստալը (1968, 1988թթ.) զարգացնում է *շիզոֆրենիկ վիճակի* գաղափարը: Իսկ Հոպպը (1962թ.),

Գրուբրիխ-Սիմիտիսը (1979թ.) եւ Նիդերլանդս (1981թ.) այդ վիճակը համարում են անհանդուրժելի վիճակի դիմաց զգացմունքային թմրություն: Զրիստալը դա համարում է *սեփական ներքինի* պառակտում, որտեղ մի մասը հետեւում է, իսկ մյուսը՝ զոհաբերվում ու հանձնվում է եւ է՛լ ավելի են արգելափակվում զգացմունքային արտահայտությունները: Այդ գործընթացը կարող է հանգել հոգեկան մահվան, մի «ռոբոտային վիճակ», որտեղ խուսափում են տրավմատիկ փորձության հետ կապված բոլոր խթաններից եւ որը վերածվում է ընկճվածության:

Ըստ Զրիստալի, Հրեական հոլոքոստից վերապրողների հոգեֆիզիկական հիվանդությունների ծավալուն ցուցակը՝ հաճույք ստանալու կարողությունից զուրկ եւ տրավմատիկ *alexithymia*-ով⁶, զգացմունքային արտահայտության կրկնվող երեւոյթների հետեւանք են:

1.1. Վերապրողի համախտանիշը

Տրավմատիկ իրադարձության վերապրումն ընդգրկում է հոգեկան փոխկապակցված անհամար պահանջներ, հրաժարումներ, զգացմունքներ, հուզմունքներ, որոնք յուրաքանչյուր վերապրողի դեպքում ողբերգական եզակի պատմություն են թաքցնում:

Ո՛չ միայն բնական աղետի, այլեւ՝ հետապնդման ու խտրականության դեպքերից վերապրած զոհերի հոգեախտաբանական արտահայտությունների մասին հոգեվերլուծական ընդգրկուն նյութերի ենք հանդիպում Մովսես Զիյակի եւ Սիլվիո Ֆուստոլիի «Ծայրահեղ իրավիճակի վերապրողի համախտանիշ»-ի նկարագրության մեջ (1980թ.):⁹ Հեղինակներն աշխատության սկզբում մեջբերել են *Psychiatric Dictionary*-ից (Oxford University Press, 1970թ.) քաղված սահմանումը.

Վերապրողի համախտանիշ են կոչվում մի շարք ախտանիշներ՝ թախիծը, հոգեֆիզիկական հիվանդությունները, եւ

այլն, որոնք ծագում են մեղքի զգացմունքից այն մարդկանց, որոնք միակ կամ սակավ վերապրողներից են մի աղետի, որի ժամանակ մահացել են հիվանդին մերձավոր մարդիկ՝ ծնողներ, զավակներ, եղբայրներ, ազգակիցներ կամ ընկերներ: Վերապրողի համախտանիշը տրավմատիկ ներուզի տեսակ է (էջ 275):¹⁰

Հեղինակները՝ Զիյակն ու Ֆուլտոնիչը «Ծայրահեղ իրավիճակից վերապրողի համախտանիշ» են անվանում հոգեկան վարքի դրսևորումները վերապրողների մի հատուկ տեսակի՝ ծայրահեղ իրավիճակներ ապրածների մոտ: Նրանք ասում են.

- Մենք ծայրահեղ իրավիճակ ենք համարելու ենք այն իրավիճակը, որում առկա են մի շարք գործոններ.
1. Անհատի կյանքում մինչ այդ անսափադեպ, բացարձակապես անծանոթ փորձություններ են:
 2. Դահիճներն էլ մարդիկ են եւ դրանով տարբերվում են այլ տրավմատիկ՝ բնական աղետների արդյունք հանդիսացող իրավիճակներից:
 3. Հարձակումները պաշտպանված են օրենքով եւ ուղեկցվում են հարձակողի փոխանցած մեղքով:
 4. Հոհերի ֆիզիկական եւ հոգեկան տանջանքները (սով, պատիժներ, բռնաբարություններ, եւ այլն) անընդհատ մոտենում են վերապրելու համար հանդուրժելի սահմանագծին:
 5. Հոհերն անընդհատ գտնվում են մահացու բռնության եւ սպանության դեմ հանդիման:
 6. Ընդհանուր առմամբ, գերության հետ մեկտեղ առկա է սիրված անձանցից հեռացումը, դրանց գտնվելու վայրի չիմացությունը, ինչպես նաեւ կատարյալ մեկուսացումը:
 7. Տեղի է ունենում միջավայրի կատարյալ փոփոխություն: Սա շատ կարեւոր հանգամանք է՝ հա-

մակենտրոնացման ճամբարներում բանտարկվածները տարբերակելու համար գետտոներում տեղավորվածներից: Հակառակ սարսափելի կենսապայմաններին, վերջինները գտնվում են ծանոթ տարածքում, իրենց բնական միջավայրի նման: Անհատի կամ խմբի նկատմամբ հավասարապես առկա է անկազմակերպ լինելու կարողությունը, քանի որ արմատախիլ անելն օգտագործվում է որպես ենթարկվածության միջոց: Դրա մասին մարդաբանները, հասարակագետները, պատմաբանները եւ այլք անթիվ ուսումնասիրություններ են կատարել:

8. Ծայրահեղ իրավիճակը ժամանակային սահման չունի: Վերականգնողական կենտրոններում գտնվողների հոգեկան վիճակը տարբեր է, քանի որ, հակառակ դժվար պայմաններին, հուսով են, թե որոշ ժամանակ անց այդ իրավիճակը կթեթեանա կամ կվերանա, լինի դա դատապարտման թե փրկարար ազատագրման հետեւանքով:
9. Անհատական եւ ընտանեկան իրավունքների եւ սեփականության կորուստը կատարյալ է:
10. Հարձակողներին դեմ կանգնելու հնարավորություն չկա:
11. Վերապրելու համար, զոհերն ստիպված են տեր դառնալ այնպիսի վարքի, ինչը նրանց համար սովորաբար անընդունելի էր (էջ 278):¹¹

Ըստ *Ծայրահեղ իրավիճակից վերապրողի* ախտանշանների (Զիյակ եւ Ֆուլտոնիչ), կարող ենք հասկանալ թե ցեղասպանության զոհերն ինչպես դիմադրում են մահվան՝ տանջանքի, սարսափի եւ մեծաթիվ մահվան պայմաններում: Կատարյալ սարսափը վերապրելուց հետո նրանց էության մեջ տեղի է ունենում մի խորը վերափոխում. նրանց ապրումներն ու զգացմունքները դրոշմ-

ված են այդ մահացու փորձություններով, որոնք արտահայտվելու են կյանքի հետ *նորից հանդիպելու* ժամանակ:

Ցեղասպանության սգո գործընթացին խոչընդոտող երեւոյթները

- Վերապրելու պատճառով մեղքի զգացմունքը:
- Ազդեսիվ երեւոյթները կառավարելու դժվարությունը:

Ցեղասպանության տրավմայի եւ այլ զանգվածային տրավմայի միջեւ տարբերությունը

- *Տարիներ շարունակ*՝ տեւական մահվան սպառնալիք:
- Բռնության եւ սպանության ականատես լինելը՝ մարդու բարոյական անկման երեւոյթներ:
- Ընտանեկան կապերի եւ շրջապատի քայքայում՝ բաժանվելու մշտական ցանկություն:
- Մտերմության վերացում՝ ժամանակի պատկերացման մշտական կորուստ:

2. Սգո գործընթացը եւ վերապրողի մեղքը

Ինչպես նախապես նշել ենք տրավմայի մասին ուսումնասիրության ընթացքում, ըստ Բրունո Բետտելհայմի (1981թ.), վերապրողի կարգավիճակն արտահայտում է երկու փոխկապակցված գործոններ. սկզբնական տրավման, որպես անձնավորության քայքայիչ հետեւանք, եւ այդ տրավմայի տեւական հուզական սպիները՝ մահից փրկվելու հետեւանքով:

Բնաջնջման ենթակա մի խմբի պատկանելու միակ պատճառով մահվան տեւական սպառնալիքն ստեղծում է անհանդուրժելի հարցը՝ ինչու՝ է մի ենթական փրկվում եւ անխուսափելիորեն հայտնվում է մեղքի զգացմունքը:

Իրենց նմանների պես չսպանված լինելու երեւոյթը յուրահատուկ պատասխանատվության է կանչում՝ անբացատրելի բախտավորության դիմաց առանձնահատուկ մի պարտավորություն:

Ուսումնասիրված փաստաթղթերի հիման վրա սգո գործընթացի երեւոյթը հասկանալու համար, նշվում են մեղքի զգացմունքի պայմանները, որոնք ախտաբանական սգո հոգեկան գործընթացների արտահայտումն են: Դրանով հնարավոր է բացատրել այդ զգացմունքը ցեղասպանության հետեւանքով սգո բարդ իրավիճակի դեպքում:

2.1. Մեղքի զգացմունքը ախտաբանական սգո մեջ

Առարկայի կորստի հետեւանքով սգո գործընթացի ժամանակ, ենթական ժամանակի ընթացքում ձգվող իրադարձությունից հրաժարվելու (*Verleugnung*) միտում ունի: Հնարավոր է շոկային վիճակի, թմրության, անշարժության, կապի վերացման, իսկ ծայրահեղ դեպքերում՝ մահվան առաջացում: Սգո գործընթացի ժամանակ, հոգեկան մշակումը նշանակում է աստիճանաբար ձեռքագաղթել կորած առարկայից, որի արդյունքում՝ տեղի կունենա կորցրած առարկայի նկատմամբ սիրային կապերի վերացում:

Ի տարբերություն սգո, որտեղ ծանր մշակման աշխատանքից հետո հնարավոր է վերաբաշխել սիրային կապերը, ախտաբանական սգո դեպքում տեղի է ունենում *կորցրած առարկայի հետ կապի ամրապնդում*, որը ներքաշում է ենթակայի էներգիան, որպես դեռեւս չսպիացած մի վերք:

Մեղքի զգացումները հաստատում են սիրված անձի մահվանից հետո հիշողությունների կրկնությունը. ինչու՝ համապատասխան խնամք չստացավ, պատճառված ենթադրելի վնասը կամ մահից առաջ տանջանքը:

Երբ հարաբերությունները հակասական են եղել, արդյունքում ի հայտ են գալիս ինքնագնահատման դեմ ինքնամեղադրանքները եւ հարձակումները, որոնք այդ առարկայի նկատմամբ ագրեսիվ միտումների հետեւանք են:

Ուզո Բլայխմարն առաջարկում է ախտաբանական սգո թախծային տանջանքների հետ կապված երեւոյթներն ուսումնասիրել սովորական սգո նման՝ ներհոգեկան տեսանկյունից, ինչպես նաեւ այդ պայմաններում ենթակային ընկերակցող կարեւոր դերակատարների միջոցով, որոնք կկարողանան հեշտացնել կորստի ընդունումը, կամ, ընդհակառակը՝ կորած առարկայի նկատմամբ կամրապնդեն ախտաբանական երեւոյթը: Այս մասին Բլայխմարն ասում է.

Մահացածի նկատմամբ հավատարմությունը հանդես է գալիս որպէս գեր-Եսային պարտավորություն, որն ստիպում է դրա հետ կապ պահպանել, կարոտել եւ ցավել նրա բացակայության համար: Ենթակայի տանջանքն ու ցավը կորցրած էակին սիրած լինելու ու դեռեւս սիրելու արտահայտման մի ձեւ է: Դա դառնում է պաշտպանական միջոց՝ մեղքի զգացմունքների դիմաց (էջ 303):¹²

Մեղքի հետեւանքով կորցրած առարկայի կարոտը տարբերվում է սովորական սգո վիճակից, քանի որ այդ դեպքում մեղադրող գեր-Ես-ը հանգստացնելու համար պարտավորություն չկա:

Կորստի հետեւանքով մեղքի զգացմունքից բացի, սգո խախտման պայմաններից է նարցիսիստական վիրավորանքը, երբ խորանում է կորցրած առարկայի նկատմամբ ատելությունը՝ սիրային լքվածության կամ ուրացման դեպքում: Եթե առարկան ընտրվել է նարցիսիստական տեսանկյունից, կորուստը դառնում է Ես-ի մեջ առկա մի կորուստ, այսինքն՝ դրա կորուստը տխրություն է առաջացնում, քանի որ այդ առարկան կատարում էր են-

թակայի նարցիսիստական հավասարակշռության պահպանման անհրաժեշտ գործառնություն:

Ըստ սգո երեւոյթին Մարիո Ասլանի հոգեվերլուծական մոտեցման (1978-1995թթ.)՝ սգո գործընթացին նպաստում են հոգեկան ապրումների արտահանումն ու անհատի եւ հասարակական-մշակութային միջավայրի միջեւ փոխադարձ կապը:

Կորցրած առարկայի հանդեպ մտային գերսիրային արտահայտումը սգո հոգեկան մոտեցման մեջ հնարավոր է նկարագրել հետեւյալ կերպ.

1. Սգացող ենթական մուտք է գործում այնպիսի գործընթացի մեջ, որտեղ նա կորցնում է աշխարհի նկատմամբ հետաքրքրությունը, ունի զգացմունքների եւ կորցրած առարկայի հիշողությունների մասին եզակի գաղափարներ, բայց միաժամանակ ընդունում է նրա մահը: Ես-ի այդ պառակտումը շարունակվում է դեպքի ուրացման միջոցով:
2. Գերսերն առաջացնում է տրավմատիկ իրավիճակին յուրահատուկ տնտեսական հոգեկան պայմաններ, իսկ Ես-ի համար հարազատ է առարկայի մտային արտահայտումը:

Սուզը հասկանալու գործում հիմնական է համարվում մահվան միտումը, որը սահմանվում է որպէս լարվածության կատարյալ նվազեցմանը ձգտող էներգիայի ներքին լիցքաթափման միտման արտահայտություն:

Ըստ Ասլանի՝ կորած արտաքին առարկայի մտային բարդ կառուցվածքն անկազմակերպ գործընթացների ազդեցության տակ է գտնվում, քանի որ վերացել են սիրային միտումն ու մահվան միտման ազատ դերակատարումը, որն արտահայտվում է Ես-ի մահացած եւ հետապնդող երեւոյթների միջոցով:

Գործընթացի երկրորդ փուլում, կորցրած առարկայի հետ կապի արտահայտությունները դառնում են գլխավորապես քայքայիչ եւ կոչվում են *վնասարար արտահայտություններ*: Ասլանն այդ մասին ասում է.

Դրանք արտահայտում են մահացածի, մահվան, կորցրած առարկայի հիվանդությունների ու թերությունների եւ այլնի հետ կապը: Ըստ երեւոյթին, մահվան հետեւանքով կորցրած առարկայի հետ հանդիպելու ցանկությունը կապվածության ուղղակի արտահայտությունն է, իսկ մահվան նկատմամբ վախը՝ այդ միտման դեմ պաշտպանական միջոց (Էջ 1204):¹³

Չնայած կարող են կորցրած առարկայի դրական տարրեր հայտնվել, այդ փուլը համարվում է սուգի մեջ գտնվող ենթակայի ամենավտանգավոր փուլը: Որպես հարազատ չներառված կամ սեռական միտումների միջոցով չչեզոքացված տարրերը համապատասխանում են Վ. Բարանգերի նկարագրած *մահացած-ողջ առարկաներին*:

Այդ ժամանակահատվածում, մահացածի հետ կապվածությունը բարդացնում է սգո մշակումը. իրար են հաջորդում նրա դրական կողմերը հիշելու միտված հիշողություններն ու մտքերը, իսկ պաշտպանական նպատակներով արգելափակվում են ագրեսիվ մտքերը, որի հետեւանքով տեղի է ունենում կորցրած առարկայի իդեալականացում: Սգո լուծումը կախված է նրանից, թե ինչքանով են նվազում *մահացած-ողջ* հետապնդողական առարկաները, ինչպես նաեւ կախված է ցավոտ զգացմունքների զարգացման նվազումից կամ վերացումից ու հիշողությունների իրատեսական դառնալու աստիճանից: Երբ Ես-ը պարուրված է դրական հարաբերություններով եւ սերը պատրաստ է նոր առարկաներ ընդունել, սգո գործընթացը հասնում է իր ավարտին:

2.2. Մեղքի զգացմունքը ախտաբանական սգո եւ ցեղասպանության հետեւանքով սգո մեջ

Ախտաբանական սգո եւ ցեղասպանության հետեւանքով սգո մեջ մեղքի զգացմունքի տարբերակիչ վերլուծությունը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ցեղասպանության պատճառով *ծայրահեղ իրավիճակի* գաղափարը, ինչպես Բրունո Բետտելհայմն է նկարագրում:

Վերապրող Բետտելհայմը նշում է, թե ինչ մեծ ցավ է պատճառում ժամանակակից հոլոքոստների ազդեցությունը, երբ մահվան հեռանկարի նկատմամբ տիրությունն աճում է եւ քայքայվում են հասարակական կառուցվածքները: Մահվան անմիջական սպառնալիքը տարիներ շարունակ ապրելուց հետո, այդպիսի տրավմայի դիմաց՝ վերապրողի կարգավիճակը ամբողջությամբ տարբեր մի բան է հանդիսանում:

Վերապրելու երեւոյթը պատճառում է իրականության դիմաց տեղահանվածի զգացողություն. ծնվելու մի նոր իրավունք, ինչն անարժան ու անկիրառելի է համարվում, քանի որ առաջանում է վերապրողի մեղքի զգացմունքը:

Բետտելհայմը նշում է տրավմայի սգո հոգեկան մշակման դժվարությունները՝ ծայրահեղ իրավիճակ ապրելու հետեւանքով.

Մեղքի զգացմունքները եւ հատուկ պարտավորություն ունենալն անտրամաբանական են, բայց դա չի նվազեցնում մի կյանքի վրա գերիշխելու կարողությունը (...). դա մի խնդիր է, որը «հնարավոր չէ լուծել, բայց դրանով պետք է ապրել»: (...) Տարօրինակ չէ, որ վերապրելու հրաշքի հուզական հետքերն արտահայտվում են հոգեկան լուրջ խռնոցների միջոցով, որոնք վերապրողների մի մասը չի կարողացել կառավարել, իսկ մյուս մասը՝ միայն սահմանափակ կերպով է կարողացել (Էջ 45):¹⁴

Սովորական սգո, ախտաբանական սգո եւ ցեղասպանությունը վերապրողի ծայրահեղ իրավիճակի մասին անդրադառնալուց հետո, կարող ենք հետեւյալ տարբերությունները նշել մեղքի զգացմունքի վերաբերյալ.

Ախտաբանական սգո դեպքում, մեղքի զգացմունքը պայմանավորված է կորցրած առարկայի հետ հակասական կապով, ի տարբերություն ցեղասպանության տրավմայի հետեւանքով սգո, որտեղ մեղքի զգացմունքն առաջանում է պատմա-հասարակական պայմանների արդյունք հանդիսացող այդ իրադարձությունը վերապրելու հետեւանքով:

Մեղքի զգացմունքը

Ախտաբանական սուգ	Ցեղասպանության հետեւանքով սուգ
Մեղքը՝ առարկայի նկատմամբ հակասական մոտեցում:	Մեղքը՝ վերապրած լինելու պատճառով:
Մահացածի մասին չմտածելը համարվում է հավատարմության բացակայություն:	
Հավատարմություն մահացածի նկատմամբ՝ գեր-եսը հանգստացնելու համար սգալու պարտավորություն:	

2.3. Ցեղասպանության հետեւանքով սգո որոշ պայմաններ

Վերապրողների մտքում տրավմայի հոգեկան հետեւանքները հասկանալու համար, անդրադառնում ենք Հրեական հոլոքոստից վերապրող Պրիմո Լեւիին (1919-1987թթ.), որը մի շարք գրական աշխատություններում նախաստական ոչնչացման ճամբարների մասին վկայու-

թյուն է թողել՝ հիշողությունը պահպանելու եւ փորձության մասին խորհելու նպատակով:

Մեկնելով վերապրողների հոգեկան վարքից, Լեւին նրանց բաժանում է երկու կարգի.

Առաջին կարգին են պատկանում նրանք, ովքեր հրաժարվում են վերադառնալ կամ խոսել այդ նյութի մասին. ովքեր ցանկանում էին մոռանալ, բայց չեն կարողանում եւ մղձավանջների պատճառով ապրում են սարսափահար. ովքեր մոռացել են, ամեն ինչ հեռացրել են եւ գրոյից են սկսել ապրել: (...) Նրանց համար դա եղել է տրավմատիկ մի փորձություն, բայց՝ իմաստից եւ խորհրդից զուրկ (...): Նրանց համար՝ հիշողությունը տարօրինակ մի բան է, մի ցավոտ մարմին, որը խառնվել է իրենց կյանքին եւ որը փորձել են (կամ՝ դեռեւս փորձում են) վերացնել: Երկրորդ կարգը (...) բաղկացած է քաղաքական պատրաստվածությունից կամ կրոնական համոզմունքից կամ բարոյական մեծ գիտակցությունից: Այս վերապրողների համար՝ հիշելը պարտականություն է. նրանք չեն ցանկանում մոռանալ, հատկապես՝ չեն ցանկանում, որ աշխարհը մոռանա, քանի որ հասկացել են, որ այդ փորձությունն իմաստ ուներ, ճամբարները պատահական չէին, եղածը պատմության մեջ պատահական իրադարձություն չէր (էջ 227):¹⁵

Վերապրողների հոգեկան վարքն իր ազդեցությունն է թողնում ցեղասպանության հետեւանքով սգո մշակման եղանակի եւ ժառանգորդներին փոխանցման գործի վրա: Այդ տեսանկյունից՝ Պրիմո Լեւին առանձնացնում է երկու խումբ.

ա) Լռողները.

Այս խմբի մեջ տարբերվում են նրանք, ովքեր ցանկանում են մոռանալ, բայց չեն կարողանում, եւ նրանք, որ մոռացել են՝ բոլոր ցավալի հիշողությունները հեռացնելու միջոցով:

բ) Խոսել ցանկացողները.

Այս խմբի համար՝ հիշելը պարտավորություն է. չեն ցանկանում մոռանալ, մասնավորապես՝ չեն ցանկանում, որ աշխարհը մոռանա պետությունների կողմից ռազմավարականորեն ծրագրված բնաջնջումը:

Մոռացման, իրադարձությունների քողարկման եւ հերքման պայմաններում, շատ վերապրողներ - ովքեր ցանկացան խոսել - իրենց վկայությունների միջոցով պայքարեցին անպատվության դեմ՝ պատահածի մասին ցավալի փաստեր ներկայացնելու միջոցով: Անցյալի իրենց վերքերով, անպաշտպան ու դեռեւս առկա սարսափով լցված, փորձեցին հաստատել կատարված զանգվածային ոճրագործությունը՝ էլ չկրկնվելու նպատակով (Պրիմո Լեի, Բրունո Բետտելիայմ, Աբրահամ Յարուսլայան, Կարապետ Խաչերյան): Սակայն նրանք հանդիպեցին մի ուրիշ իրականության՝ շատերը չէին ցանկանում լսել այդ տրավմատիկ իրադարձության մասին:

Պատասխան ցեղասպանության տրավմայի
(ըստ Պրիմո Լեիի)

Լռողները	Խոսել ցանկացողները
Ովքեր ցանկանում են մոռանալ, բայց չեն կարողանում, մղձավանջների պատճառով՝ սարսափի մեջ են ապրում:	Հիշելը պարտականություն է, չեն ցանկանում մոռանալ:
Ովքեր մոռացել են, ամեն ինչ հեռացրել են եւ նոր կյանք են սկսել գրոյից:	Հատկապես՝ չեն ցանկանում, որ աշխարհը մոռանա:
Իմաստագուրկ տրավմատիկ փորձություն:	Հասկացել են, որ իրենց փորձն իմաստ ունի:

Հիշողությունը տարօրինակ մի բան է:	Հիշողությունը իրենց գոյության իմաստն է:
Ցավոտ մի մարմին, որը փորձել են կամ փորձում են վերացնել:	Ցեղասպանությունը պատահական չէր, ոչ էլ՝ պատմության մեջ չնախատեսված իրադարձություն:

Այս մասին Պրիմո Լեին անդրադառնում է *Los hundidos y los salvados*-ում (1986թ.): Այդ գիրքը հեռու է Օսվենցիմի փորձությունից, բայց նշում է հաջորդ սերնդի չլսելու ցանկությունից հիասթափությունը: Այս խոսքերով, նա ցույց է տալիս Հոլոքոստի տրավմայի փոխանցման թերացումը:

Մեզ համար, երիտասարդների հետ խոսելը հետզհետե դժվարանում է: Դա համարում ենք պարտականություն եւ միաժամանակ՝ վտանգավոր քայլ. ժամանակավրեպ լինելու եւ մեզ չլսելու վտանգը (էջ 648)¹⁶:

Նոր սերունդների բարդությամբ հավաքական սպանության տրավմայի փոխանցման թերացում է պատճառում. մոռացումը դառնում է սպառնալիք, հատկապես երբ գործում են մշտապես առկա՝ Հրեական հոլոքոստի վերանայումը կամ Հայկական ցեղասպանության ուրացումը:

3. Սգո գործընթացը եւ սերնդային փոխանցումը

Որպես հավաքական հիշողության մեջ սպի, Հայկական ցեղասպանությունը թույլ է տալիս ուսումնասիրել տրավմայի հոգեկան հետեւանքները եւ դրա հոգեկան փոխանցումը սերունդների միջեւ:

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ազդեցությունը նշանակում է սերնդից սերունդ փոխանցվող, հոգեկան հետեւանքներով անտանելի մի հիշողություն, որ մահացածների մասին չմշակված, անկազմակերպ ու մահացու ազդեցություն կրող մի իրավիճակի է վերածվում:

Սերունդների միջեւ հոգեկան իրականության փոխանցումը տեղի է ունենում բարդ հարաբերությունների միջոցով, որոնք կապ են հաստատում նախնիների հետ. դրանք կիրառվում են գիտակից մեխանիզմների հիման վրա, սակայն ամեն ինչ տեղի է ունենում անգիտակցաբար: Փոխանցված հոգեկան ժառանգություններն երբեք տեղի չեն ունենում կրավորական (պասիվ) կերպով. դրանք նախորդ սերնդից եկող օտար մարմին չեն, դրանք ազդում են չհաղթահարված տրավմատիզմների վրա, ծնողների եւ նախնիների անգիտակցության մեջ պահված երեւոյթներ են:

Ֆրոյդը հիմնական քննարկման մեջ ներմուծում է հոգեկան կազմավորման, դրա գործընթացների եւ հիմնական կառուցվածքների մասին սերունդների միջեւ կապի ժառանգության հարցը:

Փոխանցման եւ ժառանգության հոգեկան անգիտակից գործընթացների մասին ֆրոյդյան քննարկման հիմնական շարադրանքը ներառված է *Tótem y tabú*-ում (1912թ.), որտեղ Ֆրոյդը ներկայացնում է մարդկության հնաոճ ժառանգության մասին հարցադրումը, վերլուծում տաբուի փոխանցումը հասարակական կազմակերպման եւ հոգեկան իրականության մեջ, ինչպես նաեւ անդրադառնում է սերնդից սերունդ հոգեկան կյանքի փոխանցման, որը խոսքի եւ վարքի լեզվից անկախ է տեղի ունենում:

Ֆրոյդը տարբերում է փոխանցման երկու ուղի. մեկը կապված է ավանդույթի հետ, որի հիմքը սերնդից սերունդ շարունակություն երաշխավորող մշակութային եւ

հասարակական համակարգն է, մյուսը կազմված է սերունդների հոգեկան կյանքից, որն անգիտակցության մաս կազմող արգելափակումների միջոցով է ի հայտ գալիս:

Հետազայում, *El Yo y el Ello*-ում (1923թ.), Ֆրոյդն ասում է, որ ժառանգական անգիտակցության հիմնական մասը մասամբ կազմավորված է մարդկության տրամադրած փոխանցումների շնորհիվ:

Հոգեկան փոխանցման մասին առկա են հոգեվերլուծական մոտեցումներով տարբեր ուսումնասիրություններ, սակայն սույն ուսումնասիրության մեջ սահմանափակվում ենք Հայկական ցեղասպանության նման հասարակական աղետալի իրավիճակից հետո առաջացած սգո փոխանցմանը վերաբերող ուսումնասիրություններով:

Տրավմատիկ իրադարձության դեմ հանդիման մարդկային փորձությունը (որտեղ զոհերը դիմադրում են մահվան սարսափին) հոգեկանի համար դառնում է անհասկանալի եւ անասելի: Տրավմատիկ իրականության վկաները հանդիպում են մերժված կամ խուսափած մի բանի նկատմամբ հասարակական դիրքորոշման: Դրանց փորձության մենությունը տրավման հոգեկան կառուցվածքի մեջ չներառվող հատվածների է վերածում: Դրանք կոչվում են «օտար մարմին» (Կոհեն, 1985թ.), «սեւ խոռոչ» (Կոհեն եւ Զինստոն, 1986թ.), «բացվածք» հոգեկան կառուցվածքում (Կարուտ, 1995թ.), «ընդհատակյա քարանձավ» (Կարուտ, 1995թ.) կամ «դատարկ օղակ» (Լաուբ, 1998թ.):

Սերնդից սերունդ մշակված տրավմատիզմի վարկածը հոգեվերլուծողներ Մարիա Տորոկի եւ Նիկոլաս Աբրահամի (1970թ.) աշխատության հիմքն է: Հետաքրքրված լինելով սգո գործընթացի խնդրով, նրանք իրենց ուսումնասիրություններում ներառել են քարանձավի եւ գաղտնիքի գաղափարները՝ փոխանցման թերացումներ

րը շեշտելու նպատակով: Հարցի ընդլայնման համար կիրառվել են քարանձավի, արգելափակման եւ ուրացման գաղափարները՝ «թաքնված մեղք», «գաղտնիք» եւ «խորհրդանշել» տարրերի փոխանցման թերացումը ցույց տալու նպատակով:

«Քարանձավի» գաղափարը վերաբերում է այն չխորհրդանշված երեւոյթին, որի միջոցով նկարագրվում է այն գործընթացը, որտեղ մի ենթակայի ենթագիտակցության մեջ կուտակված տարրերը կարող են տեղավորվել մի ուրիշ ենթակայի ենթագիտակցության մեջ: Սերնդային հարաբերության մեջ, այդ աններկայանալի դատարկությունը փոխանցվում է *հոգեկան գերեզմանի* նման, որտեղ վերապրողները տեղավորվում են անհայտացածների դիմավորելու վայրում: Այդպիսով, *երկրորդ սերնդին է փոխանցվում հետաձգված մի սուգ*, որի միակ հետքը դիակն է հանդիսանում. վերապրողի ենթագիտակցության մեջ ներկա գտնվելով, դիակը պահվում է խնամվում է որպէս գաղտնիք: Հոգեկան բավարարվածությունից զուրկ տրավմատիկ փորձությունը առաջին սերնդի համար դառնում է *անասելի*, երկրորդի համար՝ *անկոչելի*, իսկ հաջորդի համար՝ *աներեւակայելի*: Տրավմատիզմի խորհրդանշման բացակայությունը ներկայացնում է ես-ի հիմքում մի *ներառում*, որը համախմբում է զգացմունքներ, հուզմունքներ եւ պատկերներ, որոնք առաջնորդվելով ցավալի իրավիճակով՝ դա ամբողջապէս թաքուն են պահում:

Սերունդների միջեւ ազդեցությունները գործում են ջարդված, մասնատված խորհրդանշների շրջանակներում. իրադարձության մասին բանավոր արտահայտությունները թեեւ բացակայում են, սակայն զգացական, սիրային, շարժական արտահայտություններն էական դեր են խաղում:

Այն, ինչ պահպանվել է, չի կարող անանցանելի լինել հետագա սերունդների համար, կլինեն տարբեր ախ-

տանշանների միջոցով արտահայտվող հետքեր, որոնք կշարունակեն պահպանել սերունդների միջեւ կապը:

Սերունդների հեռադիտակային ուսումնասիրության Հայդե Ֆայնբերգի (1981թ.) հետաքրքիր տեսությունը մեզ տալիս է հոգու մի յուրահատուկ սահմանում, որը նպաստում է ցեղասպանության աղետային հասարակական իրավիճակից վերապրողների եւ ժառանգորդների մասին ուսումնասիրված վկայագրերի ընկալմանը: Սերունդների հեռադիտակային ուսումնասիրությունը ներառում է անգիտակից ճանաչման հատուկ մի տեսակ, որտեղ անհատը հանդիսանում է հոգեկան կյանքի փոխանցման օղակը՝ ներենթակայական ամբողջության շրջանակներում:

Ռենե Զաեսը *Հոգեկան կյանքի փոխանցումը սերունդների միջեւ*-ում (1993թ.), ընտանեկան կյանքում չներկայացվածը համարում է հոգեկան գրանցման սառեցված մի վիճակ, որն իր ազդեցությունն է թողնում հետագա սերունդների վրա: Զաեսը փոխանցման աշխատանքը նկարագրում է հետեւյալ կերպ.

Փոխանցման հոգեկան աշխատանքը հոգեկան համակարգերի միջեւ հոգեկան կապերի գործընթացն ու արդյունքն է, այդ կապերի կատարած վերափոխումները: Ընդունվում է, որ հոգեկան փոխանցման աշխատանքի բացակայությունը դառնում է քարանձավ եւ ուրվական: Ենթակայի կյանքի կազմավորման գործում տարբերվում են այն, ինչ փոխանցվում է, եւ այն, ինչ ստացվում ու վերափոխվում է (...) (էջ 74):¹⁷

Ըստ գաղտնիքների եւ տրավմատիզմների անգիտակից գործառնության (որի առկայությունն ամբողջությամբ անտեսված է)՝ երրորդ սերնդի մեջ կարող են հայտնվել զգացմունքային անտրամաբանական վարքեր, նախկին սերունդների մեջ չլուծված խնդիրներ, որոնք փոխանց-

վել են որպես հոգեկան ժառանգություն: Մի սերնդի մեջ չմշակված տրավմաները կարող են ժառանգորդների կողմից շարունակականության վերացմանը հանգեցնել (Ս. Տիսսերոն, 1997թ.):

Հոգեվերլուծող Ժանին Ալթունյանը *«Խոսքերի վերածելով՝ թույլ տալ նախնիների հանգիստը եւ լքումը: 1915թ. ցեղասպանության ժառանգորդն ինչպե՞ս մշակեց սուգը»* հոդվածում (1999թ.)¹⁸ ներկայացնում է ժառանգորդների եւ վերապրողների հոգեկան փոխանցման սահմանում՝ ելնելով հավաքական տրավմայից: Ալթունյանը կապ է հաստատում ցեղասպանության պատմաբանների առաջ քաշած գաղտնիքի եւ անօրինական զգացմունքից առաջացող ամոթի միջեւ: Նա անդրադառնում է այն փաստին, որ ոճրագործության ժառանգորդ պետության կողմից 1915թ. ցեղասպանության չճանաչումը թույլ չի տվել, որ դա գրանցվեր արեւմտյան հիշողության մեջ:

Մեկ այլ՝ *«Թարմացման եւ ձեռագրի միջոցով վերափոխված հիշողության կիրքը եւ մոռացումը: Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդի վկայությունը»* հոդվածում (2000թ.)¹⁹, Ժանին Ալթունյանը վերլուծական մշակում է կատարում ձեռագրի վրա հիմնվելով՝ Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հոգեկան փոխանցման վերաբերյալ: Հեղինակն աշխատանքը կատարել է ինքնակենսագրական ոճով եւ դա որպես կլինիկական նյութ առաջարկում է իր հոգեվերլուծող գործընկերներին: Իր հոր՝ 1915թ. տեղահանումների ժամանակ գրված օրագրի հրատարակումը նպաստել է լռեցված կամ անասելի գաղտնիքի տարածմանը: Դրա մասին գրելն ու խոսելը նրան թույլ է տվել տիրանալ հոգեկան տարածքին եւ սուգը մշակել:

4. Սգո գործընթացը եւ Հայկական ցեղասպանության ուրացումը

Ի տարբերություն այլ հայտնի ցեղասպանությունների, ինչպիսին է Հրեական հոլոքոստը, Հայկական ցեղասպանության ուրացման ազդեցությունը վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացը դարձնում է յուրահատուկ:

Ցեղասպանության տրավմայի շրջանակներում, տարիներ անընդմեջ շարունակվող սարսափի պայմանները խախտում են սգո գործընթացը: Սակայն Հրեական հոլոքոստի դեպքում, նացիստական վարչակարգից հետո Գերմանիայի կողմից ճանաչումը եւ մեղքի ընդունումը, ինչպես նաեւ Նյուրեմբերգի դատավարությունների արդյունքում նացիստ իրագործողների նկատմամբ պատիժը, սգո մշակման առումով, հայերի հետ համեմատած՝ հստակորեն տարբեր ավարտի հանգեցրեց հրեա վերապրողների եւ ժառանգորդների համար: Հայերի դեպքում, սգո գործընթացի նկատմամբ հոգեկան հետեւանքներն անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նկատի ունենալով մի հիմնական տարբերություն՝ *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը:*

Իրականության երեւույթների տարբերությունները.

Հայկական ցեղասպանության եւ Հրեական հոլոքոստի տրավման

Հրեական հոլոքոստ	Հայկական ցեղասպանություն
Հրեական հոլոքոստի ճանաչում:	Հայկական ցեղասպանության ուրացում:
Գերմանիայի կողմից մեղքի ընդունում:	Թուրքիայի կողմից մեղքի չընդունում:
Փոխհատուցման արդարադատության պարտադրում:	Փոխհատուցման արդարադատության բացակայություն:

Արգենտինայի հոգեվերլուծական միության ուսուցողական գծով գլխավոր անդամ, արգենտինացի հոգեվերլուծող Լիբերտադո (Ազատուհի) Թըլըսըմյանը, *Genocidio Armenio: presente sin fronteras* (1994թ.) գրքում ուսումնասիրել է ցեղասպանության եւ դրա ուրացման տրավմայի կարեւորությունը, անդրադարձել հայկական երեւոյթի սգո գործընթացի խախտման: Նա ներկայացրել է Արգենտինայում հայերի տարբեր սերունդների տանջանքների մեկնաբանությունը.

Հայերի դեպքում, սգո սովորական գործընթացը խախտվել է: Չանգվածային քայքայման դիմադրելու անգործության հետեւանքով՝ կառուցվածքից զուրկ հոգեկան համակարգի պայմաններում, թուրքական բարբարոսության դիմաց անպաշտպանության ծայրահեղ իրավիճակն ախտաբանական գործընթացներ է ստեղծում (էջ 81):²⁰

Լ. Թըլըսըմյանը նկարագրում է սերնդից սերունդ փոխանցվող տրավմայի հետեւանքները որպէս մեղքի անգիտակից զգացմունքներ, կույր կրկնություններ, մղումներ, որոնք պատճառում են վթարներ կամ ինքնասպանություններ, հոգեֆիզիկական եւ մտային հիվանդություններ:

Ցեղասպանության անընդմեջ ջարդերի հետեւանքով մարդու ապրած վայրագությունները, աննախադեպ ու եզակի տրավմատիկ ազդեցության ավերիչ սաստկությունը տեղավորվում են հոգեկան համակարգում՝ «անկարելիի մեջ»՝ մահվան ծայրահեղ ցավը, Ես-ի փլուզման սահմանագիծը (էջ 82):²¹

Լիբերտադո Թըլըսըմյանի կարծիքով, աղետալի իրավիճակ հանդիսացող ցեղասպանությունն իր ազդեցությունն է թողնում մի խմբի վրա, որի մի մասը բնաջնջվում է, իսկ մյուսը՝ վերապրում է եւ իր զավակներ-

րին է փոխանցում *մահվան, մահացածների-ողջերի բեռը, որը սերնդից սերունդ փոխանցվող ցավ է պատճառում: Նա այս երեւոյթն անվանում է «մշակութային ընկճվածություն»:*

Հելեն Պիրալյանն (1994թ.) անդրադառնում է ոճրագործության չգոյությունը պահպանելու իմաստին եւ հայ ժողովրդի ինքնությունը վերականգնելու նպատակով՝ հիշողության որոնման անհրաժեշտությանը:

Նա սահմանում է ցեղասպան ծրագրի գաղափարը որպէս մի ժողովուրդ ամբողջությամբ ոչնչացնելու փորձ, ինչը նշանակում է մարդկանց սպանություն, ինչպէս նաեւ մարդկային դասից ենթականերին արտաքսելու փորձ՝ խորհրդանշական շղթայի քայքայման միջոցով, սերունդների հարատեւման հնարավորությունից զրկելով:

Ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող ուրացումը դառնում է հայերի համար սգո մշակման դժվարությունը հասկանալու հիմնական տարրը: Մարդկանց բնաջնջման հերքման տարածման պատճառով ժառանգորդների մոտ ի հայտ են գալիս հոգեկան հետեւանքներ. եթե այդ *մահացածներն երբեք գոյություն չեն ունեցել*, ապա վերապրողներն զգում են այդ գոհերի հիշատակը պահպանելու պարտավորության ժամանակավորեացությունը: Ել ոչ մի ուրիշ ներկա գոյություն չունի, միայն առկա է այն ժամանակը, երբ այդ դեպքերը տեղի ունեցան, եւ *իրադարձությունների տրավմատիկ ազդեցությունն անժամկետ վերադարձան:*

Ցեղասպան ծրագրում ներառվում է փոխանցման սպանությունը, որի միակ հնարավոր հետքը հանդիսանում է դիակը: Դրա անհայտացման առկախման պայմաններում՝ դա պահպանվում է վերապրողի մարմնի մեջ, որպէս գաղտնիք, պաշպանություն ու ապաստան:

Պիրալյանը հայտնում է, որ իմաստային շղթայի ձեւով խորհրդանշական կարգի փոխանցումը մարդ արարա-

ծին գրանցում է մարդկային դատում: Յեղասպանությունը խոչընդոտում է խորհրդանշական մահվան, քանի որ դա փոխարինվում է անփոփոխ քայքայումով: Ոչնչացվում է խոսքի դերը, քանի որ սարսափը նկարագրելու համար խոսքեր չկան, նա աննկարագրելի է:

Կամ՝ նրա պատմությունը սահմանափակվում է մյուսի կորստով, կուլ է գնում եւ չքանում է, դառնում է մի մարմին, որտեղ կյանքը գոյություն ունի մյուսի դիակը պահպանելու համար (էջ 35):²²

Անի Կալայջյանը եւ Սիրուն Շահինյանը, «*Recollections of Aged Armenian Survivors of Ottoman Turkish Genocide*»-ում (1998թ.)²³ ցեղասպանության տարեց վերապրողների վկայությունների հիման վրա կատարել են ուսումնասիրություն, որտեղ կենտրոնանում են տրավմային դիմադրելու վերականգնողական կարողության վրա:

Լեոն Բոյաջյանը եւ Հայկազ Գրիգորյանը «*Reflexions on the Denial of the Armenian Genocide*»-ում (1998թ.)²⁴ անդրադառնում են Հայկական ցեղասպանության ուրացմանը՝ որպես հոգեկան պաշտպանություն, որի միջոցով ենթական տրավմատիկ ամոմով հրաժարվում է իրականությունն ընդունելուց՝ վայրագ ու զանգվածային էթնիկական փորձության դիմաց:

Հայկական ցեղասպանության ընթացքում զանգվածային սպանությունների հետեւանքով հոգեկան տրավմայի առաջացման հասարակական աղետից հետո, երբ մի սերունդ չի կատարում իր զոհերի համար սգո գործընթացի հոգեկան մշակում, հետագա սերունդների մեջ մասնատում է պատճառում:

Որպես անձնական պատմության իսկական նախապատմություն, Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդները մի գաղտնիք ստացան, բայց որպես չհաղթա-

հարված տրավմատիզմ, հանդուգն զգացմունքներով, հուզմունքներով եւ այնպիսի պատկերներով, որոնք անհնար է բացատրել հոգեկան կյանքի տեսանկյունից:

Սերնդից սերունդ փոխանցված հայկական հստակ ինքնությունը կարող ենք համարել Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հետեւանք, ինչպես նաեւ մի ժողովրդի բնաջնջմանն ուղղված ցեղասպան փորձին ընդդիմանալու անհրաժեշտություն: Հավատարիմ մնալով նահատակներին, հայկական ինքնության պահպանման հետ կապված մտահոգությունն արտացոլվում է չմշակված հոգեկան տրավմայի մեջ, որը սերնդից սերունդ է փոխանցվել որպես լռեցված մահացու ժառանգություն:

Հայ ժողովրդի ինքնությունը հայտնվում է որպես վերապրելու միջոց՝ Հայկական ցեղասպանության տրավմատիկ երեւույթների դեմ հանդիման. հազարամյա մշակույթի փոխանցումը նշանակում է հայկական ժառանգության շարունակականությունը, որը փորձում է խախտել ցեղասպան ծրագիրը:

Հայկական ինքնության մասին մտածելիս նկատում ենք, որ, երբ փորձում են տրավման խորհրդանշել՝ Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդները շրջափակված են մահացու օղակում: Հայ լինելը հավասար է մահվան. հայ նահատակները սպանվել էին միմիայն մեկ հիմքով՝ հայ լինելու համար:

Հայերի մահվան մասին այդ մահացու գաղափարին հակառակ, հայ ժողովրդին բնաջնջելու ցեղասպան ծրագրի վրա հիմնված, սերնդից սերունդ փոխանցվում է հայ ժողովուրդը պետք է վերապրի գաղափարը:

Ուրացման դաժան մեխանիզմի միջոցով, դահիճի հիմնական կեցվածքը փորձել է ճնշվածներին պահել այնպիսի շրջանակներում, որ նրանք անկարող լինեն անվանելու ապրած բռնությունը: Կարելի է սգալ միայն այն դեպքում, երբ հնարավոր է ոճրագործությունն ան-

վանել: Հակառակ դեպքում, չճանաչված զոհերի համար սուզն երկարաձգվում է անժամկետ (Ալթունյան, 1975թ., Պիրալյան, 1994թ.):

Հետաքրքրական է նշել սգո մշակման անհրաժեշտության առկայությունը, որին հանդիպում ենք հավաքական հիշողության հարցն ուսումնասիրած թուրք հեղինակների գրական բազում աշխատություններում:

2006թ. Նոբելյան մրցանակակիր Օրհան Փամուքը *Ստամբուլ* գրքում հիշում է, թե ինչպես գիտակցեց, որ թախծով լցված մթնոլորտում է ապրել, որ ինք եղել է դառնությամբ լի անցյալ ունեցող ու ավերակ դարձած բնակավայրի ներկայացուցիչը: Դրա մասին նա ասում է.

(...) մեծանում էի, եւ հետզհետե իմ հոգու մեջ ներծծվում էր Ստամբուլի դառնությունը, որը պարտադրաբար, բայց միաժամանակ՝ հպարտությամբ է կրում (...) Հնարավոր է, որ իսկական պատճառը Ստամբուլի աղքատությունը չլիսի, ոչ էլ այն դառնության զգացմունքը, որը քայքայիչ բեռի նման իր ուսերի վրա է շալակում: Օրեցօր հաճախակի դարձող իմ ցանկությունն է՝ վիրավոր ու մահամերձ անասունի նման երբեմն հեռանալ մի անկյուն եւ առանձնանալ: Գուցե այդպես իմ արտաքինը չտեսնեմ, սակայն իմ ներքինը տեսնեմ ուղղակիորեն (էջ 371):²⁵

Այդ խոսքերն արտացոլում են ցավոտ անցյալի մասին թախծոտ պատկերը:

Թուրք գրող Զեմալ Յալչինը *Regocijas mi corazón. Viaje entre los armenios escondidos en Turquía* (2007թ.) գրքում անդրադառնում է սերնդային ցավին, հիմնվում է Թուրքիայի՝ Եվրոպայում բնակվող քաղաքացիների (այդ թվում նաեւ հայկական ծագում ունեցող) վկայությունների վրա՝ այդ ընդհանուր տրավմայի հիշատակներն ու հիշողությունները վերականգնելու նպատակով:

Հաշտեցման ճանապարհին, Յալչինն արտահայտում է իր ժողովրդի հատուցման անհրաժեշտությունը՝ հետեւյալ խոսքերով.

Յուրաքանչյուր ժողովրդի մեջ առկա են լավ եւ վատ մարդիկ: Գոյություն ունեն համախոհներ, ինչպես նաեւ իրենց եղբոր արյան ծարավի մարդիկ: Հայ ժողովուրդն իր պատմության մեջ ունի մեծ կերպարներ, ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցը, որը սիրո, հաշտեցման ջատագովն էր (...) Թուրքական պատմության մեջ նույնպես կան այդպիսի օրինակներ՝ Յունուս Էմրեն, որն այդ նույն արժեքներն էր տարածում: Մեսրոպ Մաշտոցները եւ Յունուս Էմրենները նույն հողն են կիսում (...) Խոնարհվում եմ մեր դարի այդ հսկա ցավի առաջ, մարդկությանը սեւացնող ջարդերի առաջ, ծրագրված տեղահանումների ճանապարհին իրենց կյանքը տված բոլոր հայերի եւ ասորիների հիշատակի առաջ: Ձեր տանջանքն իմ տանջանքն եմ համարում: Որպես թուրք մտավորական, ձեզնից եւ ողջ մարդկությունից ներողություն եմ խնդրում (էջ 24):²⁶

Այդ տպավորիչ խոսքերը պետք է տեղադրենք պատմական բարդ շրջանակներում, որի ընթացքում թուրք հասարակությունն ստացավ *հավաքական ամենգիայի ժառանգություն*՝ ինչպես ասում է Թաներ Աքչամը: Ըստ Աքչամի, հիշելու անկարողությունը ոչ միայն կիրառվել է Առաջին աշխարհամարտի իրադարձությունների դեպքում, այլեւ՝ մոռացման ենթարկված հետագա պատմական իրադարձությունների համար, ինչպես 1942թ. «Վարլիք վերգիսի»-ն (ունեցվածքի հարկը) կամ 1955թ. ցույցերը՝ Ստամբուլի *Krystall Nacht*-ը:

Աքչամն անդրադառնում է 1928թ. այբուբենի բարեփոխմանը, երբ արաբական այբուբենը փոխարինվեց լատինականով: Այդ քայլով, թուրք քաղաքացիները կորցրեցին բնագիր փաստաթղթերին ծանոթանալու հնարավոր-

րությունը, այսինքն՝ զրկվեցին իրենց իսկական անցյալից:

Կրթական համակարգում պատմության ազգայնական տարբերակի կիրառումն առաջնորդեց անցյալի մասին տեղեկությունների բացակայության: Թաներ Աբջամն ասում է.

Պաշտոնական դիրքորոշումն է ոչ միայն անտեսել կամ կեղծել Հայկական ցեղասպանությունը, այլեւ՝ էթնիկական եւ կրոնական այլ փոքրամասնությունների պատմությունը: (...) Պաշտոնական-ավանդական եւ մասնավոր պատմության միջեւ տարածայնությունները իր անցյալից զրկում են առաջացրել թուրք հասարակության համար (էջ 69):²⁷

Այստեղից է բխում տարածումը թուրք մտավորականության երրորդ սերնդի աշխատությունների, որոնք փորձում են իրենց ուսումնասիրությունների միջոցով որոշ մշակումներ կատարել: Զեմալ Յալչինի աշխատանքը տրավմայի, սգո եւ դրանց հիշողությունների կապը հաստատելու անհրաժեշտության օրինակ է:

Ինչպես եւ Առլենն անհրաժեշտություն զգաց Հայաստան այցելել իր նախնիների անցյալը վերականգնելու համար, Յալչինը պատմական Հայաստանում շրջելով կարողանում է անցյալի մասին վկայություններ հավաքել:

Լռության, վախի եւ անպաշտպանության ժառանգությունն ստանալու պատճառով, թուրք ժառանգորդները փորձում են պրպտել իրենց պատմության մեջ եւ տրավման մշակել: Հայերի եւ թուրքերի այդ երրորդ սերունդն անցնում է Հայկական ցեղասպանության մասին հոգեկան մշակման գործընթացով, որտեղ գտնում է մի անվիճելի իրադարձություն. իրենց ընտանիքներում կային հայկական ծագումով նախնիներ, որոնք մահից ազատ-

վելուց հետո ամուսնացել են թուրքերի հետ, բայց դա քողարկվել էր:

Ցավոք, թուրք մտավորականներն իրենց անցյալի մասին են հարցնում, բայց միշտ դեմ հանդիման են գտնվում գրաքննությանը հանդիպելու վտանգին՝ *ազգային ինքնությունն անարգելու* մեղադրանքով:

Այդ ուսումնասիրությունները գիտական կարելու ներդրումներ են, քանի որ հարցին ավելացնում են բարդություն, սակայն դրանց մեջ չենք խորանալու, քանի որ մեթոդաբանական առումով կիռանանք սույն ուսումնասիրության նպատակներից:

5. Հայկական ցեղասպանության սգո գործընթացի ցուցանիշները

Վկայագրությունների գործնական ուսումնասիրությունում վերլուծել ենք այն կրկնությունները, որոնք կապված են վերապրողների եւ ժառանգորդների՝ Հայկական ցեղասպանության սգո գործընթացի հետ:

Տրավմայի սերնդային փոխանցման գործոնը պահանջում է ցուցանիշների միջեւ մեթոդաբանական տարբերակում վերապրողների կամ ժառանգորդների կամ այս երկու խմբերի միասնության տեսանկյունից:

Կարելու է նշել վերապրողների եւ ժառանգորդների կրկնվող ապրումների միջեւ փոխկապակցվածությունը, քանի որ հայտնի է, թե ինչպես Հայկական ցեղասպանությանը հաջորդող սերունդը խոսում է իրենց ծնողների անունից, որոնք դժվարացել են անվանել զոհերին:

Սերնդից սերունդ հոգեկան փոխանցման բարդությունը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է կիրառել վերապրողների հոգեկան վարքի մասին Պրիմո Լեիի առաջարկած դասակարգումը. *ովքեր մոռանում են, եւ ովքեր չեն ցանկանում մոռանալ*:

Այս տեսակետից, վերապրողներ Ա. Հարությունյանի եւ Կ. Խաչերյանի առարկայական ու հաստատակամ վկայագրերը դասվում են *մոռանալ չցանկացողների* խմբում. նրանք գրավոր վկայություն են թողել:

Իսկ ուսումնասիրության ընթացքում նկատել ենք Հայկական ցեղասպանության փոխանցման գործում տարբերությունները.

ա) Էդուարդո Պետրոսյանը բանավոր վկայություն ստացավ:

Նրա հայրը, Հակոբ Պետրոսյանը պատկանում է *մոռանալ չցանկացողների* խմբին:

բ) Մայքլ Առլեն կրտսերն որպես ժառանգություն ստացավ Հայկական ցեղասպանության տրավմատիկ իրադարձության լուրջ քողը:

Նրա հայրը՝ Մայքլ Առլենը պատկանում է *մոռանալ չցանկացողների* խմբին:

Վերապրողների փոխանցումը

Չեն ցանկանում մոռանալ	Ցանկանում են մոռանալ
Աբրահամ Հարությունյան Կարապետ Խաչերյան Հակոբ Պետրոսյան	Մայքլ Առլեն

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի դիմաց վերապրողների հոգեկան վարքի տարբերությունները, ինչպես նաեւ ժառանգորդներին փոխանցման գործում սգո մշակման եղանակի տարբեր ազդեցությունները նշելուց հետո, ուսումնասիրելու ենք հետեւյալ ցուցանիշները.

5.1. Վերապրողի մեղքը. Վերապրողի տեսանկյունից

5.1.1. Վերապրողի մեղքը. մահվան հետ նույնականացումը:

5.1.2. Վերապրողի մեղքը. վերապրելու պարտավորությունը:

5.1.3. Վերապրողի մեղքը. զսպված կատաղությունը եւ վախը:

5.2. Ազդեցությունն ինքնության վրա. Ժառանգորդի տեսանկյունից

5.2.1. Ինքնության խախտումը:

5.2.2. «Հայ լինելու» վրա ստվերը:

5.3. Մահվան սահմանումների կրկնողություն. Վերապրողների եւ ժառանգորդների տեսանկյունից

5.3.1. Մահվան նկարագրություններ:

5.3.2. Հուղարկավորությունների ծեսերի նկարագրություններ:

5.4. Սերնդային շղթայի խզում. Վերապրողների եւ ժառանգորդների տեսանկյունից

5.4.1. Ցեղասպանության եւ Հայաստանի պատմության մասին պատումների բացակայություն:

5.4.2. Ցեղասպանության եւ Հայաստանի պատմության մասին կրկնողություն

5.1. Վերապրողի մեղքը. Վերապրողի տեսանկյունից

Ինչպես նախապես նշել ենք, վերապրողներ Հարությունյանը եւ Խաչերյանը հաստատակամ վկայություններ են թողել, որտեղ քիչ է զգացմունքների առկայությունը, քանի որ նրանց նպատակն էր իրադարձությունների մասին առարկայական վկայություն տալ: Նկատի ունենալով չճանաչված ցեղասպանության եւ դրա հետեւանքների սգո մշակման բարդությունը, նկատում ենք, որ Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների մեղքի զգացմունքը փոխանցվել է հաջորդ սերնդին:

Ժառանգորդ Էղուարդո Պետրոսյան

Սգո գործընթացի մեջ հստակորեն նկատում ենք վերապրելու հետեւանքով մեղքի եւ սեփական մահվան ցանկության միջեւ կապը՝ մահացածի հետ բարդ կապի պատճառով: Պետրոսյանն ասում է.

Մահից բազմիցս խուսափելուց հետո, նրանք անբացատրելիորեն ողջ էին: (...) Տանջվում էին կորուստների համար, բայց չէին ցանկանում վերականգնել դրանք: Ցանկանում էին մահանալ: Միասին մահանալ: Ընտանիքով: (...) Դա եղավ առաջին անգամը, երբ ես իմ ոտքերը դրեցի հավաքական մահվան ճահճում (...) Ամոթ էի զգում իմ հանդիսատեսի կարգավիճակից (...) Հնարավոր չէր նրանց նայել օտարի պես՝ առանց մեղքի զգացմունքի (էջ 125):²⁹

Ախտաբանական սգո դեպքում, վերապրող զոհերի համար մեղքի զգացմունքը որոշիչ դեր է խաղում. մահացածի մասին չմտածելը համարվում է անհավատարմություն, իսկ ենթակայի տանջանքը՝ գեր-Եսի պարտավորություն, որն ստիպում է մշտական կապ պահպանել կորցրած առարկայի հետ: Սգո գործընթացը խախտող այդ բարդ կապի պատճառով, վերապրողները ցանկանում են մահացածի տեղը գրավել:

Այս մասին Պետրոսյանն ասում է.

Երբեմն, գիշերները, մեզ պատում էր մեղքի զգացմունքը: Այո՛: Անծանոթ մի մեղք, բայց վերջապես՝ մի մեղք: Զփակված մի հարց, որն անհայտ պատճառով մեզանից էր կախված: Մասնավոր դատարանում՝ նաեւ անհանդուրժողական դատավորներ էին: (...) Գուցե վերապրելու մեղքն էր: (...) Զո ընտանիքին զոհած ջարդից վերապրելը նշանակում էր գրավել ընտրյալ մեկի տեղը՝ խառնաշփոթ մթնոլորտում շալակելով մեղքերն ու պարտավորությունները (էջ 279):³⁰

Վերապրողի կարգավիճակը ստեղծում է անպատասխան հարցականներով մեղքի զգացմունք, եւ միաժամանակ՝ զոհերի սգո նկատմամբ մի հատուկ պարտավորություն: Ինչպես ասում է Բետտելիայմը. «Վերապրելը նույնպես կրում է անորոշ, բայց շատ հատուկ պատասխանատվություն» (էջ 44):²⁸

Այդ անորոշ պատասխանատվությունը փոխանցվել է Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդներին՝ հետեւյալ ցուցանիշների միջոցով.

Վերապրողի մեղքը	<i>Փոխանցման հետեւանքները</i> Մահվան հետ կապը Վերապրելու պարտավորությունը Չսպված կատաղությունը եւ վախը
-----------------	--

5.1.1. Վերապրողի մեղքը. մահվան հետ նույնականացումը

Վերապրողի մեղքի այս ցուցանիշն ընդգրկում է մահվան փոխանցման հետ կապված հետեւյալ տարրերը.

ա) Մահանալու ցանկությունը:

բ) Մահացածի տեղն զբաղեցնելու ցանկությունը:

Սգո գործընթացին հաջորդող մտածողության բարդ կառուցվածքում, կորցրած առարկայի նկատմամբ հարաբերությունները միախառնվում են քայքայիչ տարրերի հետ, որոնք Մ. Ասլանը կոչում է «բացասական կապեր» (1978թ.): Դրանց հանդիպում ենք վկայագրերի՝ մահվան վերաբերյալ հատվածներում:

Մահանալու կամ մահվան միջոցով կորցրած առարկային միանալու ցանկությունն արտացոլում է Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդների սգո գործընթացի խախտումը:

5.1.2. Վերապրողի մեղքը. վերապրելու պարտավորությունը

Սերնդից սերունդ փոխանցված վերապրելու պարտավորությունը ժառանգորդների համար պաշտպանական մեխանիզմ է՝ մարդկային խմբի վերացման փորձ անող ցեղասպան ծրագրին դիմադրելու նպատակով:

Երկու հարց է միախառնվում վերապրողի մեղքի եւ վերապրելու պարտավորության միջեւ.

- ա) Փոխանցման պարտավորություն. վերապրել՝ վկայություն թողնելու նպատակով:
- բ) Հիշելու պարտավորություն. վերապրել՝ չմոռանալու համար:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Վերապրելու պարտավորությունը նկատվում է կրկնողաբար, որպես ցեղասպանության տրավմայի հետեւանք եւ պատմության մեջ հարատեւելու անհրաժեշտություն՝ վկայություն թողնելու նպատակով, ի հեճուկս զանգվածային սպանության: Ինչպես Պետրոսյանն է արտահայտում.

«Որդի՛ս, պետք չէ մահանաս», ասում էին իրենց զավակներին դատարկ կրծքերով, ուժասպառ (...) «Որդի՛ս, պետք է ապրես, որպեսզի մեր մահն իմաստ ունենա» (էջ 143):³¹

Ներկայացնում ենք այն հատվածները, որոնցում հեղինակը կրկնում է վերապրելու պարտավորությունը՝ հակադրվելու համար մի ժողովրդի բնաջնջմանն ուղղված ցեղասպան ծրագրի փորձին.

1. «Պետք չէ մահանաս», հաստատուն ասաց:

«Վերապրի՛ր»: «Զեզանից ենք կախված: Զո ձեռքերում ենք, ոչ թե թուրքերի: Զեզանից, յուրաքանչյուր երիտասարդից է կախված մեր անմահությունը: Թույլ մի՛ տուր, որ հողը ծածկի մեր արյունը: Յուրաքանչյուր վերապրող մի հաղթանակ է լինելու: Մեր ժողովուրդը հատված ծառի նման է լինելու, որը մահանալուց առաջ կյանքի մի սերմ է գցում հողի վրա» (էջ 147):³²

2. «Աչքերը խոսք են ստեղծում: Մեր մահը մի ծայնի կարիքն ունի: Յուրաքանչյուր վերապրող հայ այդ ծայնն է ներկայացնում: Երբ միլիոնավոր հայեր վկայեն իրենց հավատքի մասին, մեր տանջանքը կարդարանա (...), այն զուր չի լինի (...) Աշխարհը դատապարտելու է այս ոճրագործությունը» (էջ 148):³³

3. «Չոհերս կվերապրենք յուրաքանչյուր հիշողության, յուրաքանչյուր աղոթքի միջոցով (...)

Ազգը վերածնվելու է քեզ նման մարդկանց շնորհիվ: Էլ ոչ մի ուրիշ ջարդ չի լինի: Զեզանի՛ց է կախված, յուրաքանչյուր վերապրողից: Լռությունը եւ հրաժարումը մահվան թակարդն են» (էջ 148):³⁴

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Վերապրելու պարտավորությունը հստակ է հաջորդ սերունդների համար, հայ ժառանգորդները պարտավոր են փոխանցել Հայկական ցեղասպանության պատմական իրադարձությունները՝ դրանք մոռացման չենթար-

կելու նպատակով: Ինչպես արտահայտվում է Մայքլ Առլեն կրտսերը հայ նահատակների հուշարձանն այցելելուց հետո.

«Աշխարհի բոլոր հայերը պետք է այցելեն այդ հուշարձանը (...) Յուրաքանչյուր հայ պետք է հասկանա հուշարձանի նշանակությունը եւ իր ոսկորների մեջ պետք է զգա Հայաստանի ողբերգությունը: (...) Հայ ժողովրդի տանջանքը հսկայական է եղել: (...) Անհասկանալի: (...) Մեզ համար անհրաժեշտ է խոսել դրա մասին: Հայ լինելը հոգում տխրության այդ անհանդուրժելի բեռը կրելն է: (...) Հայերն երբեք չեն կարողանա մոռանալ իրենց պատահածը: Պետք չէ մոռանալ: Յեղասպանություն է եղել: Աշխարհի առաջին ցեղասպանությունն է եղել (էջ 52):»³⁵

Վերապրողի մեղքը. վերապրելու պարտավորությունը

Փոխանցելու պարտավորություն	Հիշելու պարտավորություն
Պետք է ապրես, որպեսզի մեր մահն իմաստ ունենա:	Քեզանի՞ց է կախված, յուրաքանչյուր վերապրողից: Լռությունը եւ հրաժարումը մահվան թակարդն են:
Քեզանից ենք կախված: Քո ձեռքերում ենք (...) Մեր անմահությունը յուրաքանչյուր երիտասարդից է կախված:	Երբեք չեն կարողանա մոռանալ իրենց պատահածը: Պետք չէ մոռանալ:
Մեր մահը մի ծայնի կարիքն ունի: Յուրաքանչյուր վերապրող հայ այդ ծայնն է հանդիսանում:	

Ինչպես Բետտելհայմն է ասում, վերապրելու անարժան ու անբացատրելի բախտավորությունն այդ *անորոշ*

պատասխանատվությունն է պատճառում, որը կրում է անտրամաբանական առանձնահատկություններ, սակայն գերիշխում է վերապրողի ամենախորը հուզական հատվածում:

5.1.3. Վերապրողի մեղքը. զսպված կատաղությունը եւ վախը

Նկատում ենք վերապրողների՝ հաջորդ սերունդներին փոխանցած սարսափը, ինչպես եւ առկա լռությունը՝ ցեղասպանության տրավմայից հետո հոգեկան անպաշտպանության հետեւանքով:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Հետեւյալ պարբերության միջոցով պարզ է դառնում, թե ինչպես վախը փոխանցվել է հաջորդ սերունդներին: Այս դեպքում, խոսքը վերաբերում է Հայկական ցեղասպանությունից հետո Արգենտինա ժամանած գաղթականներին.

Նաեւ փախստականներ էինք: Փախչել էինք: Ուրիշները չէին կարողացել: Հետապնդումը կասեցված էր, բայց ամեն տեղ դեռեւս տարբեր էինք, եւ դա մեր թուլությունն էր: Ոչինչ եւ ոչ ոքի չէինք ճանաչում: Ամեն ինչ վտանգավոր էր: Ինձ համար անապատն ալվելի ապահով էր իր անծայրածիր հորիզոնով, քան այդ քարակերտ փողոցը, որը կարծես դողում էր, երբ փորձում էինք դա անցնել: Ով մի ջարդից վերապրում է, մի ուրիշից վախենալով է ապրում: Բոլորն այդպես էին զգում, ինձ նման: Այսինքն՝ լռությամբ (էջ 280):»³⁶

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Վախի հուզական հետքը կապված է վերապրող լինելու մեղքի բարդության հետ, որը սերնդից սերունդ է փո-

խանցվել: Սգո գործընթացը խախտող տարրերից են վերապրելու պատճառով մեղքը, դրա հերքումը եւ զսպված կատաղության ամկայությունը:

Առնչվելով նկարագրության մեջ առկա են ցեղասպանության մշակմանը խոչընդոտող այդ երկու գործոնները:

Առաջին անգամ լինելով, կարծեցի, որ իմ հորն եմ տեսնում հստակորեն (...) Շատ ժամանակ պահանջվեց, որպեսզի հասկանայի, թե ուր է գնում այդ կատաղությունը. դեպի ինձ՝ Տիգրան Կույումջյանը: Մտածեցի՝ ինչքան ատելություն կար այդ հպարտ ու զգայուն մարդու մեջ, որը հայ լինելով մեծացել է Անգլիայում, սակայն ոչ թե անգլիացիների հյուրընկալության շնորհիվ (...) Նա դատապարտված էր հավաքական մեղքով եւ ինքնատելությամբ, քանի որ ծայրահեղ ատելության ենթարկված մի ցեղի էր պատկանում: Այդպես եղավ ցեղասպանության ճակատագիրը. մահը տարավ իր զոհերին, բայց վերապրողներին մի հետք թողեց. ծայրահեղորեն ատելության ենթարկվելու «մահացու մի թափոն»:

Մտածեցի նրա պայքարի մասին (...) Իր ողջ կյանքի ընթացքում պայքարում էր հայ չլինելու, «հավաքական անգիտակցությունից» խուսափելու համար: (...) Անտարքտիդայի, իր ցեղական անցյալի մասին չմտածող ղեկավար: Նույնիսկ չի գրել դրա մասին - իսկ «դա», վերջ է վերջ, նրա ինքնությունն էր - (...) Ինչքան շատ հայ զավակներ լքված են զգացել իրենց ծնողների կողմից. լքված իրենց հայության մեջ, մեղքի ցեղական հոգեբանության մեջ, անհիմն կատաղության մեջ եւ միշտ ուրիշ ձեռով ծպտված: Մեծամտություն կամ թախծոտ ողբ, խավար կամ լույս: (...) Ի՞նչ կարող էր անել: Հասկացա՞ ոչ մի բան, միայն՝ վախենալ: Նույնիսկ, նա էլ չէր իմանում (Եջ 166):³⁷

Վախի այս ոլորտը պետք է ներառել իրադարձությունների հերքման ընդգրկուն կառուցվածքի մեջ, ավերիչ մթնոլորտի շրջանակներում, որը պատճառ դարձավ

անասելի ոճրագործությունից հոգեկան անպաշտպանվածության:

Վերապրողի մեղքը. վախը

Ամեն ինչ վտանգավոր էր (...) Ով մի ջարդից վերապրում է, մի ուրիշից վախենալով է ապրում:

Ի՞նչ կարող էր անել: Հասկացա՞ ոչ մի բան, միայն՝ վախենալ:

Հերքման շրջանակներում, տրավման վախի առկայությամբ է փոխանցվում սերնդից սերունդ: Զանի որ կորուստը հնարավոր չէ վերականգնել, ատելությունն անժամկետ վերադառնում է հայերի մեջ, որոնք իրենք իրենց են համարում ատելության առարկա: Ուրացված եւ հերքված ատելության ամկայությունը վերադառնում է հենց հայերին. չլիցքաթափված կատաղությունն անժամկետ վերադառնում է եւ սերնդից սերունդ կրկնվում:

5.2. Ազդեցությունն ինքնության վրա. ժառանգորդի տեսանկյունից

Հայկական ցեղասպանության տրավման եւ դրա հերքումն իրենց ազդեցությունն են թողել հայ ժողովրդի ինքնության վրա, քանի որ ցեղասպան ծրագրի շրջանակներում ծրագրավորված բնաջնջումը հիմնվում էր մեկ պայմանի՝ *հայ չլինելու* վրա: Պետրոսյանի փաստաթղթի մեջ հստակորեն արտացոլված է հայկական ինքնության մասին սերնդից սերունդ փոխանցումը. հայ լինելը հավասար է մեղավոր լինելուն եւ հանգեցնում է մահվան:

Բոլոր հայերս կասկածելի եւ մեղավոր էինք: (...) Մեր մեղքի մասին անտեղյակ էինք... Անհնար էր արտահայտվել կամ հարցնել դրա մասին (...) Հայը կասկածելի էր: Թուրքիայում կասկածելի անձն ամենից առաջ մեղավոր է: Այդպիսի դա-

տապարտման դեմ բողոքարկում չկար: Հայ էինք: Մեղավոր էինք: Անելանելի վիճակում՝ դատապարտված էինք (Էջ 146):³⁸

Վերապրողի մեղքի եւ ինքնության՝ հայ լինելու հավասարեցումը մահվան հետ՝ փոխանցման ժամանակ փոխկապակցված են: Ժառանգորդները բարդ պատկերացում են ստանում հայկական ինքնության մասին:

Ինքնության հավասարում

Հայ լինել = Մեղավոր լինել = Մահ

Այդպիսով նկատում ենք, որ վերապրողների համար Հայկական ցեղասպանության տրավման իր ազդեցությունն է թողնում ինքնության վրա: Ժառանգորդներին փոխանցման ժամանակ առանձնանում են սգո գործընթացը խախտող հետեւյալ երեւոյթները.

Ինքնության խախտում: *ՀԱՅ ԼԻՆԵԼՈՒ վրա ստվերը:*

Փոխանցման հետեւանքները

Վերապրող	Ժառանգորդ
Ազդեցություն ինքնության վրա:	Ինքնության խախտում: <i>ՀԱՅ ԼԻՆԵԼՈՒ վրա ստվերը:</i>

5.2.1. Ինքնության խախտումը

Ինքնության խախտումը տրավմատիկ ջարդերից վերապրելու հուզական հետեւանքն է: Դա նաեւ սգո գործընթացի խախտում է. միմիայն հայ լինելու պատճա-

ռով բնաջնջման ենթարկված մի խմբի պատկանելը շփոթմունք է առաջացնում ծագման կապակցությամբ:

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Փաստաթղթում արտահայտում է ինքնության խախտումները, եւ նշում, որ հիշողության վերականգնումը նպաստում է ծագման մասին շփոթմունքը վերացնելուն.

Բազմիցս ինքս ինձ հարցրել եմ՝ ո՞վ եմ ես: Առաջվա՛նը, թե՛ հիմակվանը: Էլ ընտանիք չունեմ: (...) Հիշողությունը միակ ձեւն էր նրանց կապված լինելու եւ ինքս լինելու: Այո՛, հիշողություններն անհրաժեշտ էին իմ խառը ինքնությունը վերականգնելու համար: Չէի ուզում հրաժարվել իմ անցյալից, որն ամեն առավոտ ինձ ուժ էր տալիս: (...) Չնայած մահվան առկայությանը, ցանկանում ես վերադառնալ անցյալին՝ իմաստը գտնելու նպատակով: Իսկ եթե ցանկանում ես վերապրել, պետք է տեղ գտնել նաեւ ապագայում: (...) Ինքս ինձնից էի կասկածում: Ի՞նչ էր ինձնից մնացել: Էլ հայ չէի՞: Անցյալի հետ այդ խզումը վտանգավոր էր, քանի որ բացում էր ինքնասպանության կամ պարզաբանման դուռը. երկու դեպքում էլ՝ կատարվում էր թուրքական իշխանությունների նպատակը: Միաժամանակ, հնարավոր չէր հիշողություններին կապված մնալ՝ առանց խելագարվելու վտանգի առկայության (Էջ 207):³⁹

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Թախիծը հաստատվում է Ես-ի ինքնության պարզաբանման միջոցով, երբ կորցրած առարկան սգո գործընթացի խախտման հետեւանք է հանդիսանում: Դրա հետ է կապված այն, որ հաշվի առնելով *մոռացված ցեղասպանությունը* փոխանցելու հաջորդ սերունդների պարտավորությունը՝ Առլենի հայրը չի կարողացել ցեղասպանությունն անվանել, Մայքլ Առլեն կրտսերն ասում է.

Հայ լինելը հոգում տխրության այդ անհանդուրժելի բեռը կրելն է: (...) Հայերն երբեք չեն կարողանա մոռանալ իրենց պատահածը: Պետք չէ մոռանալ: Ցեղասպանություն է եղել: Աշխարհի առաջին ցեղասպանությունն է եղել (էջ 52):⁴⁰

Առաջին սերնդի կողմից տրավմայի հերքման պատճառով, երկրորդ սերունդն ստիպված է վերծանել անասելին, այսինքն՝ ստիպված է իր գոհերին ճանաչել: Այդպիսով, հնարավոր կլինի գործարկել սգո մշակումը. «Մտածի՛ր զոհված հայերի մասին (...) Մտածի՛ր նահատակված հայրենակիցների մասին: Մտածի՛ր, թե ի՞նչ է հայ լինելը» (էջ 53):⁴¹

5.2.2. Հայ լինելու վրա ստվերը

Հայկական ցեղասպանության տրավմատիկ իրադարձության բարդ բնութագրիչները փոխանցվել են հերքման միջոցով, ինչն ազդեցություն է գործել հոգեկան ժառանգության վրա: Ուսումնասիրված երեւոյթները հետագա սերնդին փոխանցվող, մահվան ծայրահեղ թախծի դիմաց քողարկման տարրեր են: Ծնողների ապրած իրադարձություններն աներեւակայելի են: Այդ պատճառով, գաղտնիքը վերածվում է անասելի իրավիճակի մասին լռության:

Սերնդային փոխանցմանը յուրահատուկ ցուցանիշներն առանձնանում են չասված, լռեցված ու քողարկված հարցերի առկայությամբ: Դրանք ներկայացնում են սգո մշակման բացակայությունը.

ա) Հայ լինելու վրա «ստվերը»:

բ) «Ստվերը»՝ դրա կապը գաղտնիքի եւ լռության հետ:

Ժառանգորդների ուսումնասիրված նյութերը մեզ են ներկայացնում հայ լինելու «ստվերի» եւ հերքման միջեւ առկա կապը.

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Ինքս ինձնից էի կասկածում: Ի՞նչ էր ինձնից մնացել: Էլ հայ չէի: (...) «Ամեն ինչ իր ժամանակն ու տեղն ունի մինչեւ հանդիպման պահը: Մարմինն իր ստվերն է փնտռում: Լավ չէ հեռանալ նրանից: Նույնիսկ մի՛ փորձիր հարվածել նրան կամ դա փոխել: Կարող ես վնասվել»: Այդ օրերին սկսեցի հասկանալ պապիս այս առեղծվածային խոսքերը եւ այդ բացատրությունն ինձ հանգստացրեց (էջ 207):⁴²

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Ինչ-որ բան պակասում էր կամ ավելորդ էր: Նկատեցի, որ ինձ ուղեկցում էր «հայ լինելու» ստվերը, ինչն ուրիշներն էին նկատում կամ պատահականորեն արտահայտվում էին այդ մասին: Սակայն հայրս ասել էր, որ դա գոյություն չունի» (էջ 12):⁴³ «Ուրեմն, ես էլ ասացի, որ գոյություն չունի» (էջ 6):⁴⁴

Սգո մշակման բացակայությունը

Պետրոսյան	Առլեն
«Ամեն ինչ իր ժամանակն ու տեղն ունի մինչեւ հանդիպման պահը: Մարմինն իր ստվերն է փնտռում: Լավ չէ հեռանալ նրանից»:	Նկատեցի, որ ինձ ուղեկցում էր «հայ լինելու» ստվերը, ինչն ուրիշներն էին նկատում, (...) սակայն հայրս ասել էր, որ դա գոյություն չունի»:

Սգո մշակման բացակայության պայմաններում «ստվեր» գաղափարի առկայությունը թույլ է տալիս

կապ հաստատել պապենական ցավի վայրի հետ: *Duelo y melancolía*-ում (1915թ.) Չիգմուկո Ֆրոյդը սգո գործընթացը սահմանում է որպես ներհոգեկան բարդ հոլովույթ, որի միջոցով ենթական կարողանում է կորցրած առարկայից աստիճանաբար ձերբազատվել:

Հնարավոր է մանրամասնել, թե ինչպես ախտաբանական սգո դեպքում գերիշխում է հակասական հակամարտությունը, իսկ թախծի դեպքում՝ կապ է հաստատվում Ես-ի եւ կորցրած առարկայի միջեւ: Մայքլ Առլեն կրտսերի բազմիցս օգտագործած «ստվեր» հասկացությունը հնարավորություն է տալիս կապ հաստատել թախծի մասին Ֆրոյդի նշանավոր խոսքի հետ:

Առարկայի ստվերն ընկավ Ես-ի վրա, որը հետագայում կարողացավ մասնավոր ատյանում դատվել որպես առարկա, որպես լքված առարկա (էջ 246):⁴⁵

Հայկական ցեղասպանության տրավման եւ դրա հերքման պատճառով հայկական ինքնության վրա նրա ազդեցությունը փոխանցվել են *հայ լինելու* «ստվերի» խորհրդանշի տակ, ինչն արտացոլում է զոհերից բաժանվելու անկարողությունը, որն էլ ինքնության խախտման պատճառ է հանդիսանում:

5.3. Մահվան սահմանումների կրկնություն. վերապրողների եւ ժառանգորդների տեսանկյունից

Մահվան սահմանումների կրկնությունը՝ սկսած մահվան մանրամասն նկարագրություններից մինչեւ հուղարկավորության ծեսերի մանրամասնությունների իմաստային կապը, բացահայտում է սգո ընթացքում կորցրած առարկայի նկատմամբ սեւեռումը:

Չանգվածային ոճրագործությունից հետո, վերապրելու պատճառով մեղքի զգացմունքը հիշողության կրկնություն է առաջացնում: Հայտնվում են ցուցանիշներ, որոնք

ցույց են տալիս վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի խախտման արտացոլումը:

Չոհերի խնամքի եւ սգո ծեսերի մանրամասն նկարագրությունը համապատասխանում է Հայկական ցեղասպանության տրավմատիկ հետեւանքներին, ինչն անհայտ ժամանակով վերադառնում է արյունակիցների միջոցով, որոնք իրենց հոգեկանի մեջ դատարկություն են զգում՝ գերեզմանից զրկված զոհերի պատճառով:

Մահվան սահմանումների կրկնություններով արտահայտվում են վերապրողների եւ ժառանգորդների ներքոհիշյալ ձայները:

5.3.1. Մահվան նկարագրություններ. վերապրողների եւ ժառանգորդների տեսանկյունից

Վերապրող Աբրահամ Հարությունյան

Սույն փաստաթղթում գերակշռող հաստատակամ ոճին հակառակ, վերապրող Հարությունյանն արտահայտում է իր ցավը, երբ մահվան հետ է հանդիպում, ինչպես հետեւյալ հատվածում:

Ո՛չ միայն դեպի մահն էինք քայլում, այլեւ՝ ապրում էինք մահվան մեջ: Մահը մեզ շրջափակել էր, եւ ուր էլ շրջվեինք, նա մեզ սպառնում էր (...) Նրա հոսքն արցունքների նման էր եղել, բայց հիմա արյունահոսությունն սկսվեց. գլխատված հայերի արյունը ծորակից էր պոռթկում (էջ 170):⁴⁶

Աբրահամ Հարությունյանը պատմում է սարսափի դրվագներ. երբ 1920թ. փետրվարի 2-ին խուճապը նորից տարածվեց՝ թուրքերը հրդեհել էին իր հաճախած եկեղեցու հարակից շենքը: Այդպիսով, *նորոգվում էր* ցեղասպանության՝ ժամանակի ընթացքում պահպանված տրավման:

Մահվան երախը կարծես մեր վրա էր բացվում եւ պատ-
րաստ էր բոլորիս միանգամից կուլ տալու: (...) Նկուղ
իջանք՝ մեր սեւ բախտը պահպանելու նպատակով: Մեր
երակներով հոսող արյունն անհայտացել էր: Մեր այտերի
գույնն անհայտացել էր: Գերեզմանից էինք դուրս եկել կար-
ծես: Ողջ մեռածների գլուխներ էինք (էջ 171):⁴⁷

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Գլուխները երկու մասի բաժանելու անհրաժեշտու-
թյունից ելնելով, ժառանգորդ Պետրոսյանը կատարել է
մահվան նկարագրությունների հետեւյալ կրկնություննե-
րը, երբ խոսում է իր հոր անունից.

1. Այսօր, ինչպես եւ անցյալում՝ հարցը ապրելու կամ մահա-
նալու մասին չէ, այլ եւ՝ կյանքի եւ մահվան մասին է: Նորից՝
հարցը մահանալը չէ, մահն է (էջ 108):⁴⁸

2. Իր տնից, հողից մարդուն արմատախիլ անելը վերջնա-
կան ճեղք է նշանակում: Այդ օրվանից սկսած (իսկ փաս-
տելու ենք) մնում է մեռած, չթաղված, երբեմն էլ՝ գարշահոտ
մի հատված, որը կպած է մարմնի մնացած մասերին, որոնց
մաս չի կազմում այլեւս, բայց եւ չի լքում դրանք: Նույնիսկ
եթե վերադառնա, այդ վերքը չի թողնի, որ նա նույնը լինի
(էջ 120):⁴⁹

3. Այդպիսով ապրում ենք մի քանի վերապրողների հետ:
Տարբեր ժամանակներում եւ տարբեր եղանակներով, մի
անտեսանելի ճյուղ մասնատել էր մեզ բնին միացնող ճյու-
ղը: Ծյուղը գուրկ էր շրջանառությունից: Ժամանակի ընթաց-
քում, տերեւներն արտահայտելու էին թաքնված մահը, ար-
դեն հրամանագրված մահը (էջ 126):⁵⁰

4. Վերելում՝ անամպ մի երկինք: Առջեւում՝ մահը: Ինչքան էլ
ուրիշ կողմ նայեինք անհոգ, մահն այդտեղ էր, սպասում էր
(...) Սեփական մահվան օրվա դիմաց էինք գտնվում (...)
(էջ 169):⁵¹

Դետեյալ նկարագրությունում հստակորեն արտա-
հայտվում է մյուսի հոգեկանի մեջ բնակող մահացած-ող-
ջերի մասին Վիլի Բարանգերի (1961թ.) տեսական սահ-
մանումը, որով ներկայացնում է սգո գործընթացում հո-
գեկան խախտումը. մահացածներն ուրացված ցեղաս-
պանության միակ հետքն են հանդիսանում:

1. Արագորեն սառած դիակները մի կողմ էին քաշվում իմ
ելքը թույլ տալու համար, միաժամանակ՝ իմ ողջ մարմինն
արյունով էր կեղտոտվում: Զգովեցի: Մահը տեսնելը տխ-
րեցնում է, բայց կրկնությունը հետզհետե տանում է ան-
տարբերության (էջ 173):⁵²

2. Առավոտը ժամանեց: Լռությունը շարունակվում էր:
Չէինք ցանկանում նայել այն խոռոչի կողմը, որտեղ մեր զո-
հերն էին գտնվում, բայց չէինք էլ հեռանում: Ինչքան էլ կո-
պիտ թվա, մեր ընտանիքներն այդտեղ էին (էջ 175):⁵³

Սերնդից սերունդ փոխանցվում է վերապրողների հո-
գեկանի մեջ գտնվող այդ զոհերի աննկարագրելի դա-
տարկությունը: Չոհի մարմինը ներառվում է չխորհրդա-
նշված մի քարանձավային տարածքի մեջ (Աբրահամ եւ
Թորոկ, 1970թ.), որտեղից առանձնացվում է սգո փո-
խանցման թերությունը.

Դիակներն իրար նման են: Մի անտեսանելի ձեռք ջնջում է
տարբերակիչ գծերը: Զիչ ժամանակ անց, բոլորը նմանվում
են իրար, նույնիսկ նույն բույրն ունեն: Մեկը փնտռում է իր
սիրած անձին, բայց բոլորն իրար են նմանվում: Նրանց հի-
շելու անհրաժեշտություն չէինք զգում: Չէինք կարող նրանց
մոռանալ: Պարզապես, նրանք մեր ներսում էին գտնվում:
Նրանք մեր մեջ էին: Մեզ հետ, պաշտպանված ու ապահով,
վերապրում էին (էջ 203):⁵⁴

5.3.2. Հուղարկավորությունների ծեսերի նկարագրություններ:

Վերապրողների եւ ժառանգորդների տեսանկյունից

Վերապրողների եւ ժառանգորդների նկարագրությունների մեջ հուղարկավորությունների ծեսերի կրկնություններն արտահայտում են սգո գործընթացի խախտումը, քանի որ զրկված են իրենց զոհերին թաղելու հնարավորությունից: Նախապես նույնպես նշել ենք համապատասխան գործոնները.

ա) Ցեղասպանության տրավմա. անապատում *անհայտացածներին* թաղելու հնարավորությունից զրկանք:

բ) Չոհերի մասին հերքում. քանի որ զոհերի առկայությունն չի ընդունվում, տրավմատիկ երեւոյթները լուծելն անհնար է դառնում:

Հետեւաբար, ներկայացնելու ենք վերապրողների եւ ժառանգորդների փաստաթղթերում առկա հուղարկավորության ծեսերի կրկնությունները:

Վերապրող Հարությունյան

Դիակը տեղահանեցին եւ հաջորդ օրը հիմար կամ կարճատեւ հայերը շքեղ հուղարկավորություն կատարեցին (...) Ըստ երեւոյթին, մենք մեր զոհերին գերազանցորեն ենք գերեզման իջեցնում: Այն, մենք խորհրդանշում էինք այն, ինչ քրիստոնյա մեծ պետությունները կցանկային անել՝ մեզ համար հրաշալի հուղարկավորություն կազմակերպել (էջ 60):⁵⁵

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Չոհերի ներկայությունը որպես *մահացած-ողջ առարկաներ* (Բարանգեր, 1961թ.) մշտական է վերապրողների

հոգեկանի խորքում: Այս հատվածը նկարագրում է «անչափ սիրված գերեզմանների» այցելությունը հարսանիքից առաջ.

Բայց արարողությունից առաջ, խորհրդավոր մի պահ կար: Այդ առավոտ, շատ վաղ, փեսան իր ծնողների ու պապերի հետ գնում էր գերեզմանոց՝ իր նախնիներին հիշելու նպատակով: Այդ օրն անխուսափելիորեն անհրաժեշտ էր՝ պատմությունը վերականգնելու համար: Լռության եւ աղոթքների մեջ, շրջապատում էին անչափ սիրված գերեզմանները: Յուրաքանչյուրի օջախում, մահացածների մոխիրները վերակենդանանում էին, իսկ նորապսակները նոր օջախ էին ստեղծում: Այդպիսով, մահացածները դառնում էին պատմություն, ինչը նրանց անմահացնում էր: Թող հողն ոսկորներով զբաղվեր, որպեսզի դրանք էլ պատմություն դառնան (էջ 37):⁵⁶

Պատմության հաջորդ հատվածներում, Պետրոսյանը դժվարանում է տարանջատում կատարել մեռյալների եւ ողջերի միջեւ, նկատվում են ինքնության, ինչպես նաեւ սգո գործընթացի խախտումներ.

1. Փոքր տարածքի պատճառով, զոհերն ու ողջ մնացածները միասին էին: Արարողություն չկար այդքան շատ զոհերի համար: Ընդամենը մեկ աղոթք (էջ 133):⁵⁷

2. Անհրաժեշտությունը մի նոր գերեզմանոց էր կառուցել Ռաս-ուլ-Այնում՝ ընտրված ողջերից եւ ձեւավորված մահացածներից: (...) Ամեն մի զոհ բոլորին էր պատկանում եւ ոչ ոքի չէր պատկանում: Մասնավոր մահ չկար այլեւս: Անուններն ու ազգանունները ջնջվել էին այդ ընդհանուր խոռոչում: Միայն հողն էր պահպանում նրանց ինքնությունը (էջ 153):⁵⁸

Հուղարկավորության ծեսեր. Բուենոս Այրեսի եւ Ռաս-ուլ-Այնի միջեւ տարբերությունը (ըստ Պետրոսյանի)

Ինչպես հայտնի է, գրքի երկրորդ մասում տարանջատվում են Հայաստանի եւ Արգենտինայի միջեւ պատմական տարբեր ժամանակահատվածները: Բուենոս Այրեսում հուլարկավորության ծեսերը նկարագրվում են մասնավորապես անդրադառնալով մահացածներին՝ հայ նահատակների գերեզմանի բացակայության հետ տարբերակելու նպատակով, ինչը նշանակում է իրենց զոհերին խորհրդանշական կերպով թաղելու անկարողությունը:

(...) գալիս են հոգեհանգստյան ծառայությունից: Չբաղվում են դիակի հարցերով: Այն մշակում են: Ձեռքերը տեղավորում են աղոթելու դիրքով: Փակում են աչքերն ու բերանը: (...) Մաքրում են: Սանրում են: Ածիլում են: Հագցնում են: (...) Ընտանիքն իրեն պատկանած դագաղի մոտ է: (...) Դագաղը փայլում է: Սավանն սպիտակ է ու արողոված: Դիակն անթերի է: (...) Նրա հիշատակին խոսքեր են արտասանվում (էջ 156):⁵⁹

Պատմությունը տեղի է ունենում Բուենոս Այրեսում, բայց Պետրոսյանը տեղափոխվում է նորից Հայաստան՝ կրկնողաբար կիրառվող մի մեխանիզմ, որը ցույց է տալիս սգո մշակման դժվարությունը. հայ նահատակների մշտական ներկայությունն արտացոլում է մահացածներին խորհրդանշորեն թաղելու անկարողությունը:

Հաջորդ հատվածում Պետրոսյանն անդրադառնում է Բուենոս Այրեսում մահացածների համար կատարված ծեսերի եւ ցեղասպանության հայ զոհերի վիճակի միջեւ տարբերությանը, նկատում սգո գործընթացի խախտումը. Բուենոս Այրեսում հպարտություն է մահացածներին անվանելը, իսկ Ռաս-ուլ-Այնում մահը մնում է անհետ, մնում է անասելի մի ոճրագործություն միայն.

Ռաս-ուլ-Այնում ո՛չ հուլարկավորություն կար, ո՛չ էլ՝ թաղում: Ընդամենը մեկ աղոթք, իսկ ավելի ուշ՝ դիակների

հրկիզումը: Լռությունը միակ արարողակարգն էր (...) Չկային արարողություններ եւ ելույթներ: Ոչ էլ՝ թաղում (...) Ոչ ոք հիմարաբար չէր արտասանի «Նա հանգստանում է...» արտահայտությունը (...) Բայց վերադառնանք քաղաքաւթություն: Երբեմն զոհը կրում է մեղքը, քանի որ հասցեատեր չի գտնում: Դերերի բաժանումն օգնում է մահվան մտահոգիչ ներկայությունը վանելուն (...) Չգացմունքների հեռացումը կարող է խոչընդոտները վերացնել կամ հին ատելություններ վերակենդանացնել (...) Մահը ճնշում է: Չոհն այդտեղ է, աննախադեպ խստությամբ է ղեկավարում վիճակը (...) Մոտենում է դագաղը փակելու պահը: Մեկ առ մեկ, կամաց-կամաց հրաժեշտ են տալիս մահացածին (...) Շքախումբը շրջում է փողոցներով: Բոլորը ճանապարհ են տալիս (...) Մի գերեզմանափոս պատրաստ է: Սա է տեղը: Ուեւ մեկը չէր ընդունի անծանոթի հետ կիսել այդ փոսը: Դա բացառիկ, սիրված անձի գերեզմանափոսն է (...) Յուրաքանչյուր գերեզման նույնականացված է (էջ 157):⁶⁰

Որպես մարդկության պատմության մեջ լռությամբ անցած՝ ուրացված ցեղասպանություն, Հայկական ցեղասպանության զոհերին տրամադրված տեղը պատճառ է դարձել այդ մահացածների խորհրդանշման անկարողության, ինչը թույլ չի տալիս կամ դժվարացնում է սգո մշակումը:

Մահվան մարմնավորումը (ըստ Պետրոսյանի)

Հայկական ցեղասպանության զոհերը	Քաղաքակիրթ հուղարկավորության ծեսերը
Ո՛չ հուղարկավորություն կար, ո՛չ էլ՝ թաղում:	Մոտենում է դագաղը փակելու պահը:
Դիակների իրկիզումը:	Մեկ առ մեկ, կամաց-կամաց հրաժեշտ են տալիս մա- հացածին:
Լռությունը միակ արարողա- կարգն էր:	Շքախումբը շրջում է փո- ղոցներով:
Չկային արարողություններ, ոչ էլ՝ ելույթներ:	Բոլորը ճանապարհ են տա- լիս:
Թաղում էլ չկար:	Մի գերեզմանափոս պատ- րաստ է: Սա է տեղը: Ուել մեկը չէր ընդունի անձանոթի հետ կիսել այդ փոսը: Դա բացառիկ, սիրված անձի գերեզմանափոսն է: Յու- րաքանչյուր գերեզման նույ- նականացված է:
Ոչ ոք հիմարաբար չէր արտա- սանի «Նա հանգստանում է...» արտահայտությունը:	

Չխորհրդանշված մահվան փոխանցումը

*Երբեմն զոհը կրում է մեղքը, քանի որ հասցեատեր
չի գտնում: Դերերի բաժանումն օգնում է մահվան
մտահոգիչ ներկայությունը վանելուն (...) Չգաց-
մունքների հեռացումը կարող է խոչընդոտները վե-
րացնել կամ հին ատելություններ վերակենդանա-
ցնել (...) Մահը ճնշում է: Չոհն այդտեղ է, աննա-
խաղեպ խստությամբ է ղեկավարում վիճակը:*

Պետրոսյանի կարծիքով, քաղաքակիրթ հուղարկավո-
րության ծեսերի առկայությունը վերակենդանացում է

ցեղասպանության չխորհրդանշված զոհերի նկատմամբ
ատելությունը: Կարելիություն է ստանում *հին ատելու-
թյունը վերակենդանացնել* արտահայտության իմաստը:
Հեղինակն արտահայտում է չմշակված մահվան հե-
տեւանքով ցավի մշտական ներկայությունը:

5.4. Սերնդային շղթայի խզում

Խախտված սգո գործընթացի շրջանակներում, սերն-
դային շղթայի խզումն առանձնանում է հետեւյալ գոր-
ծոններով.

ա) *Ցեղասպանության եւ Հայաստանի պատմության
մասին պատումների բացակայություն:*

բ) *Ցեղասպանության եւ Հայաստանի պատմության
մասին պատումների կրկնություն:*

Պատմությունը ներկայացնելու անհրաժեշտությունը
կապ է հանդիսանում վերապրողների ծայրերի եւ *լռող ու
խոսել ցանկացող* ժառանգորդների միջեւ (Պրիմո Լեւի,
1986թ.): Դա ցույց է տալիս սգո խախտված փոխանցման
հետեւանքները:

Մայքլ Առլեն կրտսերի փաստաթուղթը հստակորեն
արտահայտում է Հայկական ցեղասպանության ուրաց-
ման հետեւանքների ազդեցությունը ժառանգորդների
սգո գործընթացի վրա: *Pasaje al Ararat*-ը ներկայացնում
է Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդի հուզական
ճանապարհորդությունը՝ անընդունելի անցյալը վերա-
կենդանացնելու նպատակով: Սկսում է պատմականաց-
ման գործընթացը, փոխանցված քողարկված կերպով,
այդ անասելի աղետը հասկանալու համար: Հայկական
ծագման վերաբերյալ հոր բացարձակ անտարբերու-
թյանն արժանանալուց հետո, Առլեն կրտսերն սկսում է
որոնել անցյալը.

Ասում էր ինձ. «Անցյալի միջոցով գտնելու են ներկան» (...) Դեռեւս ինձ գրավում էր այն փաստը, որ Հայաստանն այդպիսի անցյալ էր ունեցել, բայց մինչ կարողում էի, էլ ավելի էի կասկածում *այդպիսի անցյալ* արտահայտության իմաստի վրա (էջ 55):⁶¹

5.4.1. Գեղաստանության եւ Հայաստանի պատմության մասին պատումների բացակայություն

Ըստ Պրիմո Լեւիի (1963, 1986թթ.) տեսության, ցեղասպանության ճշմարտության վերականգնման գլխավոր աղբյուրը վերապրողների հիշողությունն է: Ծայրահեղ փորձությունների հիշողությունների մասին ուսումնասիրությունում նկատվում է, որ տրավմայի հիստերիկ հետքերը տծեւացնող գործոններից մեկը հիշողությունը մերժելն է՝ ցավը չվերականգնելու նպատակով. այս դեպքում, Հայկական ցեղասպանության պատմության փոխանցման մեջ ճեղք է առաջանում:

Մայքլ Առլեն կրտսերը պարզաբանում է անցյալի առաջնային սարսափների հետեւանքները.

Ինչ պետք է անել այդպիսի պատմությունով: (...) իրենց նախնիների ջարդը (...) այնպիսի ցավ եւ տանջանք է, որ երբեք չեն կարողացել դիմադրել դրանց (էջ 160):⁶²

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Տրավմայի ազդեցության եւ հերքման կիրառման պատճառով Հայկական ցեղասպանության պատմության մասին պատումների բացակայությունը վերապրողների ու ժառանգորդների սգո մշակման դժվարության հոգեկան հետեւանք է:

Այս մասին Մայքլ Առլեն կրտսերը *Pasaje al Ararat*-ում ասում է. «Տարօրինակ էր այն փաստը, որ երիտասարդությանս ժամանակ հաճախ էի ուսումնասիրում XIX դա-

րի պատմությունը, բայց երբեք բան չէի գտել Հայաստանի մասին» (էջ 105):⁶³

Մայքլ Առլենը փորձում է վերականգնել հայոց պատմությունը եւ նշում, որ փոքր ակնարկներ է գտել պարսկական, արաբական կամ բյուզանդական պատմություններում.

Հայաստանը պատմության մեջ գոյություն է ունեցել որոշակի ծանոթագրության կամ մի շարք ծանոթագրությունների ձեւով (...) Գիտեի, որ այդ ծանոթագրություններն իսկական մի ժողովրդի իրական իրադարձությունների շուրջն էին (էջ 55):⁶⁴

Երբ Մայքլ Առլեն կրտսերն սկսում է իր ծագման պատմության վերականգնողական ճանապարհորդությունը, հանդիպում է հավաքական տրավմային եւ հայտնագործում համապատասխան հերքումը.

(...) կարողում էի, կարծես հաղորդագրություններ էին հեռավոր մի նավաբեկման մասին (...). «Երեխաներին իրենց ձիերի տակ նետեցին, ինչպես սերմերն են կախում, իսկ ցորենի փոխարեն՝ արյան գետեր աճեցին, ծղոտի փոխարեն՝ փոշիացած ոսկորներ հայտնվեցին» (...) չստացված մի հաղորդագրություն, կամ առանց հասցեատիրոջ մի տեղեկություն (...) Աշխարհի խավարը, ինչպես եւ չսված ձայները ճնշիչ են թվում (էջ 85):⁶⁵

Սերնդային փոխանցման ժամանակ, *Մայքլ Առլենն իր հորից, ծնված՝ Տիգրան Կույումջյան անունով, իր ծագման պատմության մասին* միայն առեղծվածներ ու լռություններ էր ստացել: Աններկայանալի դատարկության փոխանցման պայմաններում, Առլենը փորձում է պատմությունը վերականգնել՝ տրավմատիկ անցյալը մոտեցնելու նպատակով.

Թռիչքը դեպի անցյալ՝ նման է դեպի տարօրինակը ներկա թռիչքին, հակառակ նրան, որ անհայտ էր, թե ի՞նչ անցյալի կամ ներկայի էի հանդիպելու: Ճանապարհորդությունն ինձ գրավում էր եւ միաժամանակ՝ վախեցնում... Ողջ կյանքիս ընթացքում, Հայաստանն ու հայերը երազի մաս են կազմել եւ գտնվում էին ամպամած, գրեթե անտեսանելի վայրում: Իսկ հիմա, ճանապարհորդելու եմ դեպի այդ երազը: Տեսնելու էի այնքան, ինչքան կարող էի, գտնելու էի այն, ինչ կարող էի գտնել (...) (էջ 43):⁶⁶

Վայրագ իրադարձությունների հետեւանքով, վերապրող Մայքլ Առլենն իր լուծյամբ փոխանցել էր սգո գործընթացի եւ փոխանցման ընթացքում խախտումները:

5.4.2. Գեղասպանության եւ Հայաստանի պատմության մասին պատումների կրկնություն

Հայկական ցեղասպանության պատմության վերաբերյալ նյութերի կրկնությունը սգո գործընթացի խախտման ցուցանիշ է եւ որի նպատակն է վերապրողների ու ժառանգորդների տրավմայի մշակումը:

Հայոց պատմության վերաբերյալ նյութերի կրկնությունը Հայկական ցեղասպանության տրավմայի հոգեկան մշակման ձեւ է: Դրանով նվազում է ճշմարտության մասին հրապարակումների սակավությունը: Դա թույլ է տալիս նաեւ հասնել հիշողության՝ սգո մշակման համար:

Ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Հակառակ նրան, որ Մայքլ Առլենն իր որդուն ջարդերի մասին փոխանցեց միայն լուծյուններ եւ առեղծվածներ, Առլեն կրտսերը սերնդային փոխանցման ժամանակ ստանում է տրավմայի ազդեցությունը եւ իր աշխատու-

թյունն սկսում արտահայտելով իր հոր պատմությունը վերականգնելու լուրջ անհրաժեշտությունը:

Հայ ժողովրդի պատմության վերականգնումն արտացոլվում է տրավմայի կրկնության միջոցով, որպես հավաքական հիշողության ներկայացուցիչ:

Առլեն կրտսերը բազմիցս անդրադառնալով Հայկական ցեղասպանության հարցին, նշում է դրա կարեւորությունը.

Հայաստանի եւ հայկական ոգու իմ ողջ որոնման ընթացքում նկատեցի, որ հայերն իրենց գրեթե ունենում (...) հանդիպումներում կամ փողոցում միշտ վերադառնում էին «ջարդերի», «ցեղասպանության» հարցերին: Դաժան կամ պարզամիտ որակավորում կլիներ դա համեմատել մի ջարդված ծայրասկավառակի հետ. ձայնը մի ասեղի, որը չէր կարող կամ չէր ցանկանում նույն եւ փչացած ակոսից դուրս գալ: Գիտենք, որ դա գալիս է խորը տրավմայից: (...) Վերջապես, հնարավոր չէ վիճարկել զոհերի քանակը (մեկ ու կես միլիոն), քանի որ դա չի պարզաբանի վերապրողների յուրահատուկ վիճակը (էջ 164):⁶⁷

Ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյան

Պատմության վերականգնումը շատ կարեւոր է լուծյուն մատնված մի ոճրագործության տրավմայի մշակման գործում, որպեսզի չիրականացվի ցեղասպան ծրագրի զոհերին *երբեք գոյություն չունեցածների* վերածելու փորձը:

Պիրալյանն ասում է. «Երբ հիշողությունն անդրադառնում է մոռացված մի երեւոյթի, գոնե բացում է մի տեղ. առկա մի բան, որը չկա, բայց եղել է, գոյություն ունեցել է» (էջ 14):⁶⁸

Փոխանցման անհրաժեշտության վերաբերյալ ժառանգորդ Պետրոսյանն (որի հայրը պատկանում *խոսողների* խմբին) ասում է.

Հակառակ նրան, որ քիչ էին խոսում, յուրաքանչյուրի խոսքը հազարամյա հաղորդագրություն էր պարունակում: (...) Այդ ողջ անցյալում առկա է արցունքներով և քրտինքով լի մի ժամանակային սար: Յուրաքանչյուր հանձնված մատանիում զգացվում էր հազար մատների ջերմությունը: Նրանց մաշկն էլ միայն իրենցը չէր: Շղթան չէր մահացել: Մահվան դեմ երաշխիքը պատմության շարունակությունն է (էջ 37):⁶⁹

Ընտանեկան ծագումնաբանությունը կարելու է, քանի որ նա մոռացված ու մերժված հավաքական պատմության ականատեսն է և թույլ է տալիս վերականգնել ցեղասպանության պատճառով խախտված փոխանցումը:

Հարգում էինք մեր ծնողներին: Ե՛լ ավելի էինք հարգում մեր պապերին: Նրանք մեր ծնողների ծնողները չէին միայն, այլև՝ ընտանեկան ծագումնաբանության երկար շղթայի առաջնորդներն էին: Նրանց ձեռքերը համբուրելիս զգում էինք պատմության ներկայությունը, որը նորից մեզ հանդիպում էր: Նրանք մեր նախնիների երեւելի ներկայացուցիչներն էին (էջ 39):⁷⁰

Պետրոսյանն արտահայտում է անցյալի մշտական ներկայությունը և նախնիների լռությունը վերացնելու անհրաժեշտությունը:

Բայց անցյալը պահպանվում է, նա հանկարծակի նորից է հայտնվում հազարավոր թախծոտ հիշողությունների միջոցով (...) Հայը փառավոր վերքեր ունի (...) իր անցյալը չկորցնելու համար զավակների կարիքն ունի, որպեսզի իր պատմությունը օրեցօր կենդանի մնա (էջ 296):⁷¹

Ցեղասպանության և Հայաստանի պատմություն

Պատումների բացակայություն	Պատումների կրկնություն
(...) XIX դարի պատմություն, ոչինչ չեմ գտել Հայաստանի մասին:	միշտ վերադառնում էին «ջարդերի» և «ցեղասպանության» հարցերին (...) ձայնը մի ասեղի, որ չէր ուզում կամ չէր կարողանում նույն և փչացած ակոսից դուրս գալ:
պատմության մեջ գոյություն է ունեցել մի ծանոթագրության, ծանոթագրությունների միջոցով:	Մահվան դեմ երաշխիքը պատմության շարունակությունն էր:
մի հեռավոր նավաբեկման հաղորդագրության նման (...) մի չստացված հաղորդագրություն, կարծես չլսված ձայներ լինեին:	Նրանց ձեռքերը համբուրելիս, զգում էինք պատմության ներկայությունը (...)
հայերը մի երազի մաս էին կազմում և գտնվում էին ամպամած, գրեթե անտեսանելի վայրում:	Բայց անցյալը պահպանվում է, հանկարծակի նորից է հայտնվում հազարավոր թախծոտ հիշողությունների միջոցով (...)

Տրավմայի ցավի ամկայությամբ հերքումը ներկայացնող՝ պատումների բացակայությունն և այդ նյութերի կրկնության միջոցով պատմությունը վերականգնելու անհրաժեշտությունն այն երկու ցուցանիշներն են, որոնք ցույց են տալիս սգո խախտված փոխանցումը՝ որպես հավաքական պատմության և անհատական պատմության գրանցման թերություն:

Եզրակացություններ սզո գործընթացի ցուցանիշների մասին

Վկայագրությունների վերլուծության ժամանակ առանձնացրել ենք Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների եւ ժառանգորդների սզո գործընթացի խախտումն արտացոլող հետեւյալ ցուցանիշները.

1. Վերապրողի մեղքը

Մեղքի զգացմունքը ժառանգորդներին փոխանցվել է մահվան հետ նույնացման, վերապրելու պարտավորության, ինչպես նաեւ վախի հետ կապված արգելափակված կատաղության միջոցով: Մահվան փոխանցման առնչությամբ հետեւյալ ցուցանիշներն արտացոլում են սզո գործընթացի խախտումը.

ա) Մահանալու ցանկությունը:

բ) Մահացածի տեղն զբաղեցնելու ցանկությունը:

Վերապրած լինելու անբացատրելի իրականության պայմաններում, առաջանում են փոխանցման եւ հիշատակման պարտավորությունները, որոնք արտահայտում են կորցրած առարկայից ձերբազատվելու համար սզո մշակման բարդությունները:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման առկայությամբ, վերապրողների վախի եւ սարսափի փոխանցումը, ինչպես նաեւ կատաղությունն ու ատելությունը կորստի ներառման անկարողությունն են արտահայտում:

2. Ինքնության վրա ազդեցությունը

Սերնդից սերունդ փոխանցման ժամանակ արտահայտվում է մի ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը՝ բնաջնջումը *հայ լինելու* միակ պատճառով: Դա իր ազդեցությունն է թողնում ինքնության վրա. հայ լինել նշանակում է մեղավոր լինել եւ դա առաջնորդում է մահվան:

Հայկական ցեղասպանության տրավման եւ դրա հերքումը առաջացրել են ինքնության խախտում, որի հետեւանքով նկատվում է *հայ լինելու ստվերի* առկայություն՝ իրենց զոհերի սզո մշակման բացակայության պատճառով:

3. Մահվան սահմանումների կրկնությունը

Մահվան խորը եւ կրկնվող նկարագրությունները, հուղարկավորության ծեսերի եւ մահացածների մասին մանրամասնությունները ցույց են տալիս ախտաբանական սզո մեջ կորցրած առարկայի կարելու իմաստը, որն անժամկետ վերադառնում է արյունակիցներին, որոնք իրենց հոգեկանում զգում են չթաղված զոհերի դատարկ տարածքը: Մահվան կրկնվող մարմնավորումը ցույց է տալիս այդ զոհերի մշտական ներկայությունը եւ նրանց մահը խորհրդանշելու անկարողությունը:

4. Սերնդային շղթայի փլուզումը

Լոռո եւ *խոսել ցանկացող* (Պրիմո Լեւի, 1986թ.) վերապրողների ձայներում նկատում ենք այնպիսի տարբերվարքեր, որոնք արտահայտում են սզո փոխանցման խախտումը.

ա) Հայոց պատմությունը ներառելու անհրաժեշտությունը՝ ցեղասպանության հարցին կրկնողաբար անդրադառնալու միջոցով:

բ) Տրավմայի ցավի պայմաններում պատումների բացակայությունը որպես հերքման ձեւ:

Սերնդային փոխանցման թերացումը հստակորեն ներկայացրել է Մայքլ Ամլեն կրտսերը, որն իր գրքի վերջում իր հոր մասին ասում է.

Գիտե՞ս, փոքրուց ճիշտ այդպես էի նրան հիշում (...) Նա կանգնած էր մեր ճանապարհի վերջում, խոսում էր ինձ հետ, կանչում էր: Բայց հայերեն էր խոսում, իսկ ես որեւէ բառ չէի հասկանում (էջ 194):⁷²

Նկատառումներ սգո գործընթացի եւ դրա փոխանցման մասին

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի եւ դրա հերքման ծավալի սերնդային հոգեկան փոխանցման բարդությունը գնահատելու համար, մեթոդաբանական տեսակետից կիրառել ենք փորձարարական վերլուծությունը, Պրիմո Լեիի (1987թ.)՝ հրեական Հոլոքոստից վերապրողների հոգեկան վարքի դասակարգումը՝ *նրանք, ովքեր մոռանում են եւ ովքեր չեն ցանկանում մոռանալ*:

- Վերապրողներ Աբրահամ Հարությունյանը եւ Կարապետ Խաչերյանը պատկանում են *մոռանալ չցանկացողների* խմբին:
- Վերապրող Հակոբ Պետրոսյանը՝ ժառանգորդ Էդուարդո Պետրոսյանի հայրը պատկանում է *մոռանալ չցանկացողների* խմբին. Նա փոխանցել է ցեղասպանության բանավոր վկայությունը:
- Վերապրող Մայքլ Առլենը՝ ժառանգորդ Մայքլ Առլեն կրտսերի հայրը պատկանում է *մոռանալ ցանկացողների* խմբին. Նա փոխանցել է ցեղասպանության մասին լռությունը եւ ծագման նկատմամբ ուրացումը:

Այդ դասակարգման հիման վրա առկա է տարբերություն սգո գործընթացի ցուցանիշների միջեւ.

Վերապրողներ Հարությունյան եւ Խաչերյան

Ժառանգորդների հետ համեմատած՝ սգո գործընթացի ցուցանիշների քանակական տարբերության պատճառները հստակեցնում են հետեւյալ ցուցանիշները.

- ա) Վերապրողները տառապել են տրավմայի ազդեցությունից, որը մշտական հետեւանքներ է թողել՝ վերապրելու պատճառով մեղքի հուզական հետքեր եւ ապրած փորձությունից վախի առաջացում:
- բ) *Մոռանալ չցանկացողները* թողել են համարձակ, պատմական ու առարկայական վկայագրություններ, որպեսզի աշխարհը չմոռանա, բայց պակասում են ապրումների մասին վկայությունները:
- գ) Սարսափելի պատկերների անտանելի հիշողությունը, Հայկական ցեղասպանության ուրացումն ու հերքումը խախտել են իրենց զոհերի համար սգո մշակումը, որն արտահայտվել է փոխանցման թերացման միջոցով:

Ժառանգորդներ Էդուարդո Պետրոսյան եւ Մայքլ Առլեն կրտսեր

Չնայած նրանց ծնողները պատկանում են տարբեր խմբերի (Հակոբ Պետրոսյանը՝ *մոռանալ չցանկացողների*, իսկ Մայքլ Առլենը՝ *մոռանալ ցանկացողների*), երկուսի դեպքում էլ նկատվում է հոգեկան ցավոտ վերքի փոխանցումը: Պատմությունը վերականգնելու անհրաժեշտությունը, ինքնության խախտումը (որտեղ *հայ լինելը* հավասար է մեղավոր լինելու եւ մահվան) եւ անձնավորման պնդումները սգո խախտման փոխանցման հետեւանքներից մի քանիսն են:

Եզրակացնելով, առանձնանում է վերապրողների հոգեկան երկու վարք. ցավալի հիշողությունը վանելու ցանկությունը, կամ, ընդհակառակը՝ հիշելու ցանկությունը՝ հայերի բնաջնջումը աշխարհի կողմից մոռացման չենթարկելու նպատակով:

Սերնդային փոխանցման բարդ հարաբերությունների շրջանակներում, անաչառ վկայություններից բացի, ժառանգորդներն ստացան ցավալի մի լուրջություն եւ *հայ լի-նելու ստվերը*⁷ որպես տրավմայի ցավալի երեւոյթների հոգեկան ժառանգություն:

Հերքման առկայությունն առաջացրել է զոհերի սգո մասին հոգեկան մշակման անկարողություն՝ երկու տեսանկյունից.

ա) Ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող՝ պատահածի մասին լուրջությունը դահճի կողմից:

բ) Չոհերի պաշտպանական մեխանիզմը՝ հոգեկան ցավը կանխելու նպատակով:

Վերջապես, ուսումնասիրված նյութերում նկատվել է ուրացման ենթակա զոհերի ներկայացուցիչների բացակայությունը, որը փոխանցվում է հետագա սերունդներին եւ անժամկետ վերադառնում է՝ առանց կյանքը մահից տարբերակելու: «Մահվան խոռոչը» գլխում Պետրոսյանն ասում է.

(...) Ինձ թվաց, որ ավելի մոտ ծայրեր եմ լսում հետզհետե: Դրանք ծայրեր չէին, անմարդկային ճիչեր էին: Մահն այստեղ էր: Խեղդող, անդեմ, մետաղական: Մեզ հետ էր ճամփորդել: Յուրաքանչյուր սպասման վայրում նա կանգնում էր ստվերի նման: Լսում էինք նրան, վախենում նրանից: (...) Մահն ու ապագան իրար էին միանում: Մահն ու ապագան իրար էին դիպչում: Ամեն մի վայրկյանն անդառնալի էր: Ժամանակն իր հերթը զիջում էր մահվան (էջ 169):⁷³

Ամենից անհանդուրժելի ու մերժված երեւոյթների հետ մեկտեղ (անձկություն, սարսափ, անզորություն, մեղք եւ ցավ), Հայկական ցեղասպանության իրականության ուրացումը անկարելի է դարձնում տրավմայի մշակումը: Հայկական ցեղասպանության ուրացման միջոցով ժառանգորդների մեջ հարատեւում է մահացու մի թափոն, որն անժամկետ վերադառնում է հայերի մոտ. սերնդից սերունդ անորոշ կերպով կրկնվում է այն, ինչ չի խորհրդանշվել եւ հոգեպես չի ներառվել:

¹ Freud, S. (1986) [1917] Duelo y melancolía, en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

² Նույնը:

³ Նույնը:

⁴ Նույնը:

⁵ Grinberg, L. (1963), en Revista de Psicoanálisis, Buenos Aires, Vol. 20, No. 4.

⁶ Kijak, M., Pelento, M. (1985), en Revista de Psicoanálisis, Asociación Psicoanalítica Argentina, Buenos Aires, Vol. 42, No. 4.

⁷ Թեման ներկայացվել է II գլխի 2-րդ կետում:

⁸ Lexis - լեզու, tiempos - հուզմունք: Պ. Սիֆնեսը կիրառել է այս եզրը՝ արտահայտելու համար այն հոգեկան գործառնության խախտումը, որը թույլ չի տալիս զգացմունքներն արտահայտել:

⁹ Kijak, M., Funtowicz, S. (1980), en Revista de Psicoanálisis, Asociación Psicoanalítica Argentina, Buenos Aires, Vol. 37, No. 6.

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույնը:

¹² Bleichmar, H. (1997) Avances en psicoterapia analítica, Ed. Paidós, Buenos Aires.

¹³ Aslan, C. (1978) Ritualización y fenomenología del duelo, en Revista de Psicoanálisis, Asociación Psicoanalítica Argentina, Buenos Aires, Vol. 35, No. 6.

¹⁴ Bettelheim, B. (1981) Sobrevivir: El Holocausto una generación después, Ed. Crítica, Barcelona.

- ¹⁵ Levi, Primo (2005) Si esto es un hombre, en Trilogía de Auschwitz, Ed. Aleph, Barcelona.
- ¹⁶ Levi, Primo (2005) Trilogía de Auschwitz, Ed. Aleph, Barcelona.
- ¹⁷ Kaes, R. (1993) Transmisión de la vida psíquica entre generaciones, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.
- ¹⁸ Altounian, J. (1999), in The International Journal of Psychoanalysis, London, Vol. 80, No. 3.
- ¹⁹ Altounian, J. (2000), en Revue Française de Psychoanalyse, París, Vol. 64, No. 1.
- ²⁰ Telecemian, L. (1994), Genocidio Armenio: Presente sin fronteras, Ed. Editum, Buenos Aires.
- ²¹ Նույնը:
- ²² Piralian, H. (1994). Genocidio y transmisión, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires.
- ²³ Kalayjian, A., Shahinian, S. (1998), in Psychoanalytic Review, Guilford Press, New York, Vol. 85, No. 4.
- ²⁴ Boyajian, L., Grigorian, H. (1998), in Psychoanalytic Review, Guilford Press, New York, Vol. 85, No. 4.
- ²⁵ Pamuk, O. (2006) Estambul: Ciudad y recuerdos, Ed. Mondadori, Buenos Aires.
- ²⁶ Yalçın, K. (2007) Regocijas mi corazón: Viaje entre los armenios escondidos en Turquía, Ed. Armerías, Buenos Aires.
- ²⁷ Von Voss, H. (2007) Los Armenios: Retratos de una esperanza, Ed. Imago Mundi, Buenos Aires.
- ²⁸ Bettelheim, B. (1981) Sobrevivir. El Holocausto una generación después, Ed. Crítica, Barcelona.
- ²⁹ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ³⁰ Նույնը:
- ³¹ Նույնը:
- ³² Նույնը:
- ³³ Նույնը:
- ³⁴ Նույնը:
- ³⁵ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.

- ³⁶ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ³⁷ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ³⁸ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ³⁹ Նույնը:
- ⁴⁰ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ⁴¹ Նույնը:
- ⁴² Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ⁴³ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.
- ⁴⁴ Arlen, M. Jr., (1996) Passage to Ararat, Ruminator Books, Minnesota, U. S. A. (անգլերեն նախադասությունն ասում էր. «And so I, too, said that it did not exist»). Ինչպես արդեն նշել ենք, այդ արտահայտությունն իսպաներեն տարբերակում բաց է թողնվել:
- ⁴⁵ Freud, S. (1986) [1915] Duelo y melancolía, en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.
- ⁴⁶ Hartounian, A. (1971) Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ⁴⁷ Նույնը:
- ⁴⁸ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.
- ⁴⁹ Նույնը:
- ⁵⁰ Նույնը:
- ⁵¹ Նույնը:
- ⁵² Նույնը:
- ⁵³ Նույնը:
- ⁵⁴ Նույնը:
- ⁵⁵ Hartounian, A. (1971) Ni reir ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio, Ed. Ararat, Buenos Aires.
- ⁵⁶ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.

⁵⁷ Նույնը:⁵⁸ Նույնը:⁵⁹ Նույնը:⁶⁰ Նույնը:⁶¹ Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos

Aires.

⁶² Նույնը:⁶³ Նույնը:⁶⁴ Նույնը:⁶⁵ Նույնը:⁶⁶ Նույնը:⁶⁷ Նույնը:⁶⁸ Piralian, H. (1994) Genocidio y transmisión, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires.⁶⁹ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.⁷⁰ Նույնը:⁷¹ Նույնը:⁷² Arlen, M. (1978) Pasaje al Ararat, Ed. Maisalun, Buenos Aires.⁷³ Bedrossian E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.

Եզրակացություններ

XX դարի առաջին ցեղասպանությունն հայերի դեմ իրագործվել է 1915-1923թթ., երբ Օսմանյան թուրքական կայսրությունը ջարդի ծրագիրը կիրառեց՝ հայ բնակչությանը բնաջնջելու նպատակով, եւ մեկ ու կես միլիոնից ավելի մարդ զոհվեց:

1915թ. սկզբին երկու միլիոնից ավելի հայ էր բնակվում Օսմանյան թուրքական կայսրության տարածքում: Թուրքական պետությունն օրինականության քողի տակ իրագործեց մի քաղաքական գաղափարախոսություն, որի նպատակն էր հայ ժողովրդի վերացումը. ջարդերը տեղի ունեցան համակարգված ու անխնա կերպով եւ նպատակն իրականացավ հայ բնակչության երկու երրորդը բնաջնջելու միջոցով:

Սկզբից մինչեւ այսօր թուրքական պետությունը *Հայկական ցեղասպանության ուրացումով* եւ այդ իրականության չճանաչումով փորձում է մոռացության մատնել կատարված ոճրագործությունը ու ձեռք բերել այնպիսի պատմական ժառանգություն, որը կամբողջացնի ցեղասպան նպատակը: Հայկական ցեղասպանությունը կոչվել է *մոռացված ցեղասպանություն*, քանի որ մարդկության պատմության մեջ սակավ են նրա մասին ակնարկները:

Երբ մի ոճրագործություն առկա է, բայց դրա մասին չի հայտարարվում, ինչպիսին է *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* դեպքում, ուրացման ժամանակ ջնջված հետքերը ազդում են վերապրողների եւ ժառանգորդների

հոգեկանի վրա եւ պատահածի մասին հավաքական հիշողության մեջ խզում է առաջանում:

Նկատի ունենալով վերը նշվածը, ուսումնասիրության հիմնախնդիրը եղել է.

Ինչպե՞ս է ազդում Հայկական ցեղասպանության ուրացումը վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի վրա:

Սույն ուսումնասիրությունում մշակված վարկածը հետևյալն է.

Հայկական ցեղասպանության ուրացումը խոչընդոտում է վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացին:

Գլխավոր նպատակից մեկնելով, ուսումնասիրել ենք Հայկական ցեղասպանության ուրացումից առաջացած՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների համար սգո գործընթացի հոգեկան հետեւանքները:

Նպատակների մանրամասնման նպատակով, վերլուծել ենք Հայկական ցեղասպանության ուրացումը պատմական փաստագրության միջոցով, նկարագրել ենք զոհերի չճանաչման հետեւանքները վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո հոգեկան մշակման գործում:

Փորձառական ուսումնասիրության ժամանակ կիրառել ենք մեկնաբանական կենսագրական մեթոդի որակական ձեւավորումը (Դենզին, 1989թ.), ներկայացրել ենք վկայագրություններ, կենսագրություններ, օրագրեր, պատմություններ եւ կենսապատումներ, որոնցում որոնել ենք ժառանգորդների սգո գործընթացում Հայկական ցեղասպանության ուրացման հետեւանքների փաստերը:

Վերլուծել ենք Հայկական ցեղասպանությունից վերապրողների աշխատությունները. Ավետարանական եկեղեցու վերապատվելի Աբրահամ Հ. Հարությունյանը, որ նկարագրում է իր ապրումները 1872-1922թթ. ջարդերի ընթացքում, նա գրել է *Ni reír, ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio* (1938թ.) գիրքը, բժիշկ Կարապետ Խա-

չերյանը սկզբում *Mis vicisitudes en la Esmirna de 1922* վերնագրված իր անձնական օրագրում որպես ականատես նկարագրում է Իզմիր քաղաքում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները: Վերլուծման ենթարկված աշխատանքը, որը 1995թ. լրամշակել է իր թոռնուհին՝ Դորա Սաքայանը, կոչվում է *Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua: El diario del Dr. Hacherian*: Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդների աշխատություններից վերլուծել ենք Մայքլ Առլեն կրտսերի *Pasaje al Ararat*-ը (1975թ.) եւ Էդուարդո Պետրոսյանի *Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de armenios*-ը (1991թ.):

Նկատի ունենալով, որ *կենսագրական մեթոդը* թույլ է տալիս ուսումնասիրությունը կատարել անհատական կամ հավաքական Ես-ի պատմական եւ սոցիալական շրջանակներում, ուսումնասիրված նյութերի մեջ փորձել ենք հայտնաբերել անհատական փորձության եւ Հայկական ցեղասպանության պատմական ճշմարտության միջեւ կապը: Մեկնաբանական կենսագրական մեթոդի միջոցով համալրել ենք կյանքի փորձ համարվող իրադարձությունների նկարագրությունները, հեղինակների՝ իրենց անցյալին եւ ներկային հատկացրած ենթակայական իմաստի բացահայտումը, փաստագրական ճշմարտության արժեք ունեցող հիշողության հուզական բովանդակությունը: Միաժամանակ, կենսագրական մեթոդում կիրառել ենք ֆրոյդյան ուսումնասիրության ընթացակարգը, եւ կրկնությունների, պարբերականության, երեւոյթների միջեւ տարբերությունների միջոցով կարողացել ենք մեկնաբանել իրադարձությունների միջեւ իմաստային կապը:

Հայկական ցեղասպանության պատմական գործընթացը վերարտադրող դերակատարների տրամադրած՝ տարբեր իրավիճակների, վարքերի, զգացողությունների եւ գնահատումների վերլուծությունը տրամադրել է փոր-

ձառական նյութեր, որոնց շնորհիվ հայտնաբերել ենք *Հայկական ցեղասպանության տրավմայի, Հայկական ցեղասպանության ուրացման եւ Հայկական ցեղասպանության սգո գործընթացի* հետեւանքների ցուցանիշները:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման ազդեցությունը վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի վրա ուսումնասիրելիս, նշել ենք իրարից հստակորեն տարբերվող երկու մոտեցում.

- ա) Հայկական ցեղասպանության ուրացումը իբրեւ ցեղասպան ծրագրի բաղադրիչ տարր
- բ) Հայկական ցեղասպանության ուրացումը իբրեւ ժառանգորդների համար հոգեկան հետեւանք

Սույն ուսումնասիրության առաջին գլխում ներկայացրել ենք ցեղասպան ծրագրի բովանդակային տարրերը՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների մոտ *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հոգեկան հետեւանքները հասկանալու նպատակով:

Հայ բնակչության թուլության պատմական պայմանների նկարագրությունը՝ անհատական երաշխիքների կասեցումը եւ օրինականության քողի տակ պետության գաղտնիքի ռազմավարությունը (Լաբուրդետ, 1999թ.) թույլ են տվել ուսումնասիրել Հայկական ցեղասպանության ռճրագործությանը հանգեցնող իրավահասարակական պայմանների բարդությունը:

XX դարի սկզբի Հայկական ցեղասպանության զանգվածային սպանության տրավման իր հետքը թողեց վերապրողների եւ ժառանգորդների հոգեկան աշխարհի վրա: Իսկ պատմական թուլության հատուկ պայմաններում (Ղադրյան, 1989թ.), Օսմանյան թուրքական կայսրությունը փոքրամասնություն համարվող հայերի նկատմամբ խտրականություն կիրառեց: Հայկական ջարդերից

հետո չկար որեւէ հասկացություն, որը մի ժողովուրդ ամբողջությամբ բնաջնջելու գաղափարը, իսկական զոհերը ներառող հավաքական սպանությունը, մի ժողովրդի ինքնության, պատմական հիշողության եւ մշակույթի քայքայումը նկարագրեր: Երկրորդ աշխարհամարտից՝ Հրեական հոլոքոստից հետո, իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինն իր *Axis Rule in Occupied Europe* գրքում ներմուծում է *ցեղասպանություն* բառը, որը սահմանում է՝ տարբեր գործողությունների կիրառմամբ ազգային, կրոնական կամ ցեղական մի խմբի համակարգված եւ ծրագրված ոչնչացումը, եւ որի նպատակն է խոչընդոտել այդ խմբի վերապրելու հիմքերին:

Ամենաքայքայիչ ու բիրտ իրադարձության՝ Հայկական ցեղասպանության հետեւանքով հոգեկան անպաշտպանվածության շրջանակներում, *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը* բարդ իմաստավորում տվեց ժառանգորդների տրավմայի մշակմանը: Ռճրագործության չճանաչման, իրագործողների անպատժելիության եւ աշխարհի լուրջ պատճառով Հայկական ցեղասպանությունը չպահպանվեց մարդկության հիշողության մեջ եւ իր որոշիչ հետքը թողեց սգո հոգեկան մշակման վրա:

Այդպիսով, *Հայկական ցեղասպանության* հոգեկան տրավմային կարելի է մոտենալ երկու տեսանկյունից. մեկը՝ տրավմայի ազդեցությունը ծրագրված զանգվածային բնաջնջման ընթացքում կատարված վայրագություններից ելնելով, իսկ մյուսը՝ դեպքերի ուրացումը, որը ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող ներքին բաղադրիչ է եւ որի նպատակն է ջնջել ռճրագործության հետքերը: Ինչպես նշել ենք մեկ այլ ուսումնասիրության մեջ.

Իրական սպանությունը, հոգեկան ցավի ծավալից ելնելով՝ վերապրողների համար մի տրավմա է. իսկ ցեղասպանության ուրացումը՝ պնդելով, որ այդ զոհերը գոյություն չեն

ունեցել, վերակենդանացում է վերապրողների եւ ժառանգորդների տրավմատիկ վիճակը (էջ 110):¹

Ներկայացված վարկածը հաստատելու համար, ուսումնասիրությունը հիմնվել է երեք հիմնական առանցքների վրա՝ Տրավմա - Ուրացում - Սուգ:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման հոգեկան հետեւանքները (որոնք սգո մշակման գործում հոգեպես պայմանավորեցին Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդներին) հոգեվերլուծության տեսակյունից հասկանալու համար, կիրառել ենք Չիգմունդ Ֆրոյդի՝ *Psicología de las masas*-ում (1921թ.) քայքայիչ միտումների մասին տեսությունները, որոնք ընդգրկում են ցեղասպան իրագործումների ատելության եւ արհամարհանքի երեւոյթները:

Malestar en la cultura-ում (1929թ.), Ֆրոյդը միտումներին հատկացնում է ագրեսիվ բնույթ՝ գրելով.

(...) մերձավորը ոչ միայն հնարավոր մի օգնական եւ սեռական առարկա է, նա նաեւ գայթակղություն է՝ իր մեջ ագրեսիան բավարարելու, անհատույց աշխատումն օգտագործելու, առանց իր համաձայնության սեռականորեն օգտագործելու, իր սեփականությունից զրկելու, նվաստացնելու, ցավ պատճառելու, տանջելու եւ սպանելու համար: (...) Նպաստավոր պայմաններում, այսինքն՝ երբ բացակայում են արգելափակող ուժերը, այդ միտումներն արտահայտվում են ինքնաբերաբար եւ մարդկանց բացահայտում որպես վայրի հրեշներ, որոնք չեն հարգում նույնիսկ իրենց իսկ տեսակին պատկանողներին (էջ 108):²

Ֆրոյդն այդ ատելությունն անվանում է *փոքր տարբերությունների նարցիսիզմ*՝ հարեւան համայնքների նկատմամբ թշնամության երեւոյթ, որտեղ քայքայման համար կիրառվում է ագրեսիայի միտումը աշխարհի եւ այլ անհատների դեմ:

Ֆրոյդի վերլուծությունը թույլ է տալիս հասկանալ այն ատելության բաղադրիչները, որոնք հանգեցրեցին Հայկական ցեղասպանության ողբերգական իրադարձության, որի ագրեսիան ու ավերումն արտահայտվեցին համակարգված բնաջնջման միջոցով:

Օսմանյան թուրքական կայսրության՝ փոքրամասնությունների նկատմամբ խտրականության ցեղասպան գաղափարախոսությամբ՝ հայերը սահմանվեցին որպես «տարբեր», ապա հայտարարվեցին «օտարներ»: Զաղաքական-ֆինանսական մեծ ճգնաժամի պայմաններում եւ օգտագործելով Առաջին աշխարհամարտի պայմանները (Դադրյան, 1989թ.), հայերը համարվեցին թշնամու շարունակությունը. ներքին եւ արտաքին թշնամիները փոխարինում էին իրար, փոքրամասնությունների թուլությունն աճեց, երբ նրանք արտաքին թշնամուց ավելի վտանգավոր համարվեցին: *Փոքր տարբերությունների նարցիսիզմի* վրա հիմնված հոգեվերլուծական զարգացումը թույլ է տվել հասկանալու ազգային տարբերությունները վերացնել նպատակադրած օսմանականության գաղափարախոսությունը. անհրաժեշտ էր հայերին վերացնել միայն մեկ պատճառով՝ *հայ լինելու համար*:

Պատմա-հասարակական պայմաններից ելնելով, Հայկական ցեղասպանության ուրացման հարցին անդրադարձը պարզաբանում է հայերի պատմական թուլացման պատճառներն, որոնք հանգեցրեցին Հայկական ցեղասպանության փաստին:

Զանի որ Հայկական ցեղասպանության ուրացումն ինքնին հոգեկան տրավմա է, երկրորդ գլխում ուսումնասիրել ենք այն տեսական հիմնադրույթները, որոնք պահպանում են Հայկական ցեղասպանությունը հոգեկան տրավմա համարելու գաղափարը: Հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել հոգեվերլուծությունում տրավմայի տեսության գիտական զարգացման վրա: Դրա միջոցով պարզաբանել ենք Հայկական ցեղասպանությանը հա-

չորդող պատմական իրադարձության՝ Զրեական հողը-
քոստից վերապրողների հոգեկան խախտումների հար-
ցը:

Վերապրողների եւ ժառանգորդների վկայագրություն-
ների վերլուծության մեջ կիրառված կենսագրական մե-
թոդի միջոցով կարողացել ենք գտնել մի շարք ցուցանիշ-
ներ, որոնք հաստատում են Հայկական ցեղասպա-
նության հոգեկան տրավմա հանդիսանալու երեւոյթը.
գանձ-տրավմայի փոխանցման անհրաժեշտությունը,
սարսափի պատկերների դիմաց ցավոտ լռությունը,
տրավմայի հատուկ արտահայտումը լեզվի միջոցով, թե-
րացած վարքերը, ազդեցությունը հայկական ինքնու-
թյան վրա, վերապրողի մեղքը:

Հայերի գանգվածային սպանության բռնության պայ-
մաններում, փոխանցման անհրաժեշտությունը առանձ-
նակի տեղ է զբաղեցնում ժառանգորդների մոտ. նրանք
բիրտ արարքների բարձրաձայնման միջոցով նպատակ
են հետապնդում փոխանցել աներեւակայելիս եւ չխորի-
դանշվողը:

Գանձ հասկացության կրկնողաբար կիրառումը խոր-
հրդանշում է շատ արժեքավոր մի դեպք, որը հայերը
պահպանել են իրենց հիշողության մեջ. հետեւաբար,
Հայկական ցեղասպանությունը դառնում է այն *գանձը*,
որ հայերը ցանկանում են փոխանցել. դա մի տրավմա է,
որի գրանցումն արգելվել է՝ ապրած վայրագություննե-
րի, քողարկման եւ իրադարձությունների ուրացման
պատճառով:

Ուրացված գոհերին հիշելով՝ վերականգնվում է
պատմությունը. դա նման է մի բացահայտված *գանձի*,
դրանով հնարավոր է յուրացնել իրենց սեփականությու-
նը, որպեսզի մոռացության չենթարկվի՝ կարծես երբեք
գոյություն չի ունեցել:

Գանձի փոխանցումը վերապրողներին եւ ժառան-
գորդներին թույլ է տալիս կապ հաստատել *քողարկված*

եւ *անտեսված* տրավմայի հետ: Դա նշանակում է յու-
րացնել իրենց պատկանած արժեքը, այդ հիշողության
միջոցով հնարավոր կլինի վերականգնել հայ ժողովրդի
ինքնությունն ու պատմությունը:

Հայկական ցեղասպանության տրավմայի վերքը
նույնպես հայտնաբերվել է դաժան դեպքերից հետո՝ առ-
կա *լռության* մեջ: Դրա ցուցանիշներն են հրատարակ-
ման ժամկետների հետաձգումը, քողարկումը եւ գաղտ-
նիքը:

Ժամանակի ընթացքում պահպանված գործընթացն
եղել է լռությունը, որը պահպանվել է որպես պաշտ-
պանություն՝ ենթակայական պայմաններում դժվարու-
թյամբ սպիացող վերքի տրավմայի դիմաց: Ծայրահեղ
անպաշտպանվածության տրավմատիկ պայմաններում,
գլխավոր տեղը գրավել են սարսափի պատկերները, ո-
րոնց ներկայացուցիչն եղել է լռությունը:

Նույնիսկ ցեղասպանությունից հետո հայերի դեմ առ-
կա խտրականության, հետապնդման եւ մահվան սպառ-
նալիքի պայմաններում, շատ հայեր վախի պատճառով
չփոխանցեցին իրենց փորձը: Ողբերգական անցյալի
անասելի բնույթի պայմաններում, հայերը որդեգրեցին
պաշտպանության լռության ձեւը, ինչը մշտապես վերա-
նորոգում էր ցեղասպանության տրավման:

Ժառանգորդները մեծացան մի մթնոլորտում, որտեղ
իշխում էր լռությունը, եւ որը մի ծանր բեռ էր բոլորի հա-
մար՝ ոչ մի բառ չէր կարող գոհերի մասին ակնարկ հան-
դիսանալ: Լռության հետեւանքով, ողբերգական անցյալը
դարձավ աննկարագրելի, ու հաջորդ սերունդներին փո-
խանցվեց դժվարությամբ, քանի որ դեպքերի պատմու-
թյան վերականգնումը հայկական ինքնության կորուստ
առաջացրեց:

Աննկարագրելի տրավման սերունդների մեջ առաջաց-
րեց լռություն իրադարձությունների մասին. վայրագ ու
սարսափելի դեպքերը թույլ չտվեցին անվանել դրանք,

իսկ տրավմայի ազդեցությունն արտացոլվեց հանրային հիշողության հիսնամյա բացակայությամբ:

Վերապրելու համար՝ մահվան հնարավորին չափ դիմադրելու պատճառով, լուրջությունը մասնատվեց մի քանի ձեռքի՝ ուրացումը, հերքումը եւ ժխտումը:

Հայկական ցեղասպանության հոգեկան տրավման հայերի մեջ եղել է չափազանցված հուզմունքի մի հոսք, երբ զգացել են մահվան սպառնալիքը եւ ծայրահեղորեն դիմադրել ազդեցիկ միտումներին:

Արտաքին իրադարձությունները, լինելով անհասկանալի ու անասելի, հայերի տրավմատիկ վիճակի համար դարձան վարակիչ: Տրավման մեկուսացված մի վիճակ է, մի իրադարձություն է, որն ընդգրկում է շարունակական սարսափի, ֆիզիկական դաժանությունների, սովի, ընտանիքի կորստի, խոշտանգումների եւ այլ մարդկանց սպանությունների տարիներ:

Հայկական ցեղասպանության՝ ժամանակի ընթացքում պահպանված տրավման արտահայտել է անմարդկայնացումը, հսկայական հոգեկան տանջանքի դիմաց անգործությունը, որը գերազանցել է մարդկային ուղեղի պատկերացումներին, ինչն արգելափակել է հոգեկան մշակման հնարավորությունները: Ցավալի անցյալն ստվերի նման ընկնում է մի սերնդի վրա, որը լուրջան մեջ էր գտնվում, իսկ իրականության հերքումն ու գաղտնիքը ներկայացնում են ժառանգորդների վրա ազդեցությունը:

Պետրոսյանն ասում է. «Ով վերապրում է մի ջարդից, ապրում է մեկ ուրիշն սպասելով: Բոլորն ինձ նման էին զգում այդ: Այսինքն՝ լուրջամբ» (էջ 280):³

Բացի հավաքական սպանության դաժան պատկերներից, Հայկական ցեղասպանության տրավման ներառում է իրադարձություններին ուղեկցող մի բաղադրիչ՝ *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը* որպես քայքայման ցեղասպան մեխանիզմ: Այդպիսով, հետքերի շնչումը ցեղասպան արարքի գլխավոր տարրն է, իսկ ուրացումը

դառնում է օրինակելի բաղադրիչը: Հելեն Պիրալյանն (1994թ.) ասում է.

Ոճրագործությունն այդտեղ է, բայց չի խոսում: Նա չի ներկայանում որպես այդպիսին, նրան չեն հանդուրժի որպես ոճրագործություն: Դրանով էլ ավելի մեծ ոճրագործություն է հանդիսանում. կատարվել է՝ մոռացության տալու նպատակով, ուրացման ժամանակ հետքերը ջնջելու համար: Մոռացման աշխատանքը կատարելագործվում է մոռացման մոռացումով: Երբ հիշողությունը հիշեցնում է, որ ինչ-որ մի բան մոռացվել է՝ դա գոնե մի ճեղք է ստեղծում: Մի բան կա, որը չկա, բայց եղել է, գոյություն ունեցել է (էջ 14):⁴

Երրորդ գլխում հոգեվերլուծական տեսանկյունից ուսումնասիրել ենք ուրացումը՝ որպես ցեղասպանությանն ուղեկցող հիմնական մեխանիզմ, որը կապել ենք Հայկական ցեղասպանության ճանաչման բացակայության պայմաններում հոգեկան հետեւանքների հետ, տրավմատիկ մի իրականություն, որը վերապրողների եւ ժառանգորդների հոգեկանը մերժել է: Մի ժողովրդի բնաջնջումը նպատակադրած ցեղասպան ծրագրի շրջանակներում, իրադարձությունների ուրացումը հիմնական բաղադրիչ է՝ կատարված ոճրագործության վերաբերյալ փաստերի բացակայությունն ապահովելու նպատակով:

Երբ *Հայկական ցեղասպանությունը* սահմանվում է որպես *լռեցված ցեղասպանություն* կամ *մոռացված ցեղասպանություն*, խոսքը վերաբերում է *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հետեւանքներին՝ կատարված ոճրագործության ճանաչման բացակայությունը եւ իրագործողների անպատժելիությունը:

Հայկական ցեղասպանության ուրացումը հայերի համար նշանակում է հանդիպել ջարդերը հերքող հասարակական դիրքորոշման, որի հետեւանքով դատապարտված են մնալ չգոյության մեջ՝ *այդ գոհերը գոյություն չեն ունեցել* (Պիտալյան, 1994թ. 1):

Ըստ հոգեվերլուծական եզրակացության, ցեղասպան պետության կիրառած մեխանիզմը իրականության ուրացումն է՝ արտաքին անհանդուրժելի մոտեցման կասեցումը: Ըստ *Verleugnung* (ուրացում) հասկացության Ֆրոյդի մոտեցման, տրավմա առաջացնող իրականությունը չճանաչելու գաղափարը հանդես է գալիս ֆետիշիզմի եւ պսիխոզի դեպքերում:

Ուրացման մասին հոգեվերլուծական այդ դիրքորոշման հիման վրա, նպատակահարմար ենք գտել Հայկական ցեղասպանության չճանաչման գաղափարը սահմանելու համար կիրառել *ուրացում եւ հերքում* հասկացությունները:

Այդպիսով, իմաստալից են դառնում *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* մեխանիզմի հետ առնչված հետեւյալ հասկացությունները. քողարկում, լռեցում, լռություն եւ գաղտնիք: Հակառակ նրան, որ այդ հասկացությունները կապված են ցեղասպան արարքի հետ, քանի որ վերաբերում են *ջարդերի հերքմանը*, նույնպիսի ցուցանիշներ ենք նկատել Հայկական ցեղասպանության ժառանգորդների դեպքում:

Հետեւաբար, տարբերություն է սահմանվել *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հետ առնչված իրարից հեռու երկու իրականությունների միջեւ.

1. Թուրքական պետության՝ Հայկական ցեղասպանության ուրացումը. նա մերժում է զանգվածային սպանության ճանաչումը, այսինքն՝ հերքվում են ջարդերը:
2. Վերապրողների եւ ժառանգորդների համար Հայկական ցեղասպանության ուրացումն այլ իմաստ է կրում. հոգեկան ցավի պայմաններում, այս պաշտպանական մեխանիզմի միջոցով հերքվում է բիրտ արարքը:

Նկատել ենք մի հիմնական տարբերություն. դահիճը գաղտնիքն է պահպանում՝ ոճրագործությունը քողարկելու եւ կատարված զանգվածային ոճրագործությունից հետք չթողնելու նպատակով, հայ զոհերի դեպքում, գաղտնիքը եւ լռությունը պաշտպանական մեխանիզմներ են՝ հոգեկան ցավի հետքերը չբացելու համար: Ցեղասպան պետության դեպքում, ուրացումն ահաբեկում է պատմական ճշմարտությունը, իսկ հայերի դեպքում՝ ուրացումը սարսափի եւ մահվան տրավմայի հիշողության կանխարգելման դեր է կատարում:

Գաղտնիքը եւ լռեցումը ցեղասպան պետության ուժային ռազմավարության մաս են կազմում, որոնց միջոցով փորձ է արվում վերահսկել իրադարձությունները եւ արդյունավետ դարձնել իր գործողությունները: Գաղտնիքի ռազմավարությունը (Լաբուրդետ, 1999թ.) համակարգում է ցեղասպան ծրագրի արտահայտությունները, քողարկում է բռնությունները, հետապնդումներն ու բնաջնջման արարքները, իսկ դեպքերի ուրացումը անպատժելիության ձեռքբերման ձեւն է: Չոհերի դեպքում, գաղտնիքը կապված է Հայկական ցեղասպանության անասելի բնույթի հետ. լռության միջոցով՝ հերքում են աննկարագրելի իրավիճակի սարսափը:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման միջոցով հարատեւում է ցեղասպան ծրագիրը, քանի որ բնաջնջման ուրացմամբ պահպանվում է զոհերի չգոյության գաղափարը: Դա մահվան պարզ ուրացում է. զոհերի անհայտացումը վերածվում է *երբեք գոյություն չունեցած* անձերի մահվան:

Ոճրագործության ուրացումը կատարելագործում է ցեղասպան ծրագրի էությունը. հայտարարել ոճրագործության չգոյությունը՝ նշանակում է վերացնել նրա բոլոր հետքերը: Ուրացումը ցեղասպանության հարցում հիմնական դեր է կատարում, քանի որ երբ պետությունները

հայտարարում են, որ դեպքը տեղի չի ունեցել, ամրապնդում են հետքերը ջնջելու իրենց նպատակը:

Մյուս կողմից, իրականության հերքման պայմաններում՝ վերապրողների եւ ժառանգորդների պաշտպանական մեխանիզմի տեսանկյունից, *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* հարցում հատուկ նշանակություն է ստանում երկու մակարդակի առկայությունը.

ա) Հայկական ցեղասպանության տրավմայի դիմաց՝ հերքվում է բիրտ արարքը՝ *ցավալին չհիշելու համար*:

բ) *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* եւ դրա հերքման դիմաց՝ տրավման նորոգվում է. *ցեղասպան արարքը հարատևում է, քանի որ այդ զոհերը գոյություն չեն ունեցել*:

Վերապրողներ Աբրահամ Հարությունյանի ու Կարապետ Խաչերյանի եւ ժառանգորդներ Մայքլ Առլեն կրտսերի ու Էդուարդո Պետրոսյանի փաստաթղթերից եզրակացնում ենք, որ առկա են ուրացման ու հերքման հոգեկան հետեւանքների հետ կապված հիմնական տարբերություններ երկու խմբերի միջեւ: Այս պատճառով, խմբերը մեթոդաբանականորեն առանձին-առանձին ենք ուսումնասիրել: Վերապրողների եւ ժառանգորդների միջեւ առկա է տվյալների մեկնաբանման տարբերություն.

ա) Վերապրողների խումբը տրավմայի ազդեցությունից սարսափով է լցված:

բ) Ցեղասպանության մասին լռությունն *ստացած* ժառանգորդների սերնդին փոխանցվել է անանուն սարսափը:

Սարսափի հոգեկան անպաշտպանության վիճակում, *հայ վերապրողների խումբը* կիրառել է ես-ի մասնատման մեխանիզմներ՝ տրավմատիկ արտաքին իրականությունից պաշտպանվելու համար. սարսափելի փորձության դիմաց՝ հոգեպես հեռանում էին դրանից:

Վերապրողները դա հիշում էին որպես պատմական իրադարձություն, կիրառում էին զգացմունքային մեկուսացումը եւ հերքումը՝ որպես հոգեբանական պաշտպանություն ցեղասպանության սարսափելի փորձության հետեւանքների դիմաց:

Ժառանգորդներ Պետրոսյանի եւ Առլեն կրտսերի ուսումնասիրված խմբում արտացոլվել է Հայկական ցեղասպանության տրավմայի փոխանցման թերացումը. զգացմունքային ընկալման խախտումը, տրավմատիկ անցյալի մասին գաղտնիքի պահպանումը, լռությունը որպես հոգեկան ցավից պաշտպանություն, զգացմունքների կասեցումը, հայկական ինքնության նկատմամբ շփոթմունքը եւ *ստվերի* ներկայությունը, որն արտահայտում է զոհերի համար սգո մշակման բացակայությունը:

Մյուս կողմից, որպես տրավմայի մշակման ձեւ՝ պատահածի մասին վկայագրություններ թողած *վերապրողներ* Հարությունյանի եւ Խաչերյանի դեպքում, չենք նկատել հայկական ինքնության խախտում, ոչ էլ՝ ցեղասպանության երեւոյթի քողարկում եւ նրա հանդեպ լռություն:

Տարբերությունը նկատվում է վերապրող Մայքլ Առլենի դեպքում, որն ուրացավ եւ հերքեց Հայկական ցեղասպանության իրադարձությունները: Սա հիմնավորել է Պրիմո Լեւին (1986թ.), որը կատարում է դաժան փորձություններ ապրած վերապրողների դասակարգում՝ *ովքեր լռում են եւ ովքեր խոսում են*:

Հակառակ նրան, որ մի շարք վերապրողներ կարողացան պայքարել տրավմայի դեմ, առկա է մի ընդհանրություն՝ սարսափելի մի պատմություն, որը փորձում են փոխարինել եւ մոռանալ, բայց որը մշտապես վերադառնում է թախծի միջոցով: Ցեղասպանության տրավմայի թախծից խուսափելու, հերքման եւ զգացմունքային մեկուսացման հոգեկան մեխանիզմի միջոցով, վերապրողները թերացան հաջորդ սերնդին փոխանցման գործում, բացահայտեցին գաղտնիքի, լռության, քողարկման,

ծագման ուրացման եւ ժառանգորդների ինքնության նկատմամբ շփոթմունքի հետ մշտական կապը:

Հայերի համար անտանելի հիշողություն հանդիսացող՝ ցեղասպանության սարսափի ծավալն ու մյուսների կողմից չճանաչված զոհերը ցույց են տալիս, որ *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* պայմաններում, վերապրողների եւ ժառանգորդների խմբերի միջեւ առկա է ընդհանրություն՝ հերքման հետ կապված մեխանիզմը:

Ցավալի ու բիրտ իրականության հերքման ժամանակ հիմնականում կիրառվում է սեփական ընկալման դեմ գրոհելու մեխանիզմը: Հայկական ցեղասպանության տրավմայի անհանդուրժելի իրականության թախծի խորացման պայմաններում, մասնատման հոգեկան մեխանիզմը հայերի մեջ հաստատվեց որպես Ես-ի ամբողջականության վրա գրոհելու հետեւանք:

Համապատասխանաբար, Հայկական ցեղասպանության իրավիճակի, ցեղասպան պետության՝ իրադարձությունների առկայության մշտական ուրացումը հանդես են գալիս որպես խախտող տարր եւ որպես բացարձակ սպառնալիք, ինչը հարատեւ է դարձրել վերապրողների ու ժառանգորդների տրավմայի ազդեցությունը եւ խախտել սգո գործընթացը:

Հայկական ցեղասպանության ուրացման պատճառով տրավմայի մշակման մեջ առաջացած խախտումները, ինչպես նաեւ փոխանցման թերացումները պարզաբանելուց հետո, վերջին գլխում ուսումնասիրել ենք սգո գործընթացը՝ ներկայացված վարկածին հակադրվելու նպատակով, ուսումնասիրության հիմնասյուների (տրավմա, ուրացում եւ հերքում) վրա կենտրոնանալու միջոցով:

Վկայագրություններն ուսումնասիրելիս հայտնաբերել ենք Հայկական ցեղասպանության վերապրողների եւ ժառանգորդների սգո գործընթացի խախտման հետեւյալ ցուցանիշները՝ վերապրողի մեղք, ազդեցություն ինքնու-

թյան վրա, մահվան մասին սահմանումների կրկնություն եւ սերնդային շղթայի խզում:

Ժառանգորդներին փոխանցված մեղքի զգացումը նկատվում է մահվան հետ նույնացման, վերապրելու պարտավորության եւ վախի հետ փոխկապակցված արգելափակված կատաղության միջոցով:

Մահվան փոխանցման հետ կապված, նկատել ենք սգո գործընթացի խախտում, որն արտահայտվում է մահանալու եւ զոհի տեղն զբաղեցնելու ցանկության միջոցով:

Վերապրած լինելու անբացատրելի իրականության դիմաց, ժառանգորդների մեջ հայտնաբերել ենք փոխանցման զգալի ցանկություն եւ հիշելու պարտականություն, որոնք երկուսն էլ արտահայտում են սգո մշակման մեջ կորցրած օբյեկտից ձերբազատվելու դժվարությունը: Վերապրողների ապրած սարսափի եւ վախի փոխանցման մեջ ներառվում են կատաղությունն ու ատելությունը՝ որպես կորուստը ներառելու անհնարինությունն արտահայտելու ձևեր:

Ինքնության վրա ազդեցությունը սերնդից սերունդ փոխանցվել է ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրն արտահայտելու միջոցով. բնաջնջումն իրականացվել է միակ գործոնի՝ *հայ լինելու* պատճառով:

Ինչպես վերապրող Հարությունյանն է ասում. «Դու հայ ես, քո ճակատագիրը շարդվելն է» (էջ 171):⁵

Փաստաթղթերի մեջ գտնում ենք ինքնության մասին կրկնություններ. հայ լինելը հավասար է մեղքի, մահվան, հետեւաբար՝ կրկնվում է *հայ լինելու վրա ստվերի* ներկայությունը, որը փոխաբերականորեն արտահայտում է զոհերի համար սգո մշակման բացակայությունը:

Մահվան, հուղարկավորության ծեսերի եւ զոհերի մանրամասն ու կրկնված նկարագրությունները ցույց են տալիս զոհերի մշտական ներկայությունը եւ նրանց մահը խորհրդանշելու անկարողությունը: Այդպիսով,

փաստվում է կորցրած առարկայի վրա սեւեռումը ախտաբանական սգո մեջ, որն անժամկետ վերադառնում է արյունակիցների մոտ, որոնք հոգեկան դատարկություն են զգում գերեզմանից զուրկ զոհերի համար:

Սերնդային շղթայի խզումն ուսումնասիրվել է տեսականորեն՝ հիմնվելով լոռո Եւ խոսել ցանկացող վերապրողների ձայների վրա (Պրիմո Լեւի, 1986թ.), որոնցում նկատել ենք սգո փոխանցման խախտմամբ տարբեր վարքեր:

ա) Ցեղասպանության հարցը կրկնողաբար ներառելու միջոցով՝ հայոց պատմությունն ինտեգրելու անհրաժեշտությունը:

բ) Տրավմայի ցավի պայմաններում՝ ակնարկների բացակայությունը՝ որպես հերքման ձեւ:

Երկու հոգեկան տարբեր վարքեր են հիշելու ցանկությունը (որպեսզի աշխարհը չմոռանա հայերի բնաջնջումը) կամ ընդհակառակը՝ ցավոտ հիշողությունը վերացնելու ցանկությունը:

Բացի առարկայականորեն ներկայացված փորձություններից, ժառանգորդները սերնդային փոխանցման հարցում ստացան մի ցավոտ լռություն Եւ *հայ լինելու վրա մի ստվեր*՝ որպես Հայկական ցեղասպանության տրավմայի ցավոտ կողմերի հոգեկան ժառանգություն:

Ցավոտ անցյալը ստվերի պես ընկնում է լռության մատնված մի սերնդի վրա, Եւ իրականության հերքումը, գաղտնիքի հետ մեկտեղ՝ ժառանգորդներին փոխանցվում է որպես ապրած սարսափի հետեւանք:

Ինչպես նախապես նշել ենք, *Հայկական ցեղասպանության ուրացումը* Եւ դրա հերքումն արտահայտվել են զոհերի համար սգո հոգեկան մշակման անկարողության միջոցով:

ա) Պատահածի մասին դահճի լռությունը, ցեղասպան ծրագրին ուղեկցող ուրացումը:

բ) Հոգեկան ցավից խուսափելու նպատակով՝ զոհերի պաշտպանական մեխանիզմը՝ լռությունը:

Հետեւաբար, չճանաչված զոհերի ներկայացուցչական այդ դատարկությունը փոխանցվում է հետագա սերունդներին. դա անժամկետ վերադառնում է, չկա տարբերակում կյանքի ու մահվան միջեւ, ինչը հաստատվել է ուսումնասիրված փաստաթղթերի միջոցով:

Հայկական ցեղասպանության իրականության ուրացումն ու անհանդուրժելի մի շարք երեւոյթներ (անձկություն, սարսափ, անզորություն, մեղք Եւ ցավ) անկարելի են դարձնում տրավմայի մշակումը: Բիրտ իրականության ուրացումը փոխանցվում է սգո մշակման բացակայությամբ. ցավալի անցյալը ստվերի պես ընկնում է լռության մատնված սերնդի վրա, իսկ գաղտնիքի առկայությունը փոխանցվում է որպես ապրած սարսափի գերակշռող ներկայացուցիչ:

Հայկական ցեղասպանության ուրացումով՝ ժառանգորդների համար հարատեւ է դառնում մի մահացու թափոն, որն անժամկետ վերադառնում է հայերի մոտ. սերնդից սերունդ անորոշ կերպով կրկնվում է այն, ինչ չի խորհրդանշվել Եւ հոգեպես կապված չէ:

Նկատի ունենալով վերը նշվածը, կարող ենք փաստել *Հայկական ցեղասպանության ուրացման* առնչությամբ ներկայացված վարկածը:

Վարկածի հաստատումը կրում է որեւէ փորձնական ուսումնասիրության սահմանափակումները: Հիմնվելով ուսումնասիրված դեպքերի Եւ օգտագործված գրականության վրա, կարող ենք հստակորեն մշակել համապատասխան եզրակացությունները: Սակայն չենք կարող հաստատել, որ դա մի համապարփակ ու բացարձակ վարկած է, որը կարող է ընդհանրացնել բոլոր այլ դեպքերը:

Ներկայումս Հայկական ցեղասպանության ճանաչման բռն քննարկումներն ստեղծել են հասարակական մի իրավիճակ՝ բռնությունն իր անուևով կոչելու համար: Օրինակի համար, Արգենտինայի Հանրապետությունն ընդունել է թիվ 26.199 օրենքի նախագիծը, որը ապրիլի 24-ը հայտարարում է «Ժողովուրդների միջև հանդուրժողականության եւ հարգանքի կիրառման օր»՝ ի հիշատակ հայ ժողովրդի ցեղասպանության:

Սույն թեզը մի փաստաթուղթ է, որը ճանապարհ է բացում սգո մշակման համար. դա լուրջ տարածք վերածել է զոհերի հիշատակման եւ ներառման տարածքի, ինչպես նաեւ նոր նյութեր է տրամադրում ժառանգորդների մոտ Հայկական ցեղասպանության հոգեկան հետեւանքների մասին հետագա ուսումնասիրությունների համար:

¹ Kuyumciyan, R. (2005) Trauma, negación y duelo del Genocidio Armenio, en Boulgourdjian, N., Toufeksian, J., Alemian, C. (Ed.s) Análisis de Practicas Genocidas, Actas IV Encuentro sobre Genocidio, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires.

² Freud, S. (1986) [1921] Psicología de las masas, en Obras Completas, tomo XXI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.

³ Bedrossian, E. (1991) Hayrig. Detrás del silencio de un millón y medio de voces, Ed. Akian, Buenos Aires.

⁴ Piralian, H. (1994) Genocidio y transmisión, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires.

⁵ Hartunian, A. (1971) Ni reír ni llorar: Memorias del Genocidio Armenio, Ed. Ararat, Buenos Aires.

Օգտագործված աղբյուրներ եւ գրականություն

Գրքեր եւ մենագրություններ

Akçam, T. *Shameful. The Armenian Genocide and the Question of the Turkish Responsibility*, Metropolitan Books, New York, 2006.

Աբչամ, Թ., *Ամոթալի: Հայկական ցեղասպանությունը եւ թուրքական պատասխանատվության հարցը:*

Arlen, M. J. *Pasaje al Ararat*, Ed. Maisalun, Buenos Aires, 1978.

Առլեն, Մ. կրտ., *Անցում դեպի Արարատ*

Arlen, M. J. *Passage to Ararat*, Ruminator Books, Minnesota, U. S. A., 1975.

Առլեն, Մ. կրտ., *Անցում դեպի Արարատ*

Alemian, C. *Identidad y Causa Armenia*, Ed. Clarion, Buenos Aires, 2005.

Ալեմյան, Կ., *Ինքնություն եւ Հայկական հարց*

Bedrossian, E. *Hayrig. («Papá» en armenio). Detrás del Silencio de un Millón y Medio de Voces*, Ed. Akian, Buenos Aires, 1991.

Պետրոսյան, Է., *Հայրիկ: Մեկ ու կես միլիոն ծայնի լռության ետեւում*

Artzruni, A. *Historia del Pueblo Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires, 1978.

Արծրունի, Ա., *Հայ ժողովրդի պատմություն*

Bettelheim, B. *Sobrevivir. El Holocausto una generación después*, Ed. Crítica, Barcelona, 1983.

Բետտելհայմ, Բ., *Վերապրել: Հոլոքոստը՝ մեկ սերունդ անց*

Bleichmar, H. *Avances en Psicoterapia Psicoanalítica*, Ed. Hurope, Barcelona, 1997.

Բլայխմար, Հ., *Հոգեվերլուծական հոգեթերապիայի զարգացումները*

Boulgourdjian-Toufeksian, N., Toufeksian, J., Alemian, C. (Eds.) *Genocidios del Siglo XX y Formas de la Negación, Actas III Encuentro sobre Genocidio*, Edición del Centro Armenio, Buenos Aires, 2003.

Բուլղուրջյան-Թուֆեկյան, Ն., Թուֆեկյան, Խ., Ալեմյան, Կ. (հրատարակիչներ), *XX դարի ցեղասպանությունները եւ ուրացման ծեղերը: Ցեղասպանության մասին III հանդիպման արձանագրություններ*

Boulgourdjian-Toufeksian, N., Toufeksian, J., Alemian, C. (Eds.) *Análisis de Prácticas Genocidas, Actas IV Encuentro sobre Genocidio*, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires, 2005.

Բուլղուրջյան-Թուֆեկյան, Ն., Թուֆեկյան, Խ., Ալեմյան, Կ. (հրատարակիչներ), *Ցեղասպան արարքների վերլուծություն: Ցեղասպանության մասին IV հանդիպման արձանագրություններ*

Bowlby, J. *La Pérdida Afectiva. Tristeza y Depresión*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 1993.

Բոուլբի, Ջ., *Հուզական կորուստը: Տխրություն եւ ընկճվածություն*

Diccionario Larousse, Ed. Larousse, Buenos Aires, 1997.
Լառուս բառարան

Hadjian, B. *La Palabra Silenciada*, Ed. Armengraf, Buenos Aires, 2001.

Հաջյան, Բ., *Լռեցված խոսքը*

Bollas, Ch. *Ser un Personaje. Psicoanálisis y Experiencia del Sí Mismo*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 1994.

Բոլլաս, Շ., *Անհատականություն հանդիսանալը: Ինքզինքի հոգեվերլուծություն եւ փորձառությունը*

Boulgourdjian-Toufeksian, N. *Los Armenios en Buenos Aires. La reconstrucción de la identidad (1900-1950)*, Edición del Centro Armenio, Buenos Aires, 1997.

Բուլղուրջյան-Թուֆեկյան, Ն., *Բուենոս Այրեսի հայերը: Ինքնության վերականգնումը (1900-1950թթ.)*

Dadrian, V. *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*, Institute on the Holocaust and Genocide, Israel, 1991.

Դադրյան, Վ., *Հայկական ցեղասպանության փաստագրությունը թուրքական աղբյուրներում*

Dadrian, V. *Los Factores Comunes de dos genocidios descomunales: Una reseña de los casos Armenio y Judío*, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires, 2005.

Դադրյան, Վ., *Երկու արտառոց ցեղասպանությունների ընդհանուր գործոնները: Ակնարկ հայկական և հրեական դեպքերի մասին*

Dadrian, V. *Las Interrelaciones Históricas y Legales entre el Genocidio Armenio y el Holocausto Judío: de la Impunidad a la Justicia Retributiva*, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires, 2005.

Դադրյան, Վ., *Հայկական ցեղասպանություն և հրեական հոլոքոստի միջև պատմական և իրավական փոխհարաբերությունները: Անպատժելիությունից մինչև փոխհատուցման արդարադատություն*

Dadrian, V. *Los determinantes del Genocidio Armenio. Los niños como víctimas de genocidio: el caso armenio*, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires, 2006.

Դադրյան, Վ., *Հայկական ցեղասպանության պատճառները: Երեխաները՝ ցեղասպանության զոհեր. հայկական հարցը*

Dadrian, Brayan, Sekman, Kitzi, Herszkowich, Forster, Santarrone, Russo, Mas, Ben-Dror, Díaz-Mas, Adrogué, Jmelnisky, Sincofsky, Mera, Sneh, Cañal, Cardoso, Puiggrós, Noufour. *Diversidad, Recorridos, Tensiones y Conflictos*, en Revista de Ciencias Sociales, DAIA, Buenos Aires, No. 22, 2004.

Դադրյան, Բրայլան, Սեկման, Քիտզիս, Հերսկովիչ, Ֆորստեր, Սանտառոնե, Ռուսո, Մաս, Բեն-Դրոր, Դիագ-Մաս, Ադրոգե, Ժմելնիսկի, Սինկովսկի, Մերա, Սնեհ, Կանյալ, Կարդոսո, Պուլգոգրոս, Նուֆուրի, *Բազմազա-*

նություն, երթուղիներ, լարվածություններ և հակամարտություններ

Freud, S. *Psicopatología de la Vida Cotidiana* (1901), en Obras Completas, tomo VI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Առօրյա կյանքի հոգեախտորոշում*

Freud, S. *Un Recuerdo Infantil de Leonardo da Vinci* (1910), en Obras Completas, tomo XI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Լեոնարդո դա Վինչիի մանկական հիշատակը*

Freud, S. *Recordar, Repetir y Reelaborar* (1914), en Obras Completas, tomo XII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Հիշել, կրկնել և վերամշակել*

Freud, S. *Tótem y Tabú* (1913), en Obras Completas, tomo XIII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Տոտեմ և արգելք*

Freud, S. *Introducción al Narcisismo* (1914), en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Ներածություն նարցիսիզմի մասին*

Freud, S. *Pulsiones y destinos de Pulsión* (1915), en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Միտումները և միտումների ուղղությունները*

350 | XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Freud, S. *Duelo y Melancolía* (1915), en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Սուգ եւ թախիծ*

Freud, S. *De Guerra y Muerte* (1915), en Obras Completas, tomo XIV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Պատերազմի եւ մահվան մասին*

Freud, S. *Conferencias de Introducción al Psicoanálisis* (1915), en Obras Completas, tomo XV, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Գիտաժողովներ հոգեվերլուծության ներածության մասին*

Freud, S. *Lo Ominoso* (1919), en Obras Completas, tomo XVII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Գաղշելի*

Freud, S. *Más Allá del Principio de Placer* (1919), en Obras Completas, tomo XVIII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1986.

Ֆրոյդ, Չ., *Հաճույքի սկզբունքից այն կողմ*

Freud, S. *Psicología de las Masas y Análisis del Yo* (1921), en Obras Completas, tomo XVIII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Չանգվածների հոգեբանությունը եւ ես-ի վերլուծություն, I*

Freud, S. *El Yo y el Ello* (1923), en Obras Completas, tomo XIX, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Ես-ը եւ Նա-ն*

Freud, S. *El Porvenir de una Ilusión* (1927), en Obras Completas, tomo XXI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Հույսի ապագան*

Freud, S. *El Malestar en la Cultura* (1929), en Obras Completas, tomo XXI, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Անհանգստություն մշակույթի մեջ*

Freud, S. *¿Porqué la Guerra? (Einstein y Freud)* (1932), en Obras Completas, tomo XXII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Ինչու՞ պատերազմը (Այնշտայն եւ Ֆրոյդ)*

Freud, S. *La Escisión del Yo en el Proceso Defensivo* (1938), en Obras Completas, tomo XXIII, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1990.

Ֆրոյդ, Չ., *Ես-ի մասնատումը պաշտպանական գործընթացում*

Gay, P. *Freud. Una vida de nuestro tiempo*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 1989.

Գեյ, Պ., *Ֆրոյդ: Մեր ժամանակի կյանքը*

Hartunian, A. *Ni Reír ni Llorar: Memorias del Genocidio Armenio*, Ed. Ararat, Buenos Aires, 1971.

Հարությունյան, Ա., *Ոչ ծիծաղել, ոչ էլ՝ լացել. Հուշեր Հայկական ցեղասպանությունից*

Hovannisian, R. *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, U.S.A., Transaction Books, 1987.

Հովհաննիսյան, Ռ., *Հայկական ցեղասպանությունը հեռանկարում*

Kaes, R., Faimberg, H., Enriquez, M., Baranes, J., *Transmisión de la Vida Psíquica*, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1996.

Կաես, Ռ., Ֆայմբերգ, Ջ., Էնրիկես, Մ., Բարանես, Խ., *Յոգեկան կյանքի փոխանցումը*

Kuyumciyan, G. *Recordando mis Raíces Armenias*, Impr. Granccharoff, Buenos Aires, 2005.

Կույումջյան, Գ., *Հիշելով իմ հայկական արմատները*

Labourdet, S. *La Estrategia del Secreto*, Grupo Editor Iberoamericano, Buenos Aires, 1999.

Լաբուրդետ, Ս., *Գաղտնիքի ռազմավարությունը*

Laplanche, J., Pontalis, J. *Diccionario de Psicoanálisis*. Ed. Labor, Barcelona, 1983.

Լապլանշ, Ժ., Պոնտալիս, Ժ., *Յոգեվերլուծության բառարան*

Melillo, A., Suárez Ojeda, N. *Resiliencia. Descubriendo las propias fortalezas*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 2001.

Մելիլյո, Ա., Սուարես Օխեդա, Ն., *Վերականգնում։ Սեփական հզորությունների հայտնագործումը*

Morgenthau, H. *Secrets of the Bosphorus*, Hutchinson & Co., London, 1918.

Մորգենթաու, Ջ., *Բոսֆորի գաղտնիքները*

Milmaniene, J. *El Holocausto. Una Lectura Psicoanalítica*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 1996.

Միլմանիեն, Ժ., *Հոլոքոստը։ Յոգեվերլուծական ընթերցանություն*

Millonschik Sinay, C. *El Psicoanálisis, esa Conjetura. El Humano Suplicio de Interpretar*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 1993.

Միլլոնշիկ Սինայ, Կ., *Յոգեվերլուծությունը՝ այդ ենթադրությունը։ Մեկնաբանելու մարդկային տանջանքը*

Ohanian, P. *La Cuestión Armenia y las Relaciones Internacionales*, tomo I, Institución Armenia de Cultura, Buenos Aires, 1975.

Օհանյան, Պ., *Հայկական հարցը և միջազգային հարաբերությունները։ I հատոր*

Ohanian, P. *La Cuestión Armenia y las Relaciones Internacionales*, tomo III, Ed. Akian, Buenos Aires, 1989.

Օհանյան, Պ., *Հայկական հարցը և միջազգային հարաբերությունները։ III հատոր*

Ohanian, P. *La Cuestión Armenia y las Relaciones Internacionales*, tomo V, Academia Nacional de Ciencias de la República de Armenia, Buenos Aires, 2005.

Օհանյան, Պ., *Հայկական հարցը և միջազգային հարաբերությունները։ V հատոր*

Ohanian, P. *Turquía Estado Genocida 1915-1923*, Ed. Akian, Buenos Aires, 1986.

Օհանյան, Պ., *Թուրքիա՝ ցեղասպան պետություն 1915-1923թթ.*

Pamuk, O. *Estambul. Ciudad y Recuerdos*, Literatura Mondadori, Buenos Aires, 2006.

Փամուք, Օ., *Ստամբուլ։ Զաղաք և հիշողություններ*

354 | XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Piralian, H. *Genocidio y Transmisión*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 2000.

Պիրալյան, Հ. *Ցեղասպանություն եւ փոխանցում*

Sabino, C. *Cómo hacer una Tesis*, Ed. Lumen, Buenos Aires, 1998.

Սաբինո, Կ., *Ինչպես մի թեզ պատրաստել*

Powers, S. *Problema Infernal. Estados Unidos en la Era del Genocidio*, Fondo de Cultura Económica, México, 2005.

Պաուերս, Ս., *Սարսափելի մի խնդիր: ԱՄՆ-ը ցեղասպանության դարաշրջանում*

Sakayan, D. *Esmima 1922. Entre el Fuego, el Sable y el Agua. El Diario del Dr. Hatcherian*, Arod Books, Montreal, 2001.

Սաքայան, Դ., *Իզմիր՝ 1922թ.: Կրակի, թրի եւ ջրի միջև: Բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը:*

Sakayan, D. *An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal*, Arod Books, Montreal, 1977.

Սաքայան, Դ., *Մի հայ բժիշկ թուրքիայում: Կարապետ Խաչերյան՝ 1922թ. Իզմիրի սարսափելի փորձությունս*

Sautu, R. (Comp.) *El Método Biográfico*, Editorial Belgrano, Buenos Aires, 1999.

Սաուտու, Ռ. (հավաքող), *Կենսագրական մեթոդը*

Taylor, S., Bogdan, R. *Introducción a los Métodos Cualitativos*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 1986.

Թեյլոր, Ս., Բոգդան, Ռ., *Ներածություն որակական մեթոդների մասին*

Tisseron, S., Torok M., Rand N., Nachin C., Hachet P., Rouchy J., *El Psiquismo ante la Prueba de las Generaciones*, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1997.

Տիսերոն, Ս., Թորոք, Մ., Ռանդ, Ն., Նաշին, Կ., Հաշե, Պ., Ռուշի, Ժ., *Ստային վիճակը սերունդների փորձության դիմաց*

Toynbee, A. *Las Atrocidades en Armenia. El Exterminio de una Nación*, Consejo Nacional Armenio, Buenos Aires, 1975.

Թոյնբի, Ա., *Վայրագությունները Հայաստանում: Մի ազգի քնաջնջումը*

Telecemian, L. *Genocidio Armenio. Presente sin Fronteras*, Ed. Edinum, Buenos Aires, 1994.

Թըլլսըմյան, Լ., *Հայկական ցեղասպանություն: Ներկա առանց սահմանների*

Voss, H. *Los Armenios. Retratos de una esperanza*, Guttenpress, Buenos Aires, 2007.

Ֆոսս, Հ., *Հայերը՝ հույսի պատկերներ*

Wainerman, C., Sautu, R. (Comp.) *La Trastienda de la Investigación*, Ed. Lumiere, Buenos Aires, 2001.

Վայներման, Կ., Սաուտու, Ռ., (հավաքողներ), *Հետազոտության մյուս կողմը*

Winograd, B. *Depresión: ¿Enfermedad o Crisis?* Ed. Paidós, Buenos Aires, 2005.

Վինոգրադ, Բ., *Ընկճվածություն՝ հիվանդություն՞, թե՞ ճգնաժամ*

Yalçın, K. *Regocijas mi Corazón. Viaje entre los armenios escondidos en Turquía*, Ed. Armerías, Buenos Aires, 2007.

Յալչին, Է., *Իմ սիրտը խայտում է: Ճանապարհորդություն թուրքիայում թաքնված հայերի միջով*

Հոդվածներ

Altounian, J. *Poniendo en palabras, permitir el descanso y el abandono de los ancestros*, en *The International Journal of Psychoanalysis*, London, Vol. 80, No. 3, 1999.

Ալթունյան, Ժ., *Բանավոր արտահայտություն. թույլ տալ նախնիների հանգիստը եւ բացթողումը*

Altounian, J. *Pasión y olvido de una memoria re trabajada en la cura y la escritura*, en *Revue Francaise de Psychoanalyse*, Presses Universitaires de France, Paris, Vol. 64, No. 1, 2000.

Ալթունյան, Ժ., *Թարմացման եւ ձեռագրի միջոցով վերանշակված մի հիշողության կիրքը եւ մոռացումը*

Aslan, M. *Un aporte a la metapsicología del duelo*, en *Revista de Psicoanálisis*, Buenos Aires, Vol. 35, No. 1, 1978.

Ասլան, Մ., *Ներդրում սգո մետաֆիզիկական հոգեբանության մեջ*

Berthaux, D. *Los relatos de vida en el análisis social*, en *Historia y fuente oral*, Inst. Mora, Barcelona, Vol. 1, 1989.

Բերտո, Դ., *Կյանքի մասին պատումները հասարակական վերլուծությունում*

Boyajian, L., Grigorian, H. *Reflections on the Denial of the Armenian Genocide*, in *The Psychoanalytic Review*, Guilford Press, New York, Vol. 85, No. 4, 1998.

Բոյաջյան, Լ., Գրիգորյան, Հ., *Մտորումներ Հայկական ցեղասպանության ուրացման մասին*

Grinberg, L. *Sobre dos tipos de culpa: su relación con los aspectos normales y patológicos del duelo*, en *Revista de Psicoanálisis*, Buenos Aires, Vol. 20, No. 4, 1963.

Գրինբերգ, Լ., *Երկու տեսակ մեղքի մասին, դրանց կապը սգո քնական եւ ախտանշական երեւույթների հետ*

Hovannissian, R. *The Armenian Genocide and Patterns of Denial*, in *The Armenian Genocide in Perspective*. Transaction, New Jersey, 1987.

Հովհաննիսյան, Ռ., *Հայկական ցեղասպանությունը եւ ուրացման տեսակները*

Kaes, R. *Transmisión entre generaciones*, en *Transparencia*, Revista de la Asociación Escuela de Psicoterapia, Buenos Aires, Año 2, No. 3, 2001.

Զաես, Ռ., *Մերնդից սերունդ փոխանցումը*

Kakaujian, A., Shahinian, S. *Recollection of Aged Armenian Survivors of the Ottoman Turkish Genocide*, in *The Psychoanalytic Review*, Guilford Press, New York, Vol. 85, No. 4, 1998.

Զակաւջյան, Ա., Շահինյան, Ս., *Օսմանյան թուրքիայի ցեղասպանությունից հայ վերապրող ծերունիների հիշողությունները*

Kijak, M., Pelento, M. *El duelo en determinadas situaciones de catástrofe social*, en Revista de Psicoanálisis, Buenos Aires, Vol. 42, No. 4, 1984.

Քիժակ, Մ., Պելենտո, Մ., *Սուգը հասարակական ճգնաժամային որոշ իրավիճակներում*

Kijak, M. Funtowicz, S. *El síndrome del sobreviviente de situación extrema*, en Revista de Psicoanálisis, Buenos Aires, Vol. 37, No. 6, 1980.

Քիժակ, Մ., Ֆունտովիչ, Ս., *Վերապրողի համախտանիշը ծայրահեղ իրավիճակում*

Kuyumciyan, R. *El Genocidio Armenio: su interrelación con el Holocausto Judío*, Consejo Nacional Armenio de Sudamérica, Buenos Aires, 2006.

Կույումջյան, Ռ., *Հայկական ցեղասպանությունը, դրա փոխկապակցությունը հրեական հոլոքոստի հետ*

Kuyumciyan, R. *Poder, Secreto y negación en genocidios del siglo XX y formas de la negación*, en Boulgourdjian, Toufeksian, Alemian (Comp.), *Actas III Encuentro sobre Genocidio*, Ed. Centro Armenio, Buenos Aires, 2003.

Կույումջյան, Ռ., *Իշխանությունը, գաղտնիքը և ուրացումը XX դարի ցեղասպանություններում և ուրացման ձևերը*:

Kuyumciyan, R. *Trauma, negación y duelo del Genocidio Armenio en Análisis de Prácticas Genocidas*, en Boulgourdjian, Toufeksian, Alemian (Comp.), *Actas IV Encuentro sobre Genocidio*, Fundación Arzoumanian, Buenos Aires, 2005.

Կույումջյան, Ռ., *Հայկական ցեղասպանության տրավման, ուրացումը և սուգը*

Kuyumciyan, R. *Trauma psíquico en Armenios y Judíos: Un destino común*, Revista Armenia, Asociación Cultural Armenia, Buenos Aires, Año 2, No. 4, 2007.

Կույումջյան, Ռ., *Հայերի և հրեաների հոգեկան տրավման՝ ընդհանուր ճակատագիր*

Smith, R. *Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide*, in Holocaust and Genocide Studies, New Jersey, Vol. 9, 1995.

Սմիթ, Ռ., *Մասնագիտական բարոյականությունը և հայկական ցեղասպանության ուրացումը*

Ռիտա Զ. Կույումջյան

**XX դարի սոցիալական
ֆեմինիզմի շարժումները**

Հայկական հիշողության վերադարձը

Թարգմանիչ՝
Խմբագիր՝

ՇՈՒԾԱՆ ՍԻՐՈՒՅԱՆ
ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶԸՃՅԱՆ

ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Քոմունիզմի 12
կմ. (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Tsoumanyan str., Yerevan
Tel: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

«Ռիտա Կուլումջյանի գրքի մեջ խորանալով, կային վարքի սարսափների հետ: Տպավորիչ քանի որ պատմությունը դաժան է տխուր է, բայց հրաժեշտ, հարուստ է պարզաբանող: [...]

Նա ի հայտ է բերում հայ ժողովրդի խորհրդանշական արժեքները՝ նրա լռեցված ինքնությունը վերականգնելու նպատակով: [...] Այդ իմաստով, ցանկանում եմ նշել սույն նախագծի մշակված ու վերափոխիչ բնույթը: Նրա միջոցով, հնարավոր է վերափոխումներ կատարել անհատական եւ խմբային ոլորտներում: [...]

Պատմական, քաղաքական, գրական եւ հոգեվերլուծական փաստարկները համատեղվում են այս աշխատանքում, ինչը խթան է մտածելու ոչ միայն անհատական մարդկային վարքի, այլեւ՝ հասարակական դեպքերի մասին: [...]

Գրքում նկարագրված ջարդերը միակը չեն, դրանց գաղափարները հնարավոր է կիրառել մարդկային այլ տխուր իրադարձությունների համար: [...]

Հեղինակը նկարագրում է լռեցման երկու հակադիր աղբյուր, ինչպես եւ դրանց հակադիր դերակատարները: Մի կողմից՝ դահձի լռությունն է, իսկ մյուս կողմից՝ զոհինը: Հակառակ նրան, որ դրանց մեջ առկա է նմանություն, իմաստային առումով՝ դրանք տարբեր են: Առաջինը հիմնված է պետական բռնության գաղտնի ու չարական ծրագրի գիտակցության վրա, մինչ երկրորդը՝ անտրամաբանական ծրագրին անիմաստորեն ենթարկվածի ցավի ու անպաշտպան լինելու երեւոյթների վրա: [...]

Սա ուսումնասիրության բարդ բնագավառ է, որտեղ հեղինակն անընդհատ համեմատում է ցեղասպանությունն իրագործողների ու զոհերի, ականատեսների ու ժառանգորդների հոգեվիճակների զարգացումը՝ դրանց դիմադրելու կամ դրանք թաքցնելու միջոցով: [...]

Նա մեծ ձկնությունամբ շեշտը դնում է հակասական երկվության վրա՝ աններկայանալի դատարկությունը – ինի դա՝ բողոքի կամ տեղեկությունների բացակայության հետեւանքով - եւ սգո երեւոյթից առաջացող անհամբերության, սարսափի, անգորության, հանցանքի ու ցավի անընդունելի անցյալի ներկայացման ինտեգրումը: [...]

[...] նա հստակեցնում է իր նախնիների տեղը: Այդպիսով, այս գիրքը դառնում է հայ ժողովրդի գավակների կտակը՝ ինքնության եւ մշակույթի վերակերտման միջոցով»:

Խոսե Ֆիշբայն

ԷԴԻՑ ԴՐԻՆՏ

Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

